

**PROBLEMY
SPOŁECZNO-PRZESTRZENNE
WSPÓŁCZESNEGO RZESZOWA**

PROBLEMY SPOŁECZNO-PRZESTRZENNE WSPÓŁCZESNEGO RZESZOWA

pod redakcją
Mariana Malikowskiego i Beaty Szluz

**WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU RZESZOWSKIEGO
RZESZÓW 2016**

Recenzowała
dr hab. MAŁGORZATA DUDA, prof. UPJP II

Opracowanie redakcyjne i korekta
KRYSTYNA STRYCHARZ

Opracowanie techniczne
EWA KUC

Łamanie
MAREK KUC, EWA KUC

Projekt okładki
AGNIESZKA DZIAMA

© Copyright by
Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego
Rzeszów 2016

ISBN 978-83-7996-337-9

DOI książki: 10.15584/978-83-7996-337-9

1327

WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU RZESZOWSKIEGO
35-310 Rzeszów, ul. prof. S. Pigonia 6, tel. 17 872 13 69, tel./fax 17 872 14 26
e-mail: wydaw@ur.edu.pl; <http://wydawnictwo.ur.edu.pl>
Wydanie I, format B5, ark. wyd. 13,50, ark. druk. 14,625, zlec. red. 34/2016

Druk: Drukarnia Uniwersytetu Rzeszowskiego

Spis treści

Wstęp. Rzeszów w połowie II dekady XXI wieku. Problemy społeczno-przestrzenne (Marian Malikowski, Beata Szluz)	7
Marian Malikowski, Radosław Malikowski W kierunku usprawniania i zobiektywizowania metod konsultacji i partycypacji społecznej w projektach miejskich. Przykłady Rzeszowa i Kielc	13
Arkadiusz Tuziak Innowacyjność a rozwój regionu w percepcji rzeszowskich przedstawicieli regio- nalnego systemu innowacji	25
Grzegorz Droba Sektor kreatywny w gospodarce Rzeszowa	42
Ewa Tłuczek-Tadla Struktura systemu edukacyjnego Rzeszowa	56
Katarzyna Błaszczuk Opieka zdrowotna i promocja zdrowia w Rzeszowie. Kontekst opieki medycznej i zachowań zdrowotnych mieszkańców Rzeszowa	79
Małgorzata Zatorska-Zoła Opieka zdrowotna i zdrowie publiczne w Rzeszowie	113
Jan Malczewski Problemy komunikacyjne i transportowe obszaru węzłowego aglomeracji rze- szowskiej	131
Andrzej Bryk, Piotr Kurkowski Ruchliwość przestrzenna ludności – mikroregion i miasto Rzeszów	150
Karolina Jasina, Kinga Szubart-Jaszczur Problem bezpieczeństwa w mieście	166
Sabina Przepióra Działania promocyjne jako element budowania marki miasta – przegląd działań promocyjnych miasta Rzeszowa	182
Bibliografia	201
Noty o Autorach	232

Wstęp

Rzeszów w połowie II dekadry XXI wieku

Problemy społeczno-przestrzenne

Rzeszów jawi się w II dekadzie XXI w. jako miasto nowoczesne, dynamiczne, o zrównoważonym rozwoju, dobrej jakości życia, stosujące zaawansowane technologie i wykorzystujące wewnętrzne źródła rozwoju, a ponadto dobrze sterowane przez Prezydenta Miasta, Zarząd i Radę Miasta. Mieszkańcy na co dzień doświadczają miasta na ogół słabiej niż na przykład turyści czy potencjalni inwestorzy, którzy są bardziej obeznani ze zmianami tak w przestrzeni miasta, jak i w społeczeństwie miejskim oraz instytucjach. Ci, co długo tu nie byli, są tym bardziej zaskoczeni. Ci, którzy zawodowo zajmują się miastem: urbaniści, architekci, socjolodzy, ekonomiści, a także potencjalni inwestorzy, coraz więcej słyszą pozytywnych o nim informacji. Jednak w centralnych mediach jest o wiele ciszej na ten temat, a nawet pokutują jeszcze dawne stereotypy w rodzaju: zacofane, prowincjonalne miasto położone pod Bieszczadami.

W czasie ogólnopolskiej konferencji¹ zorganizowanej w Rzeszowie w październiku 2015 r. przez Instytut Socjologii Uniwersytetu Rzeszowskiego przeprowadzono minisondaż wśród jej sześćdziesięciu uczestników. Zdecydowana większość osób, zwłaszcza z dalej położonych miast, była pełna zachwyty i podziwu. Generalna prawidłowość: im ktoś dłużej nie był w Rzeszowie, tym opinie były bardziej pozytywne². Trzeba dodać, że wzglę-

¹ Należy dodać, że oprócz socjologów uczestniczyli w konferencji urbaniści i architekci, ekonomiści, kierownicy różnych projektów dotyczących rewitalizacji miast, czy szerzej mówiąc – odrodzenia miast tak pod względem urbanistycznym, jak i społeczno-kulturowym, związani z praktyką planowania i realizacji partycypacyjnych projektów odnowy czy odrodzenia miast. Dla bliższego i bardziej syntetycznego obrazu całego miasta, zarówno dla referentów z Polski, jak i innych osób chcących się więcej dowiedzieć o tym mieście, przygotowano charakterystykę Rzeszowa. Z konieczności jest ona syntetyczna i skrótowa ze względu na ramy objętościowe tego wstępu do książki, traktuje o przestrzennych i społecznych, a także społeczno-kulturowych problemach Rzeszowa.

² Pokłosiem konferencji są, wydane w grudniu 2015 r., trzy książki (około 600 stron) na tematy, ogólnie rzecz biorąc, socjologiczne dotyczące miast w Polsce. Spotkały się one z bardzo dobrym przyjęciem w Polsce. Dwanaście na ponad pięćdziesiąt referatów dotyczyło Rzeszowa. Rozszerzyły one i uszczegółowiły uczestnikom wiedzę o Rzeszowie, którą zdobyli

du na brak czasu (i koszty) nie zorganizowano fachowego przeglądu miasta, czyli wycieczki po nim. Zdano się tylko na wizję zdobyte we własnym, prywatnym oglądzie. Uwagi krytyczne (zresztą bardzo nieliczne) formułowane były w odniesieniu do różnych szczegółów. W związku z tym prezentacja miasta przez Prezydenta w „Echu Rzeszowa” okazała się pomocna, ponieważ zostały w niej zawarte najważniejsze informacje³. Posłużono się niektórymi z nich albo w formułowanych opiniach, albo w cytatach.

Prezydent Tadeusz Ferenc wystąpieniu opublikowanemu w popularnej gazecie lokalnej „Echo Rzeszowa” dał tytuł *Rzeszów – miasto zrównoważonego rozwoju*⁴. Owa równowaga ma dotyczyć spraw przestrzennych i urbanistycznych oraz społeczno-kulturowych. Za dążenie do zrównoważenia rozwoju władze miasta otrzymały wiele wyróżnień i nagród. W tej książce zawarto syntetyczny zestaw tych nagród, pominięto zatem tę tematykę we wstępie. Wskazuje to, że Rzeszów jest miastem o dobrej jakości życia, przyjaznym dla mieszkańców, przedsiębiorców i turystów, studentów i uczniów, czy szerzej – młodych ludzi.

Najbardziej wyróżnia się Rzeszów pod względem ekologii, jakości życia, bezpieczeństwa, różnorodnej oferty edukacyjnej, pięknych terenów rekreacyjnych w pobliżu miasta oraz miejsc do uprawiania sportów ekstremalnych, jak: skate-parki, dirt-parki oraz snow-parki. Woda w Rzeszowie jest krystalicznie czysta i można ją pić bez przegotowania. Liczba i długość tras rowerowych (a raczej ich wskaźniki w stosunku do liczby mieszkańców) należą do najwyższych w Polsce.

Ponadto Rzeszów, jako pierwsze miasto w kraju, udostępnił mieszkańcom bezpłatny bezprzewodowy Internet. Miasto spełnia główne kryteria sprzyjające lokalizowaniu w nim inwestycji. W północno-zachodniej jego części (czyli w bliskiej odległości od Portu Lotniczego Jasionka, w pobliżu autostrady A4 i magistrali kolejowej E30) położona jest Specjalna Strefa

w bezpośrednim prywatnym oglądzie. W książkach pokonferencyjnych znajdują się artykuły rozwijające te wątki, ponadto chodzi o zrównoważone proporcje pomiędzy obecną diagnozą tego miasta oraz planowaniem na przyszłość. Druga książka dotyczy granic inwestycji infrastrukturalnych, zaplanowanych już wcześniej, przemysłu związanego z inwestycjami i tzw. przemysłu kreatywnego, zwłaszcza nowych technologii opartych na *high-tech*. Trzecia dotyczy pewnej równowagi pomiędzy rozwojem urbanistycznym a dbałością o środowisko czy o ekologię. Zob. M. Malikowski, J. Kinal, M. Palak, J. Halik (red.), *Wybrane problemy współczesnych miast. Kultura, promocja, symbolika*, Wydawca UR, Rzeszów 2015; M. Malikowski, M. Palak, J. Halik (red.), *Zmiany w przestrzeni współczesnych miast*, Wydawca UR, Rzeszów 2015; M. Malikowski, M. Palak, J. Halik (red.), *Społeczne i ekonomiczne aspekty urbanizacji i metropolizacji*, Wydawca UR, Rzeszów 2015.

³ Szerzej zob. T. Ferenc, „Echo Rzeszowa”, październik 2015.

⁴ Szerzej zob. tenże, *Rzeszów – miasto zrównoważonego rozwoju*, „Echo Rzeszowa”, listopad 2014.

Ekonomiczna: Rzeszów-Dworzysko, coraz bardziej uzbrajana, aby potencjalni inwestorzy chcieli tam zainwestować. Władze dbają również o to, aby powstały centra usług outsourcingowych i innych związanych z rozwojem otoczenia biznesu. W 2015 r. oddano do użytku np. inkubatory i preinkubatory przedsiębiorczości. Od wielu lat władze miejskie, a zwłaszcza Prezydent, podejmują wiele działań, mimo trudności ze strony władz okolicznych gmin, aby przyłączyć do Rzeszowa następne z nich. Od roku 2006 do 2015 władze powiększyły obszar Rzeszowa z 56 km² do 117 km². Obecnie w Rzeszowie mieszka ponad 200 tys. mieszkańców. Ważne jest też to, że sporo przybywających do Rzeszowa osób (3%) to ludzie z zagranicy.

Planowana jest budowa kolejki jednoszynowej, ale ze względu na koszty jej realizacja jest ciągle przesuwana w czasie. Planowana jest też w najbliższym okresie realizacja połączeń PKP i PKS z dworców w Rzeszowie do Portu Lotniczego w Jasionce.

Wielkim wyzwaniem jest zagospodarowanie nadbrzeży Wisłoka, zwłaszcza od mostu Lwowskiego do zapory. Już został przyjęty do realizacji partycypacyjny projekt innowacyjnego parku nauki z elementami ogrodu zoologicznego i botanicznego w południowej części miasta (pomiędzy Białą a Matysówką). Przewidziana jest także w nieodległej przyszłości budowa basenu wód mineralnych.

Rzeszów najlepiej wykorzystał środki unijne. Należy do czołówki miast przodujących w tym względzie (niewiele wyprzedził go tylko Gdańsk). Słabą stroną społeczno-architektoniczną Rzeszowa, właściwie słabo postrzeganą tak przez jego mieszkańców, jak i przyjezdnych, a nawet fachowców – architektów i urbanistów, jest niewielka i kurcząca się jeszcze przestrzeń publiczna, coraz częściej fragmentaryzowana, prywatyzowana i zajmowana przez wielkopowierzniowe sklepy, galerie handlowe i inne obiekty prywatne. Zbyt mało jest tej przestrzeni i związanej z nią – jak to nazwał wybitny duński urbanista J. Gehl – „wysokiej jakości życia między budynkami”, czyli obszarów dla ruchu pieszego mieszkańców i turystów, dla spacerów, przebywania i nawiązywania kontaktów z ludźmi, tak licznych w Kopenhadze czy miastach szwedzkich. Są to głównie ulice w centrach wyłączonych z ruchu samochodów, przy których ulokowane są kawiarnie i restauracje ze stolikami i parasolami. Takich obszarów jest zbyt mało, zwłaszcza na osiedlach budowanych z wielkiej płyty z lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX w. W Rzeszowie taką funkcję mogłyby pełnić ulice: 3 Maja, Grunwaldzka, T. Kościuszki, Jana III Sobieskiego, A. Mickiewicza, J. Jałowego, J. Słowackiego, Hetmańska, F. Szopena, Bernardyńska, J. Piłsudskiego, Targowa czy plac Farny, ale są one za wąskie, aby można było tam zlokalizować kawiarnie i restauracje. Owszem, coraz więcej jest atrakcyjnych miejsc, jak

np.: fontanna multimedialna przy ulicy Kasztanowej, letni pałacyk Lubomirskich w okolicy zamku, okrągła kładka dla pieszych nad aleją J. Piłsudskiego, park przy kościele Bernardynów. Park Papieski to dopiero przyszłość, podobnie jak i prezentowany w jednym z tekstów tej książki obiekt rekreacyjny z elementami zoo i ogrodu botanicznego między Białą a Matysówką.

Słabą stroną Rzeszowa jest również mała liczba ładnych i reprezentacyjnych budowli, zwłaszcza związanych z kulturą. Obiekt WDK jest za mały i niezbyt estetyczny, dwa zamki – w jednym mieści się sąd, drugi pozostaje w remoncie, dwie synagogi, filharmonia „schowana” i mało reprezentacyjna. Są jeszcze ładne galerie, ale to tylko miejsca handlu. Najładniejsze obiekty posiadają banki (widać, kto ma w mieście najwięcej do powiedzenia). Są ładne budynki uczelni, ale położone na peryferiach. Estetyczny jest budynek Teatru im. W. Siemaszkowej, ale za mały i to tylko jeden gmach teatru w Rzeszowie. Stąd też nasuwa się taka propozycja – o której pisał już kiedyś M. Malikowski – aby wzorując się na zapomnianym dziś przez Polaków Lwowie (w którym jest tyle pięknych i reprezentacyjnych budowli zaprojektowanych i wykonanych przez Polaków), zbudować kopię lwowskiego Teatru Opery i Baletu, który jest jednym z najpiękniejszych obiektów w Europie. Można by wykonać jeszcze kopie innych lwowskich obiektów, np. gmachu Ossolineum, uniwersytetu, politechniki. Przypomnieć tu można wypowiedź byłego marszałka województwa podkarpackiego L. Deptuły, że „Rzeszów ma swoje 5 minut na to, aby ze względów geopolitycznych zajął miejsce Lwowa”. Badania wśród studentów Uniwersytetu Rzeszowskiego, prowadzone od wielu lat, wykazały, że studenci chętnie widzieliby gmach „Teatru i Opery Rzeszowskiej” w naszym mieście. Warto też wspomnieć, że wiele polskich dużych miast ma takie reprezentacyjne budowle, jak np. krakowski Teatr im. Juliusza Słowackiego, katowicki Spodek, Stadion Narodowy w Warszawie, Filharmonia im. Mieczysława Karłowicza w Szczecinie, wrocławska hala sportowa, Opera Leśna w Sopocie, Amfiteatr Tysiąclecia w Opolu. Byłoby to potrzebne nie tylko ze względów prestiżowych, ale również ze względu na podniesienie poziomu życia kulturalnego, zwłaszcza inteligencji, a także przyciągnięcie inwestorów, turystów i potencjalnych mieszkańców.

* * *

W niniejszej monografii **M. Malikowski** i **R. Malikowski** dyskutują na temat miejskich projektów partycypacyjnych, tak dziś rozpowszechnionych w krajach dawnej UE i coraz częściej podejmowanych w Polsce. Jest to związane generalnie z procesami demokratyzacji, a w tym przypadku z szerokim udziałem społeczeństwa miejskiego, czyli „przeciętnych” mieszkań-

ców miast i osiedli. Obejmuje to cały proces restauracji i rewitalizacji ich otoczenia przestrzennego, urbanistycznego i architektonicznego, a także przekształcenia życia społecznego i kulturalnego zbiorowości miejskiej w różnej skali przestrzennej. Autorzy artykułu pokazują zalety i wady, bariery i korzyści tego procesu. Podają również przykłady tworzenia takich projektów oraz ich realizacji w Rzeszowie i w Kielcach.

Temat dotyczący innowacyjności podejmuje **A. Tuziak**. Podkreśla, że „w Rzeszowie, jak i w całym regionie można zidentyfikować zasadnicze elementy środowiska innowacyjnego, które stanowi pewną jedność przejawiającą się w określonych, prorozwojowych zachowaniach. Wykształciła się już sieć działających w regionie aktorów, którą tworzą władze publiczne, przedsiębiorstwa, instytucje naukowe i badawcze oraz instytucje otoczenia przedsiębiorczości. Na kształtujące się w regionie środowisko innowacyjne składają się zarówno elementy materialne – przedsiębiorstwa oraz sukcesywnie rozbudowywana i modernizowana infrastruktura techniczna, jak i niematerialne – w postaci zasobów wiedzy, kapitału społecznego, wartości, norm, reguł i wzorów zachowań. Dzięki współpracy regionalnych aktorów możliwe staje się lepsze wykorzystanie wspólnych endogenicznych zasobów rozwojowych”.

Warto się zatrzymać dłużej na artykule **G. Droby** dotyczącym empirycznej próby zastosowania koncepcji R. Floridy ze Stanów Zjednoczonych i wyników jego badań nad miastami, które ujął w dwóch książkach *The Rise of the Creative Class* (2002) oraz *Cities and Creative Class* (2005). Florida był także współtwórcą jednego spośród nielicznych wówczas inkubatorów przedsiębiorczości. Główny rezultat jego badań to stwierdzenie, że mimo doskonałej infrastruktury, ulg podatkowych, potencjału naukowo-rozwojowego firmy *high-tech*, wybierając swoje lokalizacje, kierują się przede wszystkim potencjałem kreatywności mieszkańców danego miasta. Dla jego rozwoju o wiele mniejsze znaczenie mają inne korzyści, m.in.: ulgi podatkowe, dochody, położenie. Do klasy kreatywnej Florida zaliczył pracowników sektora kreatywnego, a więc głównie naukowców, inżynierów, wynalazców, artystów, finansistów. Oni stanowią 1/3 zatrudnionych, wypracowują ponad 2/3 amerykańskiego PKB, a oprócz tego zapewniają miejsca pracy osobom z sektorów niekreatywnych. W USA w miastach, w których najwięcej pracowników należy do sektora kreatywnego, jest najszybsze tempo rozwoju. Posługując się kluczem R. Floridy, G. Droba wykazał, że w Rzeszowie wskaźnik ten wynosi 13% i że najmniej jest w tej grupie kreatywnych pracowników kultury.

E. Thuczek-Tadla ukazuje w swoim tekście strukturę systemu edukacyjnego miasta Rzeszowa. Artykuł obrazuje funkcjonujące w mieście podmioty,

a następnie specyfikę działania instytucji edukacyjnych, ich zadania i problemy, rekrutację do placówek edukacyjnych, a także pracę nauczycieli i uczniów.

K. Błaszczuk oraz **M. Zatorska-Zoła** podejmują tematykę opieki zdrowotnej i promocji zdrowia w Rzeszowie, zwracając uwagę na opiekę medyczną nad mieszkańcami oraz ich zachowania zdrowotne.

J. Malczewski ilustruje problemy komunikacyjne Rzeszowa i obszaru węzłowego aglomeracji rzeszowskiej oraz sposoby ich rozwiązania, jak również kreśli zarys kierunków rozwoju układu komunikacyjnego i systemu transportowego w mieście.

A. Bryk i **P. Kurkowski** dokonują prezentacji ruchliwości przestrzennej ludności w odniesieniu do mikroregionu i miasta Rzeszów.

K. Jasina i **K. Szubart-Jaszczur** ukazują na podstawie przeprowadzonych badań problem bezpieczeństwa w mieście.

Książkę zamykają studia nad marką Rzeszowa i jego promocją **S. Przepióry**. Autorka zwraca uwagę na to, że Rzeszów coraz bardziej poddaje się nowym trendom oraz stara się wyróżnić na tle innych miast. Ma szansę na umacnianie swojej pozycji oraz kreowanie pozytywnej marki miejsca. Nowa strategia działań zakłada kojarzenie Rzeszowa jako centrum biznesu, a także promowanie jego wizerunku jako inteligentnego miasta (ang. *Smart City*).

Marian Malikowski, Beata Szluz

MARIAN MALIKOWSKI
RADOSŁAW MALIKOWSKI

W kierunku usprawniania i zobiektywizowania metod konsultacji i partycypacji społecznej w projektach miejskich. Przykład Rzeszowa i Kielc

1. Uwagi wstępne

W miarę postępów demokratyzacji życia społecznego zwiększają się wymagania związane z projektami odnowienia, restauracji i rewitalizacji tak przestrzenno-urbanistycznymi, jak i społeczno-kulturowymi zwłaszcza w dużych miastach. W krajach o dłuższej tradycji demokratycznej jest to bardziej widoczne. Przoduje w tym Szwajcaria oraz kraje skandynawskie.

Coraz większy nacisk na to kładą władze Unii Europejskiej (UE), niekiedy nawet jest to warunkiem przyznania środków finansowych na projekty badawcze, w tym związane z szeroko pojętym odrodzeniem miast, ich dzielnic, osiedli lub innych wybranych fragmentów. Dotyczy to nie tylko odrodzenia miast w sensie przestrzenno-urbanistycznym, czyli najogólniej rzecz biorąc – ulic i budynków, ale i społeczno-kulturowym, czyli oddziaływania na ludzi je zamieszkujących w celu wytworzenia silniejszej identyfikacji z miejscem zamieszkania, poczucia odpowiedzialności za miejsce zamieszkania, ale i intensywniejszej więzi pomiędzy współmieszkańcami. Stąd coraz częstsze używanie takich pojęć jak konsultacje społeczne, badanie opinii i partycypacja społeczna, zarówno na etapie definiowania problemów urbanistycznych i społecznych, jak i w trakcie rozwoju projektów oraz ich realizacji.

Celem tego artykułu jest próba przybliżenia praktykom (urbanistom, architektom, specjalistom od planowania przestrzennego) i studentom projektów partycypacyjnych w mieście. Takich projektów było w Polsce mało, dopiero w ostatnich latach pojawiły się próby ich konstruowania. Do analizy wybrano przykład Rzeszowa i Kielc, ponieważ projekty powstały w tym samym czasie i dotyczyły podobnej wielkości miast.

Sporo uwagi tym zagadnieniom poświęcili uczestnicy dużej, ogólnopolskiej konferencji naukowej, która odbyła się na Uniwersytecie Rzeszowskim

7–9 października 2015 r. Jej wyniki, czyli 47 referatów, zostały umieszczone w trzech książkach: *Zmiany w przestrzeni współczesnych miast; Społeczne i ekonomiczne aspekty urbanizacji i metropolizacji; Wybrane problemy współczesnych miast. Kultura, promocja, symbolika*¹. Sprawy konsultacji i partycypacji społecznej, pokazane zwłaszcza w pierwszej i drugiej z tych publikacji książkowych, dotyczyły po pierwsze: omówienia samego zjawiska partycypacji, jej sposobów i metod, a po drugie – ich realizacji na przykładzie wybranych miast UE, w tym zwłaszcza ze Szwecji, z Włoch, Hiszpanii, Francji, Austrii, Niemiec, a także Łotwy i Polski. Z polskich miast chodziło głównie o trzy: Kraków, Rzeszów i Kielce, a także o badania porównawcze Katowic i Gliwic².

O tych kwestiach pisano jeszcze w latach osiemdziesiątych, ale w tamtych warunkach nie było szans, aby tę uśpioną i niewykorzystaną energię społeczną uruchomić. W tym artykule skoncentrowano się na projektach, które są mało znane, a dotyczą dwóch miast: Kielc i Rzeszowa. Będzie to poprzedzone omówieniem ogólnych zasad i metod konsultacji i partycypacji, jej niedociągnięć, barier i trudności, o których piszą autorzy i współautorzy tych projektów, nawiązując do książki niemieckiego urbanisty M. Miessena pod zaskakującym tytułem *Koszmar partycypacji*³.

We wszelkich rozważaniach, dyskusjach, omówieniach projektów partycypacyjnych kładzie się duży nacisk na potrzebę przywiązania mieszkańców miast do swoich miejsc zamieszkania, a także dzielnic, osiedli, wsi oraz na wzmocnienie więzi pomiędzy samymi mieszkańcami⁴. Nazywano to kiedyś patriotyzmem lokalnym, ale to pojęcie traktuje się często jako anachroniczne i przypisuje mu zaściankowość, prowincjonalizm. F. Znaniecki w swojej książce o Poznaniu, wydanej w 1931 r.⁵, pisał natomiast o drzemiącej w ludziach niewykorzystanej energii społecznej, którą można wykorzystać do rozwoju miasta.

Wprawdzie w okresie PRL-u były inicjowane przez PZPR „czyny społeczne” w miejscu zamieszkania, ale po bliższym przyjrzeniu się im okazywało

¹ Książki zostały wydane w 2015 r. w Rzeszowie pod zbiorową redakcją M. Malikowskiego, M. Palaka, J. Halika oraz J. Kinala.

² Te ostatnie były też omówione w pracy zbiorowej pod red. K. Bierwaczonka, T. Nawrockiego i B. Lewickiej *Rynki, malle i cmentarze. Przestrzeń publiczna miast śląskich w ujęciu socjologicznym*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2013.

³ M. Miessen, *Koszmar partycypacji*, Wydawnictwo Fundacja Nowej Kultury Bęc Zmiana, Warszawa 2010.

⁴ M. Malikowski, *Więź mieszkańców z miastem. Studium na przykładzie społeczeństwa miasta Rzeszowa*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Rzeszów 1984.

⁵ F. Znaniecki, *Miasto w świadomości jego obywateli*, Wydawnictwo Polskiego Instytutu Socjologicznego, Poznań 1931.

się, że straty w ich efekcie były często większe niż korzyści (znikało wiele łopat, motyk i innych narzędzi), a władzom wydawało się, że czyn społeczny to także poparcie dla polityki PZPR.

W roku 1984 do pojęcia patriotyzmu lokalnego wrócił A. Kukliński, który kierując zespołem badającym endogenne źródła społeczności lokalnej, mówiąc o uśpionym potencjale rozwojowym, rzeczywiście używał innego pojęcia. Przyszłość pokazała, po ustawie z 1990 r., że koncepcja wyzwolona po przyjęciu ustawy o samorządności, a jeszcze zasilona w dodatku dotacjami z centrum oraz z UE przyniosła owoce, czego przykładem może być także miasto Rzeszów. Okazało się, że te inspiracje badawcze to nic nowego, tylko koncepcja polskiego socjologa F. Znanieckiego, który ją opracował w okresie międzywojennym. Dziś z zachodnich teoretyków tych zagadnień mało kto przyznaje, że to projekt jednego z najwybitniejszych polskich socjologów, autora metody autobiograficznej w socjologii, a także współautora kilkutomowej książki pt. *Chłop polski w Europie i Ameryce* (kilka wydań)⁶.

Coraz więcej uwagi w socjologii poświęca się mechanizmom udziału społeczeństwa miejskiego w opiniowaniu, przygotowaniu, realizacji projektów przestrzenno-urbanistycznych i społeczno-kulturowych, w badaniu opinii, w zgłaszaniu uwag, pomysłów i propozycji wychodzących i kontrolowanych przez przeciętnych mieszkańców, a nie tylko fachowców.

Słusznie autorzy publikacji na te tematy piszą o różnych barierach, „bezdrożach” partycypacji społecznej w naszym kraju, a mianowicie, że:

1. Nie ma tradycji tego typu, a przyczyniła się do tego praktyka ustroju socjalistycznego, w którym owszem mówiono o tym udziale, ale pozostawało to raczej „na papierze”, inaczej niż np. w Szwajcarii czy krajach skandynawskich.
2. Niewiele było mowy o tzw. patriotyzmie lokalnym (regionalnym, miejskim, dzielnicowym), a jego objawy traktowano często jako przejaw zaścianowości, prowincjonalizmu i ograniczonych horyzontów myślowych.
3. Akces Polski do UE z jednej strony przytłumił patriotyzm, i narodowy, i lokalny, bo modne stały się oświadczenia różnych celebrytów, że są oni „obywatelami Europy”, ale z drugiej strony UE bardziej wspiera projekty zakładające udział w nich podmiotów społecznych (a często udział podmiotów społecznych w projekcie jest warunkiem jego datowania).

⁶ W. Thomas, F. Znaniecki, *Chłop polski w Europie i Ameryce*, t. 1–5, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1976.

4. Niektórzy autorzy podchodzą do projektów w taki sposób, aby rozbudować tę partycypację, ale raczej tylko „na papierze”, tak aby odpowiednie komisje zaakceptowały dany wniosek, ale w rzeczywistości jest to lekceważenie tej partycypacji (działanie na pokaz).

M. Miessen wskazuje na wiele błędów różnych sposobów partycypacji⁷, na przykład ta powszechnie stosowana w Szwajcarii, a także krajach skandynawskich jest, po pierwsze, często mało efektywna, choć efektowna, unieważniana z powodu małej frekwencji, a po drugie – często biorący udział w referendum nie mają wystarczającej i odpowiedniej wiedzy o przedmiocie referendum (niedawne referendum w Polsce na temat jednomandatowych okręgów wyborczych nie spełniło oczekiwań z tych obydwu powodów).

W krajach o silnych tradycjach demokratycznych (już na pewno w krajach UE) zwraca się coraz więcej uwagi na partycypację społeczną, w tym zwłaszcza w projektach finansowanych ze środków UE. Musi być ona zapewniona na różnych etapach ich konceptualizacji.

Jak pokazuje w swoich publikacjach J. Gehl, najbardziej potrzebna jest poprawa życia społecznego „między budynkami”⁸. Większość przeciętnych ludzi należy do biernych obserwatorów i mało interesuje się otoczeniem przestrzennym, a jeszcze mniej całym miastem, a więc trudno zabezpieczyć tę partycypację na odpowiednim poziomie. Jeśliby nawet udział mieszkańców w opiniowaniu zakładanych projektów był liczny, to trudno o reprezentatywność poszczególnych grup i kategorii społecznych, szczególnie zbyt mało jest ludzi młodych (np. studentów). Ponieważ praktyka w zakresie partycypacji społecznej była raczej w Polsce niewielka, nie ma wielu doświadczeń w zakresie optymalnego jej przebiegu, a także w zakresie metod i technik badawczych najbardziej przydatnych do prowadzenia konsultacji społecznych i partycypacji w różnych projektach rewitalizacyjnych.

Modny jest ostatnio tzw. sondaż deliberatywny autorstwa J. Fishkina – dyrektora Centrum Demokracji Deliberatywnej na Uniwersytecie Stenforda w USA. Badanie opinii na temat określonego projektu poprzedzone jest wstępnym szkoleniem i debatą na temat przedmiotu sondażu. Następnym etapem jest głosowanie. Istotą sondażu jest wypracowanie świadomego i w miarę racjonalnego stanowiska uczestników debaty, bez emocji, które towarzyszą pierwszemu kontaktowi z zagadnieniem⁹. Uczestnicy sondażu muszą przeby-

⁷ Zob. M. Miessen, *Koszmar partycypacji...*

⁸ J. Gehl, *Życie między budynkami: użytkowanie przestrzeni publicznych*, Wydawnictwo Ram, Kraków 2009.

⁹ Szerzej zob. K. Kwiatkowski, *W kierunku interdyscyplinarnych metod konsultacji i partycypacji społecznych. Delibertacja – metajęzyki – „Centra odrodzenia miast”* [w:] M. Malikowski, M. Palak, J. Halik (red.), *Zmiany w przestrzeni współczesnych miast*, Wydawnictwo UR, Rzeszów 2015, s. 97–110.

wać na zgrupowaniu kilka dni i za to otrzymują niewielkie wynagrodzenie. Nie trzeba przekonywać, jak trudno jest zebrać taką grupę ludzi, i to jeszcze reprezentatywną dla danej zbiorowości. Zatem finalnym celem badania potrzeb i szerokiej partycypacji społecznej w projekcie jest integracja społeczna oraz harmonia w zakresie wykorzystywania realizowanego obiektu po jego zakończeniu.

2. Blaski i cienie partycypacji społecznej w projektach miejskich wg Krzysztofa Kwiatkowskiego

Idee szerokiego udziału społeczeństwa (nieprofesjonalistów) w projektach zmiany przestrzeni miejskiej (krajobrazu) rozwinęła krakowska szkoła urbanistyczno-architektoniczna z prof. K. Pawłowską na czele, która w ostatnich latach poświęciła sporo publikacji temu tematowi¹⁰. Główne cele opracowania projektów z tak szerokim udziałem społeczeństwa – mieszkańców, potencjalnych turystów i inwestorów to dostosowanie zmiany krajobrazu do ich potrzeb, unikanie konfliktów lub ich rozwiązywanie, uzgodnienie stanowisk także pomiędzy nimi a władzami i inwestorami, skoro potrzeby i gusta ludzi są zróżnicowane.

Jeśli chodzi o referenda, to są one owocne i wiarygodne, kiedy społeczeństwo rozumie konsultowane sprawy. Przykładem, jak już była mowa, było referendum w Polsce na temat okręgów jednomandatowych (2015). Nieznajomość tematu spowodowała, po pierwsze, nikły w nim udział społeczeństwa (8,5%), niezrozumienie przez społeczeństwo efektów praktycznych głosowania na „tak” lub „nie”, a po drugie, zniechęcenie do takiego rodzaju referendum, choć odnosiło się wrażenie, że jest to dobra forma demokracji. Gdy chodzi o zmiany przestrzeni, zwłaszcza o charakterze kompleksowym, używa się terminu „krajobraz” (naturalny) przyrodniczy i kulturowy¹¹. Krajobraz to przestrzeń, w której żyje człowiek i którą przekształca. To zarówno przestrzeń, którą ukształtowała przyroda przez tysiące lat, jak i krajobraz kulturowy, czyli ukształtowany przez ludzi w poszczególnych etapach rozwoju społecznego.

¹⁰ Zob. K. Pawłowska (red.), *Zanim wybuchnie konflikt: idea i metody partycypacji społecznej w ochronie krajobrazu i kształtowaniu przestrzeni*, Wydawnictwo Fundacja Partnerstwo dla Środowiska, Kraków 2010.

¹¹ Szerzej zob. B. Lipińska, *Ochrona dziedzictwa kulturowego: ujęcie krajobrazowe*, Wydawnictwo Politechniki Gdańskiej, Gdańsk 2011; Pawłowska (red.), *Zanim wybuchnie konflikt...*

Wzorowy przykład radykalnej zmiany krajobrazu w Rzeszowie omawiają szerzej trzy autorki z Rzeszowa¹². Opracowania dużego projektu (16,8 ha) strefy rekreacyjnej podjęto się w Rzeszowie w roku 2014 z szerokim udziałem nieprofesjonalistów, czyli różnych kategorii mieszkańców miasta, o czym jeszcze będzie mowa. Jest to przykład projektu, który został poprzedzony badaniami społecznymi nad oczekiwaniami mieszkańców i turystów i zawiera partycypację społeczną na różnych etapach tego przedsięwzięcia, tj. programowania, projektowania, wprowadzania zmian wynikających z dyskusji i negocjacji spraw spornych, podejmowania decyzji i ich realizacji. Choć partycypacja społeczna staje się dziś nieodzowna w kształtowaniu architektury, urbanistyki, czy najogólniej – przestrzeni fizycznych zwłaszcza w miastach, to jednak temu przekonaniu towarzyszą liczne wątpliwości.

Architekt i urbanista z Politechniki Krakowskiej skonstruował następującą listę zagrożeń:

1. problem bierności społecznej, małego zainteresowania procedurami partycypacji i wynikającej z tego niskiej frekwencji;
2. problem niereprezentatywnego dla danej społeczności charakteru grup uczestniczących w procedurze partycypacyjnej;
3. problem niedostatecznej bądź powierzchownej znajomości przedmiotu debat;
4. problem barier pomiędzy językami poszczególnych grup eksperckich i grup społecznych uczestniczących w debatach i wynikające stąd trudności w stworzeniu przestrzeni intersubiektywnej;
5. syndrom „listka figowego” – przekonanie o małej skuteczności procedur użytych raczej jako usprawiedliwienie decyzji arbitralnie podjętych przez władze;
6. tendencja do nadmiernej i niekiedy zbędnej proliferacji typów procedur;
7. problem tendencyjnej selekcji tematów do partycypacji, unikanie i marginalizacja tematów dotyczących słabszych grup społecznych¹³.

Różni architekci, kierownicy projektów, działacze społeczni posługują się „Projektem dla przestrzeni publicznych” (*Project for Public Spaces*, PPS). Jest to wzór projektu powstałego w USA w roku 1975 jako organizacja non profit. Organizacja ta współpracowała dotychczas z kilkuset wspólnotami w wielu krajach. Działalność związana z tym projektem dotyczy dwóch

¹² A. Gajdek, A. Wąsowicz-Duch, A. Miarecka, *Znaczenie partycypacji społecznej w kształtowaniu krajobrazu miasta Rzeszowa* [w:] M. Malikowski, M. Palak, J. Halik (red.), *Zmiany w przestrzeni współczesnych miast*, s. 111–124.

¹³ K. Kwiatkowski, *W kierunku interdyscyplinarnych metod konsultacji i partycypacji społecznych...*, s. 97–98.

wymiarów: przestrzennego i społecznego. Pierwszy dotyczy tworzenia miejsc aktywnych, tj. „umeblowania przestrzeni”. Ma to stworzyć okazję do kontaktów między ludźmi. Drugim rodzajem działań jest wdrażanie ludzi do działalności publicznej w celu ich identyfikacji z przestrzenią publiczną. Zamierzając do włączania ich w lokalną politykę, podejmuje się działania prowadzące do tworzenia społeczeństwa obywatelskiego.

Narzędziem projektowym umożliwiającym współpracę wielu specjalistów z różnych branż są warsztaty urbanistyczne. Przedmiotem dyskusji i konsultacji są działania związane z projektowaniem, transformacją lub rewitalizacją, czy ogólniej – planami zagospodarowania przestrzeni. Mają one charakter otwarty i każdy z mieszkańców jest mile widziany. Przewidziane są dla od kilkudziesięciu do kilkuset osób.

Szczególnym przypadkiem partycypacji jest tworzenie osiedli wspólnotowych – *co-housing*. Zamieszkują je ludzie preferujący wspólnotowy tryb życia (wspólna praca przy uprawianiu ogródków, imieniny, obiady)¹⁴.

W szkoleniach i warsztatach szczególną uwagę zwraca się na metody konstruktywnego rozwiązywania konfliktów. Ch. Mouffe, architekt i urbanista niemiecki, świadom tego, że w czasie dyskusji nad projektem pojawiają się konflikty i antagonizmy, postulował, aby takie relacje antagonistyczne przekształcać w „konfliktowy konsensus”¹⁵. Przychylał się również do tego wspomniany już M. Miessen, nazywając takie sytuacje „partycypacją konfrontacyjną”. Pisał na ten temat następująco: „We wczesnych fazach procesu projektowego należy unikać porozumień opartych na konsensusie. Tak naprawdę im więcej przestrzeni dla rozegrania przyszłych konfliktów pozostawia dany projekt, tym większy będzie jego sukces w dłuższej perspektywie czasowej”¹⁶.

Chodzi o to, że w początkowej fazie projektu jego uczestnicy bardziej ulegają emocjom i nie są skłonni do ustępstw. Dopiero później, po szkoleniach i dyskusjach, kierują się częściej względami racjonalnymi. Podobnie jest ze wspomnianym sondażem deliberatywnym¹⁷. Sondaż jest procedurą wykorzystującą elementy demokracji bezpośredniej, przedstawicielskiej i deliberatywnej. Celem sondażu jest uzyskanie świadomych, przemyślanych opinii jego uczestników na temat określonych problemów miast. W tym celu, po pierwsze, wybiera się reprezentatywną grupę delegatów z danej społeczności, po drugie, przeprowadza się trwającą kilka dni debatę delibe-

¹⁴ Tamże.

¹⁵ M. Mouffe, cyt. za: K. Kwiatkowski, *W kierunku interdyscyplinarnych metod konsultacji i partycypacji społecznych...*, s. 103.

¹⁶ M. Miessen, *Koszmar partycypacji...*, s. 193.

¹⁷ Por. K. Kwiatkowski, *W kierunku interdyscyplinarnych metod konsultacji i partycypacji społecznych...*, s. 103–104.

racyjną. Jej etapami są: „wstępne szkolenia, wykłady przedstawiające przedmiot ustaleń z kilku punktów widzenia, a następnie debata, podczas której uczestnicy prowadzą dyskusję, toczą spory w sprawie przedmiotu sondażu”. Trzecim etapem jest oczywiście głosowanie. „Debata pozwala na modyfikację pierwotnych, wyjściowych, intuicyjnych preferencji i zastąpienie ich świadomymi, przemyślanymi decyzjami. Cała procedura sondażu trwa kilka dni i za udział w nim mieszkańcy otrzymują jako rekompensatę za utracony czas niewielkie wynagrodzenie”¹⁸.

3. Projekt rzeszowski

Projekt parku ogólnomiejskiego cieszył się uznaniem od początku (tzn. w czasie pierwszych etapów badań socjologicznych) i nadal nim się cieszy, gdyż:

- trafił w potrzeby i gusta mieszkańców (zwłaszcza młodych),
- po tylu latach rozbudowy miasta nie ma ono odpowiedniego dla jego wielkości i potrzeb parku,
- wprowadzone tam będą pewne elementy ogrodu zoologicznego i botanicznego,
- projekt ma poszerzyć znacznie tereny zielone w mieście, a także bardzo dobrze zostało wybrane ładne miejsce z widokiem z jednej strony na miasto, a z drugiej na mocno zalesione Pogórze Dynowskie,
- uwzględnia zachowania rekreacyjne i ludyczne, a także zróżnicowane potrzeby i gusta właściwie wszystkich kategorii społecznych,
- stosowano w projekcie wiele pomysłów z gatunku *smart city*.

Był to projekt międzynarodowy realizowany przez Gminę Miasto Zamość, Gminę Miasto Rzeszów oraz Komitet Wykonawczy Miasta Łuck w ramach programu współpracy tran granicznej „Polska – Białoruś – Ukraina 2007–2013”. Wykorzystano analizę wyników badań prowadzonych w ramach projektu „Modernizacja ogrodów zoologicznych w Zamościu i Łucku oraz opracowanie koncepcji utworzenia strefy rekreacji w Rzeszowie w celu rozwoju transgranicznej, kwalifikowanej turystyki przyrodniczej, Rzeszów 2014”. Jednostką organizującą projekt w Gminie Miasto Rzeszów był Zarząd Zieleni Miejskiej w Rzeszowie. W odniesieniu do Rzeszowa projekt nazywał się „Strefa rekreacji z elementami ogrodu zoologicznego”¹⁹.

¹⁸ Tamże.

¹⁹ Por. A. Gajdek, A. Wąsowicz-Duch, A. Miarecka, *Znaczenie partycypacji społecznej w kształtowaniu krajobrazu miasta Rzeszowa...*, s. 111–124.

Już wcześniejsze badania socjologiczne prowadzone choćby przez Instytut Socjologii Uniwersytetu Rzeszowskiego wskazywały na potrzebę powstania w Rzeszowie zoo. Lokowano je w Malawie, Słocinie, Matysówce, Białej. Uznano, że południowe i południowo-wschodnie obszary Rzeszowa obfitują w lasy i tereny zielone, więc można by ten pomysł połączyć z różnymi formami turystyki kwalifikowanej i rekreacji. Miejsce tej inwestycji wskazywano jeszcze w trakcie badań społecznych na próbie kilkuset osób, a ostatecznie zdecydowały o tym konsultacje z ekspertami²⁰. Wykorzystano także takie dokumenty, jak: Strategia marki Rzeszów na lata 2009–2013, Program promocji miasta Rzeszowa na lata 2009–2013, Diagnoza dla potrzeb opracowania Strategii rozwoju kultury miasta Rzeszowa, oraz kilkadziesiąt źródeł internetowych.

Kolejnym etapem badań była identyfikacja potrzeb mieszkańców Rzeszowa oraz turystów. Dla mieszkańców Rzeszowa miał być to aquapark, ogród zoologiczny oraz miejsce imprez sportowych. Podobne opinie wyrażali eksperci, a turyści częściej zwracali uwagę na trasy biegowe, narciarskie i zjazdowe, miejsca piknikowe, elementy ogrodu botanicznego, a także miejsca wypraw plenerowych. Badania przedprojektowe wykonał zespół pracowników firmy BD Center pod kierunkiem dra Pawła Walawendra.

W planowanym założeniu budowy strefy rekreacji przewidziano osiem stref funkcjonalnych:

- wejściowo-edukacyjną,
- zabaw edukacyjno-eksperymentalnych,
- ruchu, wyposażoną w nowoczesne urządzenia sanitarne,
- ogrodu botanicznego,
- ogrodu zoologicznego,
- gier i zabaw,
- sportów zimowych,
- wypoczynku biernego.

Inne zmiany przestrzenno-społeczne w Rzeszowie już zaistniałe i przyszłe to m.in. kompleksowa restauracja, renowacja i rewitalizacja zalewu, który został kiedyś (w latach siedemdziesiątych) wykonany w części Boguchwały przez Lisią Górę od mostu-tamy. Liczy on ok. 4 km długości i ok. 200–300 m szerokości. Niedługo spełniał swoją rolę (czyli miejsca rekreacji wodno-lądowej oraz sportów wodnych). Został mocno zamulony i jego renowacja wymaga dużej pracy i związanych z nią nakładów finansowych. Ma być także przywrócony dawny jego kształt, nieco zmodyfikowany i powiększony. Specjaliści rozważają, jak zapobiec jego zamulaniu lub choć poważnie je ograniczyć. Trzeba go również oddzielić wyższym wałem od sąsiadują-

²⁰ Tamże.

cych wsi, a mianowicie Białej i Budziwoja. Z tą inwestycją związana jest ponadto przebudowa południowo-wschodniej obwodnicy, która dziś, aby rzeczywiście omijać miasto, powinna przebiegać od Boguchwały (lub nawet Lutoryża) do Krasnego.

4. Projekt kielecki dotyczący rewitalizacji dużego osiedla mieszkaniowego

Duże osiedle kieleckie Czarnów, powstałe w latach pięćdziesiątych i osiemdziesiątych, liczące ok. 12 tys. mieszkańców, położone jest peryferyjnie „za torami” na pow. 52 ha. Jest jednocześnie osiedlem o największej gęstości zaludnienia. Zostało wyznaczone w aktualizacji lokalnego programu rewitalizacji obszarów miejskich, przemysłowych i powstających na lata 2014–2020 jako jeden z obszarów mieszkaniowych najbardziej zdegradowanych²¹.

Animatorem i współautorem programu rewitalizacji tego osiedla jest E. Dyk z Zakładu Urbanistyki Wydziału Architektury Politechniki Wrocławskiej²². Jest to projekt kompleksowy, uwzględniający zarówno bazę przestrzenno-materiałną (budynki, infrastruktura), jak i ludzi, ich jakość życia, stosunki sąsiedzkie itp., a więc rewitalizacja w wielowymiarowym ujęciu. Autorka wychodzi ze słusznego założenia, że fachowcy, nawet najlepiej wykształceni, nie będąc mieszkańcami pewnych jednostek społeczno-urbanistycznych, nie mogą ludziom – mieszkańcom mówić, jak mają żyć, jak się zachowywać. Ich zadaniem jest zbierać pomysły od inspirujących jednostek, po to by rozwijać i doskonalić ich własne scenariusze i kierunki przemian¹⁶. Podkreśla, że Kielcom potrzebne jest włączenie mieszkańców w proces przemian rewitalizacyjnych oraz interdyscyplinarne badania przedprojektowe nastawione na doskonalenie procesu projektowego. Na degradację osiedli mieszkaniowych z lat pięćdziesiątych i osiemdziesiątych składa się wiele czynników. Już same założenia mieszkaniowe z tych lat starzeją się w zestawieniu ze zmieniającymi się współczesnymi potrzebami. W dodatku przestrzeń pomiędzy blokami na takich osiedlach jest niezdefiniowana i ano-

²¹ Urząd Miasta Kielce, Biuro Planowania Przestrzennego, *Aktualizacja „Lokalnego programu rewitalizacji obszarów miejskich, przemysłowych i wojskowych w mieście Kielce na lata 2014–2020”*, Kielce 2014.

²² E. Dyk, *Partycypacja i ruchy społeczne jako jeden z kluczowych elementów rewitalizacji przestrzeni zespołów mieszkaniowych z drugiej połowy XX wieku* [w:] M. Malikowski, M. Palak, J. Halik (red.), *Społeczne i ekonomiczne aspekty urbanizacji i metropolizacji*, Wydawnictwo UR, Rzeszów 2015, s. 123–134.

nimowa, łączy się z tym negatywny wizerunek osiedla, monotonia przestrzeni i architektury, grodzenie terenów przyblokowych, co sprzyja izolacji i segregacji oraz brakowi poczucia identyfikacji z miejscem zamieszkania. Uspołecznienie programowania i projektowania w zakresie rewitalizacji jest szansą na POWRÓT DO MIASTA, na realizację MIASTA DLA LUDZI. Stowarzyszenie Forum Rewitalizacji w swoim manifestie „Powrót do miasta – manifest (nie)polityczny” podkreśla, jak ważny jest udział różnych podmiotów uczestniczących w programach i konkretnych projektach rewitalizacyjnych. Ludzie przeciętni na ogół słabo wiążą ze sobą procesy urbanizacyjne z jakością życia i aktywnością społeczną. Wiele przestrzeni już zrewitalizowanych zostało szybko zniszczonych, ponieważ zabrakło od początku udziału mieszkańców w procesie przemian. Stąd tak ważne jest, aby w pierwszym etapie, czyli w badaniach przedprojektowych, dać lokalnej społeczności możliwość zaprezentowania jej punktów widzenia, określenia potrzeb i aspiracji w tym zakresie.

Autorka przyjęła zasadę ciągłego konfrontowania diagnozy ekspertów z opiniami mieszkańców Czarnowa. Wraz ze specjalistami z różnych dziedzin zawiązała nieformalną inicjatywę społeczną „Nowy Czarnów” (choć można się zastanowić, czy nie lepiej byłoby przy tej okazji zmienić nazwę, aby pozbyć się owej „czerni”, która kojarzy się z „czernią krajobrazu”). Przedprojektowe badania zaczęto od wizji lokalnej terenu oraz dokumentacji fotograficznej, która ujawniła i udokumentowała problemy, z jakimi boryka się osiedle. Przeprowadzono też obserwacje zewnętrzne i uczestniczące, zgromadzono przedrukowane publikacje prasowe, dokumenty planistyczne, materiały archiwalne. Na tej podstawie wydzielono trzy obszary problemowe:

1. niezdefiniowanej i nieuporządkowanej przestrzeni blokowej,
2. grodzenia terenów przyblokowych,
3. niespójności własnościowej i społecznej, wyrażonej chaosem kolorystycznym elewacji bloków (tzw. koloroza osiedlowa)²³.

Przygotowany materiał przedstawiono mieszkańcom, przedstawicielom władz miejskich, lokalnym organizacjom pozarządowym. Uzupełnieniem stosowanych metod była pilotażowa ankieta z mieszkańcami Czarnowa z większością pytań dotyczących spraw społecznych, a nie tylko urbanistycznych, łącznie z pytaniami projektującymi typu: „Moje osiedle....”. Zastosowano również coraz bardziej popularne *action research* (badanie w działaniu). Były także zorganizowane warsztaty dla młodych i starszych mieszkańców. Te etapy badań pozwoliły wyłonić pierwszych liderów. Przyjęto też (wstępnie, bo projekt obejmuje lata 2014–2020) projektową strategię działań partycypacyjnych. Obejmuje ona następujące czynniki i etapy badań:

²³ Tamże.

1. wstępną analizę problemów osiedla na podstawie jakościowych badań partycypacyjnych (wizje lokalne, obserwacje, ankietowanie, wywiady indywidualne, wywiady fokusowe, badania w działaniu;
2. zestawienie problemów w skali osiedla (wyniki badań w formie opisów, tabel, dokumentacji fotograficznej);
3. edukację społeczną (prezentacje, warsztaty, debaty, akcje w terenie).

Po tych czynnościach zaczyna się proces poszukiwania i pozyskiwania partnerów oraz wypracowania porozumień, a także wyłonienia liderów poszczególnych działań projektowych.

Teoretycy i praktycy w zakresie badań partycypacyjnych nad rewitalizacją osiedli zalecają zaczynać od małych i miękkich projektów (czy subprojektów) rewitalizacyjnych, które nie wymagają dużych nakładów finansowych, a ich efekty są łatwo zauważalne. Autorka tego projektu proponuje powołanie stanowiska organizatora i animatora społecznego ds. rewitalizacji, który będzie nadzorował proces wprowadzania zmian.

Na schemat badań projektowych składają się więc: pilotażowe badania przedprojektowe: analiza literatury przedmiotu, dokumentacji urzędowej, wizje lokalne, obserwacja zbiorowa i analiza dokumentacji fotograficznej, edukacja, ankietowanie, wywiady, badanie w działaniu, warsztaty²⁴. Etapem kończącym jest skonfrontowanie badań eksperckich i partycypacyjnych w celu uwiarygodnienia ich wyników²⁵.

The streamlining and objectify the methods of consultation and public participation in urban projects. Example Rzeszow and Kielce

Abstract

The purpose of this paper is to describe the urban participation project which are more and more popular in the core countries that founded European Union. This kind of social activity starting to be more common in Poland as well. It is generally connected with democratization and in this case with wide participation of urban society (average citizens of cities and subdivisions). It includes whole processes as cities revitalization, urban renewal and redevelopment as well as transformation social and cultural life of urban community. The aim of this article is to show the advantages and disadvantages, barriers and benefits in the Rzeszow and Kielce cities.

Keywords: urban projects, social participation, co-housing, deliberative polling

²⁴ Tamże.

²⁵ Tamże.

ARKADIUSZ TUZIAK

Innowacyjność a rozwój regionu w percepcji rzeszowskich przedstawicieli regionalnego systemu innowacji¹

1. Wstęp

Prekursor teorii innowacji i innowacyjności J. Schumpeter² wskazał pięć przypadków nazwanych innowacjami: (a) wprowadzenie nowego towaru, wcześniej nieznanego konsumentom, lub nowego gatunku znanego towaru; (b) wprowadzenie nowej metody produkcji lub sprzedaży produktu z danej gałęzi przemysłu; (c) otwarcie nowego rynku zbytu, na którym jakaś gałąź przemysłu danego kraju dotychczas nie istniała, przy czym nie ma znaczenia, czy rynek ten wcześniej istniał czy nie; (d) zdobycie nowego źródła surowców lub półfabrykatów niezależnie od tego, czy źródło to już było czy zostało stworzone; (e) przeprowadzenie nowej organizacji jakiegoś przemysłu – złamanie monopolu, lub przeciwnie – jego stworzenie.

Zarówno w teorii, jak i w praktyce działań z zakresu innowacji i innowacyjności liczba wskazanych przez J. Schumpetera przypadków nazwanych innowacjami jest znacznie większa. O różnorodności ujęć innowacji świadczy m.in. rozpatrywanie przestrzennych aspektów jej powstawania i funkcjonowania³, które są charakteryzowane za pomocą różnych pojęć i koncepcji, takich jak: innowacyjne środowisko (*innovative environment*)⁴, klaster (*clu-*

¹ W artykule wykorzystano fragmenty książki: A. Tuziak, *Innowacyjność w endogenicznym rozwoju regionu peryferyjnego. Studium socjologiczne*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2013.

² J. Schumpeter, *Teoria rozwoju gospodarczego*, PWN, Warszawa 1960, s. 104.

³ R. Harrison, J. Grant, M. Kelley, *Innovative firm behavior and local milieu: Exploring the intersection of agglomeration, firm effects, industrial organization and technological change*, „Economic Geography” 3(1996), s. 233–258; P. Cooke, D. Schwartz (red.), *Creative Regions. Technology, Culture and Knowledge Entrepreneurship*, Routledge, London 2007.

⁴ Ph. Aydalot, *Ekonomie Regionale et Urbanie*, Economica, Paris 1985.

ster)⁵, innowacyjne otoczenie (*innovative milieux*)⁶, regionalny system innowacji (*regional innovation system*)⁷, uczący się region (*learning region*)⁸. Pojmowanie istoty innowacji najczęściej koncentruje się wokół wyobrażenia zmiany, nowości, reformy, pomysłu czy też idei postrzeganych jako nowe.

Mimo zróżnicowanych interpretacji znaczenia i zakresu pojęcia innowacji występujących w literaturze przedmiotu można wskazać jej wspólne cechy i wyznaczniki: (a) innowacja jest celową i korzystną zmianą w stosunku do stanu obecnego zaproponowaną przez człowieka; (b) zmiana ta musi być praktycznie zastosowana po raz pierwszy w danej społeczności; (c) przedmiotem zmian są: wyroby, procesy, organizacja, metody zarządzania, rynek; (d) w następstwie zmian uzyskuje się określone korzyści techniczne, ekonomiczne, społeczne; (e) innowacje są instrumentem realizacji celów rozwojowych organizacji gospodarczych, regionów, gospodarek; (f) innowacje stają się nośnikiem postępu technicznego, o ile przynoszą korzystne rezultaty ekonomiczne; (g) innowacje wymagają określonego zasobu wiedzy technicznej, rynkowej, zarządczej, ekonomicznej i socjopsychologicznej⁹.

W kulturowym i socjologicznym ujęciu innowacja oznacza pewną ideę, która przez jednostkę lub grupę postrzegana jest jako nowa i jako taka ma wpływ na zachowania ludzkie¹⁰. Przy tym dla ludzkiego zachowania nie jest ważne to, czy dana idea jest obiektywnie nowa (czyli ile czasu upłynęło od jej odkrycia lub pierwszego zastosowania), a raczej to, czy jest ona przez ludzi traktowana jako nowa. Znaczenie takiego zdefiniowania innowacji polega przede wszystkim na tym, że zawiera ono wskazanie, aby pojęcie innowacji, w sensie socjologicznym, odnosić do doświadczenia członków określonej grupy społecznej¹¹. Innowacja jako wartość kulturowa wnosi do

⁵ M.E. Porter, *The Competitive Advantage of Nations*, The Free Press, New York 1990.

⁶ R. Camagni (red.), *Innovation Networks: Spatial Perspectives*, Belhaven-Pinter, London 1991; R. Camagni, D. Maillat, *Milieux innovateurs. Theorie et politiques*, Economica Anthropos, Paris 2006.

⁷ P. Cooke, *Regional innovation systems: comparative regulation in the New Europe*, „Geoforum” 35(1992), s. 365–382.

⁸ R. Florida, *Toward the learning region*, „Futures” 5(1995), s. 527–536.

⁹ J. Baruk, *Innowacje instrumentem rozwoju przedsiębiorstw, regionów, gospodarki* [w:] J. Kot (red.), *Konkurencyjność i innowacyjność regionów w warunkach globalizacji i metropolizacji przestrzeni*, Akademia Świętokrzyska im. Jana Kochanowskiego, Kielce 2007, s. 378–379.

¹⁰ E.M. Rogers, *Diffusion of Innovations*, The Free Press, New York 1962, s. 13; W. Jacher, *Socjologiczne uwarunkowania wprowadzania innowacji w systemie społecznym przedsiębiorstwa* [w:] W. Jacher (red.), *Analiza struktur i zachowań w przedsiębiorstwie*, Uniwersytet Śląski, Katowice 1991, s. 36.

¹¹ W. Makarczyk, *Przyswajanie innowacji*, Ossolineum, PAN, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1971, s. 8.

grupy, organizacji, instytucji jakiś nowy element, którego wcześniej nie było. Rezultatem wprowadzania innowacji są zmiany polegające na zastępowaniu dotychczasowych stanów rzeczy przez inne, w wyniku czego dokonuje się postęp. Zastosowanie innowacji prowadzi do przeobrażeń systemu i istotnej zmiany w sferze społecznej, ekonomicznej, technicznej, organizacyjnej.

2. Innowacyjność jako endogeniczny zasób rozwojowy

Innowacyjność jest obecnie uznawana za zasadniczy warunek rozwoju społeczno-gospodarczego. Na poziomie określonego układu społeczno-terytorialnego, np. miasta, regionu, innowacyjność polega na zdolności całego układu społecznego, gospodarczego, instytucjonalnego do tworzenia, absorpcji i rozprzestrzeniania innowacji¹². Innowacyjność jest cechą zarówno jednostek, jak i całych społeczeństw. W ogólnym sensie oznacza zdolność do tworzenia szeroko rozumianych innowacji. Polega na aktywnym angażowaniu się w procesy innowacyjne oraz podejmowaniu działań w tym kierunku. Innowacyjność warunkowana jest przez posiadane zasoby oraz umiejętności uczestnictwa w procesach tworzenia, wdrażania i przyswajania innowacji.

W literaturze przedmiotu podkreśla się fakt, że rozwój gospodarczy jest w znacznym stopniu uwarunkowany wartościami, wzorami kulturowymi, świadomością społeczną i postawami¹³. Aby utrzymać wysoką dynamikę rozwoju, należy kształtować świadomość innowacyjną jednostek, podnosić poziom ich wiedzy, kwalifikacji, otwartości na zmiany, a także rozwijać sieci powiązań i relacji opartych na zaufaniu i regułach wzajemności jako zasadniczych elementach kapitału społecznego. Socjologowie podkreślają, że w procesach rozwojowych polegających na tworzeniu nowoczesnych i elastycznych form organizacji w każdej sferze życia społecznego zasadniczą

¹² A. Olechnicka, *Innowacyjność polskich regionów. Metody pomiaru, stan i tendencje* [w:] G. Gorzelak, A. Tucholska (red.), *Rozwój – region – przestrzeń*, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa 2007, s. 53.

¹³ M. Weber, *Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej*, przeł. D. Lachowska, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002; J. Hryniewicz, *Endo- i egzogenne czynniki rozwoju gospodarczego gmin i regionów*, „Studia Regionalne i Lokalne” 2(2000), s. 53–77; J.T. Hryniewicz, *Polityczny i kulturowy kontekst rozwoju gospodarczego*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2004; R. Harrison, S. Huntington (red.), *Kultura ma znaczenie. Jak wartości wpływają na rozwój społeczeństw*, tłum. S. Dymczyk, Zysk i S-ka, Poznań 2003; M.E. Porter, *Postawy, wartości i przekonania a makroekonomia dobrobytu* [w:] R. Harrison, S. Huntington (red.), *Kultura ma znaczenie...*; J. Kochanowicz, M. Marody (red.), *Kultura i gospodarka*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2010.

rolę odgrywa podatność na zmiany i innowacje, stanowiąca ważny element wzajemnie powiązanego zespołu cech składających się na osobowość nowoczesną i innowacyjną¹⁴.

O szansach rozwojowych obszarów peryferyjnych (miast, regionów) w coraz większym stopniu decydują endogeniczne czynniki społeczno-kulturowe odnoszące się przede wszystkim do jakości kapitału ludzkiego i społecznego oraz do jakości i gęstości sieci współpracy i powiązań pomiędzy podmiotami tworzącymi regionalny system innowacji – przedsiębiorstwami, administracją publiczną, jednostkami naukowymi, instytucjami otoczenia biznesu itd. W tym kontekście ważne jest wspieranie lokalnych i regionalnych liderów biznesu, szczególnie tych, którzy wprowadzają innowacyjne rozwiązania (technologiczne, organizacyjne) w swoich firmach, upowszechniają doświadczenia i dobre praktyki w regionie i wykazują dużą aktywność w nawiązywaniu współpracy z innymi firmami, a także z placówkami badawczo-rozwojowymi oraz instytucjami infrastruktury rynku.

W rozwoju regionów peryferyjnych (do których zalicza się Podkarpacie) przez podnoszenie poziomu ich konkurencyjności i innowacyjności duże znaczenie ma kapitał społeczny. Stanowi on zasób społeczno-kulturowy umożliwiający tworzenie sieci kooperujących przedsiębiorstw i instytucji regionalnych. Uruchomienie zasobów kapitału społecznego wydatnie przyspiesza rozwój regionalny¹⁵. Regiony peryferyjne, zapóźnione rozwojowo z reguły cechuje niedobór kapitału społecznego, brak w nich także tradycji współpracy, a przede wszystkim zaufania między przedsiębiorcami. Zaufanie jako istotny element kapitału społecznego sprzyja współpracy, obywatelskiemu zaangażowaniu na rzecz dobra publicznego, tworzeniu gęstej sieci stowarzyszeń i instytucji regionalnych, a w rezultacie umożliwia wzrost gospodarczy¹⁶. W regionach peryferyjnych problemem może być nie tylko niedostatek kapitału społecznego, wyrażający się słabością współpracy między różnymi podmiotami i niewielką liczbą sieciowych powiązań regionalnych. Utrudnieniem i barierą rozwoju może być również jakość

¹⁴ K. Krzysztofek, M.S. Szczepański, *Zrozumieć rozwój. Od społeczeństw tradycyjnych do informacyjnych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2002, s. 39–54; P. Sztompka, *Socjologia zmian społecznych*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2005, s. 85–86.

¹⁵ R.D. Putnam, *Demokracja w działaniu. Tradycje obywatelskie we współczesnych Włoszech*, przeł. J. Szacki, Wydawnictwo Znak, Fundacja im. S. Batorego, Kraków – Warszawa 1995; F. Fukuyama, *Zaufanie: kapitał społeczny a droga do dobrobytu*, tłum. A. i L. Śliwa, PWN, Warszawa – Wrocław 1997; M. Woolcock, *Social capital and economic development: toward a theoretical synthesis and policy framework*, „Theory and Society” 1(1998), s. 151–208.

¹⁶ R.D. Putnam, *Demokracja w działaniu...*, s. 258–276.

kapitału społecznego, a szczególnie jego nieefektywność w generowaniu innowacyjnych zmian w gospodarce¹⁷. Ze względu na duże znaczenie kapitału społecznego dla rozwoju regionalnego znaczącą rolę w jego budowaniu i wzmacnianiu powinny odgrywać władze samorządowe. Sprawdzonego sposobem działania w tym zakresie jest realizacja programów i przedsięwzięć wymagających współdziałania różnych podmiotów regionalnych. Sieciowe współdziałanie realizuje się zarówno na płaszczyźnie formalnej – między różnymi instytucjami, jak i na płaszczyźnie nieformalnej – między poszczególnymi osobami. W innowacyjnym rozwoju ważną rolę odgrywają oba rodzaje współpracy. Władze publiczne powinny zatem odpowiednio wspierać nie tylko tworzenie instytucjonalnych i formalnych procedur kształtowania sieci współdziałania społecznego, ale również działania osób i podmiotów mających istotny wpływ na tempo i kierunek rozwoju regionalnego.

Dzięki innowacyjności możliwy jest dynamiczny rozwój oraz budowanie mocnej pozycji konkurencyjnej miast i regionów¹⁸. Innowacyjność najlepiej realizuje się w ramach regionalnych sieci innowacyjnych. O zasadności tworzenia tego typu sieci, aktywizujących endogeniczne zasoby rozwojowe, decyduje kilka czynników¹⁹. Po pierwsze, ważna jest interakcja – w interakcyjnym modelu procesu innowacyjnego zarówno biznes, jak i nauka mogą wywierać na ten proces dwukierunkowy wpływ: „pchanie” (*push*) oraz „ssanie” (*pull*). Istotnym elementem interakcji mogą być małe regionalne firmy, a także w coraz większym stopniu użytkownicy produktów, procesów i usług. Drugi czynnik to grupowanie – doświadczenia wskazują, że obszary największego wzrostu gospodarczego mają postać zwartych sieci firm ściśle współpracujących ze sobą oraz z państwowymi agencjami wspierania biznesu. Trzecim ważnym elementem regionalnej innowacyjności jest tworzenie sieci, w ramach których dokonuje się koordynacja gospodarcza. Ich formy nie są ani wyraźnie hierarchiczne, ani też oparte wyłącznie na rynku – pobudzają raczej do wzajemności, wymiany i zaufania, są często wykorzysty-

¹⁷ T.G. Grosse, *Innowacyjna gospodarka na peryferiach?*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2007, s. 120.

¹⁸ G. Gorzelak, B. Jałowiecki, *Konkurencyjność regionów*, „Studia Regionalne i Lokalne” 1(2000), s. 7–24; B. Jałowiecki, *Globalny świat metropolii*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2007; A. Nowakowska, *Regionalny kontekst procesów innowacji* [w:] taż (red.), *Budowanie zdolności innowacyjnych regionów*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2009; A. Olechnicka, A. Płoszaj, M. Smętowski, K. Wojnar, *Warszawa innowacyjna – diagnoza potencjału*, EUROREG, Warszawa 2010.

¹⁹ P. Cooke, *Social capital, embeddedness, and regional innovation* [w:] M. Landabaso, A. Kukliński, C. Roman (red.), *Europe – Reflections on Social Capital, Innovation and Regional Development: The Ostuni Consensus*, Wyższa Szkoła Biznesu – National Louis University, Nowy Sącz 2007, s. 12–13.

wane przez firmy w środowiskach innowacyjnych. Po czwarte, w wymiarze regionalnym ważne są wszystkie elementy innowacyjnej gospodarki – od badania podstawowego do informacji o rynku. Podniesienie poziomu innowacyjności dzięki tworzeniu systemów innowacyjnych pozwala na uzyskanie przewagi w międzyregionalnej rywalizacji i stwarza szansę na trwałą i dynamiczny rozwój.

3. Środowisko innowacyjne

Innowacja jest związana z lokalnym środowiskiem przedsiębiorczości, jest rezultatem (wytworem) innowacyjności tego środowiska i odpowiada potrzebom rozwoju lokalnego. Proces tworzenia innowacji ma charakter ciągły i interaktywny, a aplikowanie innowacji odbywa się w sposób uwzględniający lokalne uwarunkowania²⁰. Jest to zatem proces „uterytorialniony”, co oznacza, że warunkiem sukcesu i uzyskania przewagi konkurencyjnej staje się ciągłość i kumulatywność doświadczenia nabytego w środowisku lokalnym. Innowacja jest kreowana w środowisku lokalnym w ramach sieci innowacyjnych, jest zatem procesem złożonym, wymagającym współpracy i powiązania między funkcjami komplementarnymi w sferach: badań podstawowych, stosowanych, działalności rozwojowej, przygotowania prototypów, inwestycji przemysłowych, produkcji, komercjalizacji i adaptacji produktu do wymogów rynku²¹.

Wskazuje się na trzy podstawowe cechy typowe dla środowiska innowacyjnego (*milieu innovateur*). Należą do nich: ramy terytorialne środowiska, charakterystyczna dla niego logika organizacyjna oraz dynamika uczenia się²². W koncepcji środowiska innowacyjnego odchodzi się od analizy opartej na teorii czynników lokalizacji i nie traktuje się samego środowiska jako danego *apriori*, lecz jako terytorium stworzone w wyniku działań podmiotów i zbiorowego uczenia się we wszystkich jego formach (*learning by doing, learning by using, learning by interaction*). Terytorium jest zatem pewną specyficzną całością, „zbiorowym wytworem społeczno-ekonomicznym”²³. Skupia ono w sposób spójny system produkcji, kulturę techniczną i jednostki ekonomiczne. Spójność jest efektem wyraźnego zdefinio-

²⁰ I. Pietrzyk, *Polityka regionalna Unii Europejskiej i regiony w państwach członkowskich*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000, s. 48.

²¹ C. Courlet, B. Pecqueur, B. Soulage, *Industrie et dynamiques de territoires*, „Revue d'Economie Industrielle” 64(1993), s. 13.

²² I. Pietrzyk, *Polityka regionalna Unii Europejskiej...*, s. 49.

²³ Tamże.

wania specyficznych dla tego zbioru zachowań. Terytorium cechuje się kulturą techniczną, wiedzą, określonymi normami i wartościami związanymi z działalnością ekonomiczną²⁴. Umożliwia ono również wymianę i rozprzestrzenianie się wiedzy milczącej (ukrytej) poprzez sieci społeczne, instytucjonalne oraz różne formy ruchliwości społecznej lub zawodowej. Środowisko innowacyjne traktowane jest jako pewna terytorialna całość, w której podstawą interakcji między podmiotami gospodarczymi jest uczenie się w toku wielostronnych transakcji, generujących efekty zewnętrzne, specyficzne dla innowacji. Przy tym proces uczenia się zorientowany jest na kształtowanie coraz efektywniejszych form zbiorowego zarządzania zasobami²⁵.

Środowisko, w którym współpraca i rozwinięte sieci relacji są generatorem innowacji, określane jest mianem innowacyjnego środowiska przedsiębiorczości. Środowisko samo z siebie nie ma zdeteterminowanego, z góry określonego, charakteru – innowacyjnego, konserwatywnego czy hamującego. Jest ono innowacyjne tylko wtedy, gdy potrafi „wyłapywać”, przyswajać i wykorzystywać informacje w celu wytwarzania nowych produktów lub zmodyfikowania (ulepszania) procesu produkcyjnego pod względem organizacyjnym²⁶. Aby to osiągnąć, środowisko musi wykorzystywać swoje relacje z otoczeniem i wchodzić w interakcje ze światem zewnętrznym. Optymalne i twórcze połączenie „wyłapanych” informacji z lokalnymi umiejętnościami i kompetencjami prowadzi do powstania umiejętności specyficznych dla danego środowiska, które budują jego przewagę konkurencyjną. W analizie środowiska innowacyjnego zwraca się uwagę przede wszystkim na jego organizację i różnorodne więzi (sieci) współpracy między przedsiębiorstwami, klientami, dostawcami, ośrodkami badawczymi, instytucjami administracji publicznej, otoczenia biznesu itd. oraz na zachodzące między nimi interakcje, poprzez które rozwijane są specyficzne kompetencje, wiedza, normy zachowania itp.²⁷ *Milieu* to określona całość posiadająca wymiar terytorialny, odpowiadająca pewnej przestrzeni geograficznej, niemającej jednak z góry wyznaczonych granic i niepokrywającej się z regionem w ogólnie przyjętym rozumieniu tego terminu. Tę terytorialną całość cechuje okre-

²⁴ A. Jewtuchowicz, *Terytorium i współczesne dylematy jego rozwoju*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2005, s. 149.

²⁵ I. Pietrzyk, *Polityka regionalna Unii Europejskiej...*, s. 50.

²⁶ A. Jewtuchowicz, I. Pietrzyk, *Rozwój terytorialny. Teoria a polska rzeczywistość (przykład regionu łódzkiego)* [w:] A. Klasik (red.), *Zarządzanie rozwojem terytorialnym w kontekście integracji europejskiej*, KPZK PAN, Komisja Studiów nad Przyszłością Górnego Śląska PAN, O/Katowice, Akademia Ekonomiczna im. K. Adamieckiego w Katowicach, Górnośląska Wyższa Szkoła Przedsiębiorczości im. K. Godenki, Katowice – Chorzów 2003, s. 14.

²⁷ I. Pietrzyk, *Polityka regionalna Unii Europejskiej...*, s. 49.

ślona jedność i spójność wyrażająca się w wyrażnie rozpoznawalnych i specyficznych postawach oraz kulturze technicznej, rozumianej jako opracowywanie, przekazywanie i akumulowanie praktyk, wiedzy i umiejętności, norm oraz wartości związanych z działalnością gospodarczą²⁸. W środowisku innowacyjnym wykształca się terytorialna konwencja, przybierająca postać niepisanej umowy, która jest respektowana przez lokalnych aktorów, umożliwiając tym samym integrację i sprzyjając rozwojowi elastycznych form współpracy niezbędnych w procesie kreowania i wdrażania innowacji.

W środowisku innowacyjnym proces innowacji przybiera, w wymiarze organizacyjnym, formę sieci innowacyjnych, które oznaczają istnienie intencjonalnych relacji współpracy między wieloma partnerami, opartych na wzajemnym zaufaniu i zorientowanych na innowacje. W ramach sieci przebiega proces indywidualnego i zbiorowego uczenia się, który wpływa na kreatywność całego interaktywnego układu podmiotów tworzących sieć. Procesy innowacyjne mają złożony, dynamiczny charakter, na stałe wkomponowane są w nie elementy ryzyka i niepewności. Wymagają wysokich kompetencji i zróżnicowanej, specjalistycznej wiedzy, a także klimatu współpracy i zaufania. Z tych powodów sieci innowacyjne są optymalną formą organizacyjną umożliwiającą powiązanie działań wielu podmiotów, wymianę wiedzy, doświadczeń i pomysłów, a tym samym uzyskanie zbiorowej umiejętności wyższej od sumy umiejętności indywidualnych²⁹.

4. Innowacyjność a rozwój regionu w opiniach aktorów regionalnych

Mianem aktorów regionalnych określa się jednostki, grupy oraz instytucje, których szeroko rozumiana aktywność i działania sprawcze mieszczą się w granicach danej społeczności regionalnej i przyczyniają się do jej rozwoju. Wyróżnia się trzy kategorie aktorów regionalnych: (1) związanych z podejmowaniem decyzji, (2) związanych ze szczególnymi technikami i dysponujących wiedzą (eksperci, profesjonaliści), (3) mieszkańców podejmujących aktywność na rzecz rozwoju danej społeczności³⁰.

W tej części artykułu zostaną scharakteryzowane świadomościowe czynniki wpływające na zakres i dynamikę aktywności innowacyjnej regionalnych elit skupionych głównie w stolicy województwa podkarpackiego – Rzeszowie. Ukazane zostanie zagadnienie regionalnej innowacyjności ujętej

²⁸ Tamże, s. 50.

²⁹ Tamże, s. 51.

³⁰ A. Jewtuchowicz, *Terytorium i współczesne dylematy jego rozwoju...*, s. 59.

w kontekście postaw i treści świadomości przedstawicieli instytucji i organizacji zaliczanych do regionalnego systemu innowacji. Analizy oparto na materiale empirycznym uzyskanym dzięki wywiadow pogłębionym z przedsiębiorcami, przedstawicielami władz publicznych, uczelni wyższych, placówek badawczo-rozwojowych, instytucji otoczenia biznesu, w tym agencji rozwoju regionalnego, parków naukowo-technologicznych, centrów transferu technologii, instytucji finansowych, a także z przedstawicielami środowisk eksperckich i opiniotwórczych reprezentujących instytucje konsultingowe i doradcze oraz stowarzyszenia biznesu³¹. Badanych potraktowano jako przedstawicieli elity uznanej za podstawę tworzącej się regionalnej klasy kreatywnej. Respondenci reprezentowali dziedziny i branże wymagające wysokich kwalifikacji, wiedzy i wykształcenia, a ich działalność i aktywność zawodowa w dużym stopniu wiązała się z poszukiwaniem nowych rozwiązań i kreacją nowych wartości.

Innowacyjność to zjawisko, które może być zaliczone do sfery osobliwości społecznych, stanowi bowiem przejaw nowości, inności i wyjątkowości i prowadzi często do przekraczania utrwalonych schematów myślenia oraz działania. W analizie innowacyjności postaw i świadomości regionalnych aktorów można zatem zastosować model poznawczy nawiązujący do teorii osobliwości społecznych³². Model ten obejmuje kilka poziomów. Pierwszy to poziom zasobów mentalnych, czyli sfery świadomości i postaw innowacyjnych. Drugi poziom – zasobów normatywnych – to stosunek do nowości i zmian innowacyjnych oraz zdolność i potrzeba ujmowania ich jako wartości, to także sfera zasad i reguł sprzyjających innowacyjności i przedsiębiorczości. Trzeci poziom dotyczy interakcji w ramach sieci relacji i powiązań między podmiotami tworzącymi regionalny system innowacji. Poziom czwarty odnosi się do interesu społecznego, który w przypadku Podkarpacia można sprowadzić do konieczności przyspieszenia procesu wychodzenia regionu ze stanu peryferyjności i marginalizacji.

Ze względu na ograniczone ramy artykułu scharakteryzowane zostaną jedynie wybrane elementy zasobów mentalnych, tj. zawarte w sferze świadomości i postaw innowacyjnych. Uwagę skupiono zatem na identyfikacji cech osobowości nowoczesnej i innowacyjnej badanych oraz na ocenie endogenicznego potencjału rozwojowego regionu.

³¹ Badanie innowacyjności w kontekście rozwoju Podkarpacia zostało przeprowadzone w ramach grantu badawczego MNiSW NN 116 367673 pt. „Innowacyjność w procesie endogenicznego rozwoju regionu peryferyjnego. Studium socjologiczne”. Zrealizowano ogółem 174 wywiady pogłębione, w tym 99 w Rzeszowie oraz po 25 w Krośnie, Przemyśle i Tarnobrzegu.

³² W. Gumuła, *Teoria osobliwości społecznych. Zaskakująca transformacja w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2008.

5. Osobowość nowoczesna i innowacyjna

Jednostki o osobowości nowoczesnej cechują się otwartością zarówno na zmiany w otoczeniu zewnętrznym, jak i na kontakty z innymi ludźmi oraz gotowością na nowe doświadczenia i innowacje w różnych dziedzinach życia. Mają własne opinie na wiele kwestii społecznych, przy czym uznają prawo innych do głoszenia odmiennych poglądów, akceptując i ceniąc ich różnorodność. Osobowość innowacyjna sprzyja orientacji bardziej na teraźniejszość i przyszłość niż na przeszłość. Dominują w niej elementy optymistyczne znajdujące wyraz, między innymi, w przekonaniu o skuteczności ludzkich wysiłków, o regularności i przewidywalności życia społecznego pozwalającej planować, przewidywać i formułować cele możliwe do osiągnięcia w przyszłości. W hierarchii wartości jednostek o osobowości nowoczesnej wysoką pozycję zajmują wykształcenie i szeroko rozumiana edukacja, a także sprawiedliwość i szacunek dla godności drugiej osoby³³.

Społeczeństwo innowacyjne tworzą jednostki twórcze, aktywne, zorientowane na osiągnięcia, charakteryzujące się wiedzą, wyobraźnią i realizmem, mające poczucie autonomii, niezależności i integralności. Próbując ustalić, na ile tak określony „czynniki ludzki” wyznacza dynamikę twórczych przekształceń społeczności regionalnej, poproszono respondentów o dokonanie charakterystyki mentalnej mieszkańców Podkarpacia. Oceny i opinie respondentów można ująć w schemat, którego osią opisu „mentalnego profilu” mieszkańców Podkarpacia jest natężenie cech na kontinuum: innowacyjność – zachowawczość. Większość respondentów podkreślała, że mieszkańców Podkarpacia cechuje otwartość na zmiany i nowości, przedsiębiorczość, elastyczność w myśleniu i działaniu. Takie postrzeganie dominujących cech mieszkańców Podkarpacia znalazło wyraz w jednoznacznych sformułowaniach i zwięzłych charakterystykach respondentów:

Mogę stwierdzić, że jesteśmy tu na Podkarpaciu bardzo takim społeczeństwem odważnym, otwartym jednak na nowości i na zmiany, elastycznym (...). Ja nie spotkałem się z problemem typu, że jakiś pomysł innowacyjny trudno przyjmuje się. Nawet na bazie różnych spotkań z ludźmi nie widać tego problemu. Jeśli chodzi o przedsiębiorczość, to w naszym województwie jest 145 tys. podmiotów gospodarczych. To jest ogromna ilość. Z tego, co pamiętam 97% tych przedsiębiorstw to są mikro i małe (...), to powoduje, że można wywieść taki wniosek, że jesteśmy społeczeństwem elastycznym. Ja nie zauważyłem takiego regionu, żeby ta przedsiębiorczość była w taki sposób uwidoczniiona. Myślę, że na tej podstawie można stwierdzić, że jesteśmy bardzo elastycznym województwem. Wcale nie jesteśmy jakimś zaściankiem i ciemnogrodem, ja wkurzam się na takie nazywanie nas jako społeczeństwa i jako regionu (RIOB10).

³³ P. Sztompka, *Socjologia zmian społecznych*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2005, s. 85–86.

Ludzie tutaj są przedsiębiorczy. Tak jak w każdym społeczeństwie (...) jest dużo osób, które mają pomysły i te pomysły realizują i jest część osób, które korzystają z tych pomysłów, które gdzieś tam funkcjonowały i chwala im za to, że umieją korzystać z czegoś co już funkcjonuje i potrafią to tutaj na naszym terenie zastosować (...). Jesteśmy społeczeństwem jako Podkarpacie pracowitym. Udowodniło to dużo osób wyjeżdżających stąd za wielką wodę (...) dużo osób wyjechało na Zachód i umieli tam pracować. Znaczący, że jesteśmy pracowici, jesteśmy przedsiębiorczy, umiemy sobie radzić z trudnościami takimi żywotowymi, z trudnościami w pracy (TAP24).

Wśród respondentów uwidoczniła się pewna ambiwalencja w postrzeganiu cech mieszkańców Podkarpacia, czego wyrazem było łączenie w charakterystykach elementów tradycjonalizmu i konserwatyzmu z akcentowaniem cech przedsiębiorczości i otwartości na zmiany. Wydaje się, że taka perspektywa wychodzi poza schematyczne myślenie w kategoriach opozycji: zachowawczość – innowacyjność i ukazuje tę ostatnią w nieco innym świetle. W świadomości części badanych te (pozornie) sprzeczne nastawienia łączyły się w harmonijną całość:

No tutaj, jeśli chodzi o to czy mieszkańcy Podkarpacia są przedsiębiorczy i otwarci czy też nie to jest to bardzo zróżnicowane. Trzeba by podzielić te osoby zarówno terytorialnie jak i wiekowo. Generalnie (...) mieszkańcy województwa podkarpackiego są jednymi z najbardziej konserwatywnych. Mają najbardziej konserwatywne poglądy (...). Oczywiście tutaj najbardziej mieszkańcy małych miejscowości [są konserwatywni], dla nich ważne są rzeczy, które były wcześniej: religia, tożsamość terytorialna. Jesteśmy bardzo konserwatywnym województwem, natomiast to wbrew pozorom nie przeszkadza im [mieszkańcom] być otwartym na nowe rzeczy. Przykładem mogą być południowe Niemcy, Bawaria, tereny o niebo bardziej rozwinięte, ale konserwatywny naród, społeczność, mimo to bardzo ekonomicznie rozwinięte (...), wydaje mi się, że jesteśmy mimo wszystko otwartym i tolerancyjnym społeczeństwem mimo tego konserwatyzmu (PAP21).

Myślę, że mieszkańcy Podkarpacia są to osoby przedsiębiorcze, przy czym jeśli chodzi o poglądy polityczne czy postawy społeczne, można powiedzieć, że jest to społeczeństwo bardziej tradycyjne, bardziej konserwatywne (...). Mieszkańcy są jednocześnie przedsiębiorczy (...) np. w zakresie gospodarki, w zakresie prowadzenia biznesu, a zarazem zachowują tradycyjne poglądy i postawy np. w rodzinie (RN69).

Część respondentów wyrażała opinie umiarkowanie negatywne na temat cech i postaw mieszkańców regionu wyznaczających ich stosunek do przedsiębiorczości, innowacyjnych zmian i nowości. Podkreślano, że konserwatyzm i zachowawczość są często powiązane z niskim poziomem wykształcenia, wyrażając zarazem przekonanie, że:

stały, systematyczny wzrost odsetka osób legitymujących się wykształceniem wyższym pozwala mieć nadzieję na stopniową zmianę tego stanu rzeczy (RAP37).

Jeden z respondentów w następujący sposób scharakteryzował mieszkańców Podkarpacia:

Jest to społeczeństwo mniej wykształcone i poprzez to ma pewnie mniej możliwości na taki rozwój inny niż rolnictwo i praca w jakichś fabrykach. Ja uważam, że jest to społeczeństwo, które poprzez niski stopień wykształcenia, konserwatyzm, poprzez to, że są też silne więzi rodzinne ma ograniczone zdolności rozwoju, ale z drugiej strony jest to też potencjał, który można wykorzystać do rozwoju tego społeczeństwa, to znaczy budowania społeczeństwa bardziej nowoczesnego. Ludzie jak mają silne więzi rodzinne to nie pozwala to im emigrować na stałe do innych regionów (...), mieszkańcy czasami emigrują, ale jest to emigracja czasowa, zarobkowa (KIOB 18).

Analiza reprezentowanych przez badanych postaw, wartości i przekonań dowodzi rozwinięcia u nich cech osobowości nowoczesnej. Niemal wszyscy wykazali gotowość na nowe doświadczenia, otwartość na innowacje i zmiany. Wyrażali przekonanie, że w życiu ważna jest kreatywność, docenianie i akceptowanie oryginalności i nowości. Zdaniem większości badanych nastawienie człowieka do świata powinno być aktywne i pełne ciekawości. Człowiek powinien poznawać prawidłowości rządzące światem, tak aby w ramach istniejących możliwości móc wpływać na zjawiska społeczne i je kontrolować. Otwartości badanych na zmiany towarzyszyła wiara w samostanowienie jednostek i przykładanie dużej wagi do przyszłości.

6. Wewnętrzny potencjał rozwojowy regionu

Dla rozwijania regionalnej innowacyjności duże znaczenie ma zdolność identyfikacji, a następnie wykorzystania endogenicznych zasobów i możliwości rozwojowych. Stanowi to podstawę kreowania wizji przyszłości. Przekonanie, że przez ludzkie działania i twórczą aktywność można strategicznie planować i kształtować przyszłość, jest charakterystyczne dla społeczeństwa aktywnego i innowacyjnego. Optymizm i nadzieja wynikające, między innymi, z pozytywnej oceny wewnątrzregionalnych zasobów rozwojowych były charakterystyczne dla opinii i ocen formułowanych przez badanych aktorów regionalnych. Za jeden z najważniejszych wewnętrznych czynników rozwojowych uznano regionalne **zasoby kapitału ludzkiego**. Dobitnie wyraził to jeden z respondentów, stwierdzając:

Przed wszystkim ludzie, moim zdaniem, są tutaj zasobem numer jeden (...), do niedawna to było tak, że mieliśmy w rzeszowskim WSK ludzi, którzy potrafili budować samoloty, budować silniki lotnicze wysokiej klasy. Dzisiaj troszkę to się zmienia, bo są podzespoły do silnika F16 ale przede wszystkim mamy ten potencjał kadrowy, fachowców wysokiej klasy, którzy potrafią zrobić dosłownie wszystko. Podkarpacie od wieków w zasadzie jest

zagłębiem kadrowym. (...) Pokazuje to sukces edukacyjny, jaki na Podkarpaciu odnieśliśmy. Dlatego, że kwestie wykształcenia, pewnego poziomu kwalifikacji zawodowych są bardzo dobre. W konsekwencji myślę, że to jest ta główna nasza silna strona. Ludzie i jeszcze raz ludzie (RIOB 16).

Na duży **potencjał demograficzny** w postaci młodego i dobrze wykształconego społeczeństwa zwracał uwagę inny respondent:

Bardzo młode społeczeństwo to jest ogromny atut. Z tego co pamiętam to 50% populacji młodzieży z regionu już dzisiaj studiuje. Jeszcze w czasach służnie minionych to był wskaźnik zaledwie ośmioprocentowy. (...) Dobrze wykształcona kadra na podkarpackich uczelniach to także atut. (...) Młode społeczeństwo, dobrze wykształcona kadra to atuty i szanse rozwojowe regionu (RAP20).

Uznając zasoby ludzkie za istotny atut rozwojowy regionu, respondenci podkreślali zarazem niekorzystną tendencję emigracyjnego odpływu zdolnych, wykształconych ludzi. Świadomość, że zasoby ludzkie są cennym a zarazem „topniejącym” kapitałem regionu, znalazła wyraz w formułowanych przez respondentów ocenach i opiniach:

Patrząc na młodzież to niestety dalej wydaje mi się, że mamy za mało miejsc pracy dla młodych ludzi i mimo wszystko oni starają się uciekać z Podkarpacia (RBR8).

Widać, że ludzie młodzi, to chyba w większości wyjechali, czy do Anglii, czy do Irlandii, czy nawet do Stanów. Inni, wiadomo, uczą się, są uczelnie, na nawet niezłym poziomie, sam mam czasem kontakt z Politechniką, to wiem, że poziom jest naprawdę dobry. Ale nawet jak już się nauczają, dostaną ten dyplom, to muszą szukać roboty w Krakowie, Warszawie itd. (RP15).

W analizach i ekspertyzach dotyczących problemów demograficznych zarówno województwa podkarpackiego, jak i całego obszaru Polski wschodniej emigrację wykształconych kadr uznano za jedno z najbardziej niekorzystnych zjawisk wpływających na rozwój regionalny³⁴. Z badań nt. „Trajektorie migracyjne województwa podkarpackiego”³⁵ wynika, że Podkarpaciu grozi odpływ cennego kapitału ludzkiego i intelektualnego, o ile nie zostaną podjęte przez samorządy skuteczne działania zapobiegające temu zjawisku. Większość uczniów z podkarpackich szkół objętych badaniem deklarowała, że po zakończeniu edukacji wyjedzie poza województwo. Spośród osób, które już wyjechały i studiują w innych ośrodkach, zaledwie 1/6 zamierza w przyszłości powrócić do regionu.

³⁴ D. Celińska-Janowicz, A. Miszczuk, A. Płoszaj, M. Smętkowski, *Aktualne problemy demograficzne regionu Polski wschodniej*, Raporty i analizy EUROREG nr 5, EUROREG, Warszawa 2010.

³⁵ D. Bieńkowska, C. Ulański, J. Szymańska, *Trajektorie migracyjne województwa podkarpackiego*, Centrum Doradztwa Strategicznego, Kraków 2010.

Zdaniem respondentów sferami, w których zlokalizowane są znaczne, a ciągle nie w pełni wykorzystane wewnętrzne czynniki rozwojowe, są **przemysł i regionalne zasoby surowcowe**:

Do silnie rozwiniętych gałęzi gospodarki należy przemysł farmaceutyczny, informatyczny i spożywczy. Pomimo pewnego regresu w ostatnich latach nadal charakterystycznym dla regionu pozostaje przemysł lotniczy. W południowej, bardziej górzystej części wydobywanych jest wiele surowców mineralnych, w tym: piaskowce, wapień, gipsy, glinki ceramiczne, piaski, w tym piaski szklarskie i żwiry. Również na południu funkcjonuje wiele ujęć wody mineralnej, dystrybuowanej na terenie całego kraju. (...) Najważniejszymi surowcami kopalnymi są siarka, ropa naftowa i gaz ziemny. Dużą szansą są odnawialne źródła energii, w szczególności źródła termalne. (...) Już samo istnienie inwestycji związane z wydobywaniem i przetwarzaniem surowców, między innymi, poprzez stworzenie nowych miejsc pracy przyczyni się do ogólnego rozwoju regionu (TAP12).

Lepsze wykorzystanie potencjału gospodarczego regionu respondenci uznali za jego główną szansę rozwojową. Uwidoczniała się przy tym świadomość zagrożeń związanych z oparciem gospodarki regionalnej na jednym dominującym sektorze:

Potencjał gospodarczy województwa jest znaczny, czyli funkcjonujący bardzo dobrze klastery Dolina Lotnicza. W regionie zlokalizowane jest blisko 90% przemysłu lotniczego, uwzględniając całą produkcję ogólnopolską (...) to też jest ogromny atut. Ale musimy pamiętać o dywersyfikacji tego. Nie możemy postawić tylko i wyłącznie na przemyśle lotniczym, bo gdyby nastąpiło zawirowanie, z którym mieliśmy przez ostatnie dwa lata do czynienia, to odbija się to bardzo niekorzystnie właśnie na sytuacji społeczno-ekonomicznej województwa podkarpackiego. Musimy pozyskiwać inwestorów w zakresie różnych branż: motoryzacyjnej, informatycznej, chemicznej. Ja myślę, że jest wiele branż, w których są szanse rozwojowe z racji tego że jesteśmy województwem bardzo [ekologicznie] czystym. Powinniśmy w odnawialne źródła energii inwestować, to też jest duży potencjał. Mamy także wiele możliwości w zakresie wykorzystania wód geotermalnych (...) ale nie wiem dlaczego ten sektor nie rozwija się (RIOB72).

Respondenci zwracali uwagę na duże możliwości rozwojowe tkwiące w walorach środowiskowych regionu. W niektórych wypowiedziach pojawił się wątek niewykorzystania złóż wód geotermalnych:

Nie mówi się o tym głośno, ale mamy dość ciekawe zasoby wód termalnych, które nie są zupełnie eksploatowane, bo nie ma na to pieniędzy. Natomiast pamiętam taką ekspertyzę sprzed lat (...). Wynika z niej, że jakość [wód] w sensie leczniczym, terapeutycznym, biologicznym, fizycznym, chemicznym (...) daleko wyprzedza jakość tych wód termalnych na Węgrzech. A wszyscy zachwycamy się, jak pięknie pojechać na wody lecznicze na Węgry. Tymczasem mamy to na Podkarpaciu. Niestety gdzieś głęboko pod ziemią, brakuje pieniędzy, żeby to uruchomić i zbudować infrastrukturę po to, żeby to działało. Potrzebny jest inwestor, który wyłoży na to pieniądze bo państwo na to nie

stać, samorządu nie stać (...). Potrzebny jest tutaj kapitał prywatny, tylko że przedsiębiorców, których na to stać na palcach ręki można policzyć (RP43).

Respondenci często podkreślali, że szansą rozwojową Podkarpacia jest **turystyka** i rozwijanie pokrewnych branż wykorzystujących walory naturalnego, ekologicznie czystego środowiska:

Są atuty w postaci przyrody, w postaci Bieszczadów i innych rejonów (...) które w przyszłości są tym spodziewanym motorem rozwoju (...), gdyby zbudować solidną infrastrukturę [turystyczną], to być może Europa ciągnęłaby do Polski, ale na to potrzeba jeszcze czasu i pieniędzy. Atut to położenie naturalne, (...) ekologia, dlatego, że możemy tutaj cieszyć się relatywnie czystym powietrzem, czystą wodą, nieskażoną glebą i to jest coś, co można w przyszłości wykorzystać (...). Nie bierzmy przykładu z takich krajów jak Niemcy czy Francja, nie mają własnych lasów bo je wycięli dawno temu. My mamy, trzymajmy to, chrońmy to (...) dzisiaj w sensie komunikacyjnym jesteśmy daleko od Europy, ale może to się rzeczywiście zmienić i za jakiś czas powiemy odwiedzajcie Bieszczady, bo tu jest naturalny las świerkowy, bukowy, inni już tego nie mają. Jest to jakaś szansa. Co do atutu środowiskowego, myślę, że nie do przecenienia to jest sprawa (...). W Unii Europejskiej (...) brakuje tego rodzaju perełek. My mamy atut, który możemy wykorzystać (KAP18).

Inwestowanie w sferę szeroko rozumianych usług turystycznych, infrastruktury turystycznej, a także produkcji ekologicznej żywności byłoby, zdaniem respondentów, bardzo korzystne i pożądane z punktu widzenia rozwoju regionu.

Plusem jest to, że jeszcze mamy w dużej mierze niezmienioną przyrodę i zachowaną w naturalnym kształcie więc mogła to być turystyka, szczególnie Bieszczady. (...) Turystyka i ten przemysł, który w chwili obecnej jest z nią związany, należy więc tworzyć przedsiębiorstwa, firmy, rozwijać usługi turystyczne itd. (RAP55).

Inwestycje w turystykę, w rozwijanie i modernizowanie bazy noclegowej i gastronomicznej, w poszerzanie zakresu i jakości oferty turystycznej to strategia rozwojowa polegająca na unowocześnianiu istniejących endogenicznych zasobów regionalnych. Część respondentów preferowała taką trajektorię rozwojową, wielu jednak zdawało sobie sprawę, że należy budować nowy zasób endogeniczny regionu przez dywersyfikację dotychczasowych działań. Ilustruje to następująca wypowiedź:

Podkarpacie, moim zdaniem, jeżeli chodzi o zasoby i szanse rozwojowe, w głównej mierze może wygenerować wartość dodaną w postaci produktów turystycznych, ponieważ posiada bardzo duże walory turystyczne. Natomiast myślę, że to nie wystarczy. Nie może to być jedyna rzecz, którą Podkarpacie może się pochwalić. Podkarpacie stawia na innowacyjność, przynajmniej Rzeszów, stolica Podkarpacia, miasto innowacji. Tutaj też jest pewna szansa. Inwestycje, które strefy ekonomiczne miasta i regionu ściągają mogą być tym motorem rozwoju (RN38).

Część respondentów szans rozwojowych Podkarpacia upatrywała w jego **przygranicznym położeniu**.

Szansą Podkarpacia jest to, że rzeczywiście jest wschodnią granicą Unii. Jednocześnie to spory problem, bo inwestorzy zachodni nie będą chcieli się tu pojawić, ale być może kiedyś, kiedy Ukraina będzie aspirować do Wspólnoty Europejskiej w bardziej ewidentny sposób, być może ten region stanie się kanałem, dzięki któremu wymiana handlowa będzie się odbywać z korzyścią dla regionu (PN10).

Badani wiązali potencjał wewnętrzny Podkarpacia zarówno z zasobami kapitału ludzkiego, jak i z rozwojem niektórych dziedzin przemysłu, przede wszystkim z przemysłem lotniczym, informatycznym, chemicznym oraz spożywczym (nastawionym na produkcję ekologicznej żywności). Szans rozwojowych upatrywali również w branży turystycznej, współpracy transgranicznej i w lepszym wykorzystaniu zasobów surowcowych. W opiniach respondentów potencjał rozwojowy w największym stopniu wykorzystywany jest w branżach opartych na wysokich technologiach, czyli w przemyśle lotniczym, informatycznym i chemicznym.

7. Wnioski

Analiza postaw i opinii regionalnych aktorów (przedsiębiorców, przedstawicieli nauki, administracji publicznej oraz instytucji otoczenia biznesu) tworzących załążek klasy kreatywnej, skupionej głównie w Rzeszowie, wykazuje, że Podkarpacie dysponuje znaczącymi zasobami endogenicznymi, których sukcesywne aktywizowanie wpływa na podnoszenie poziomu regionalnej innowacyjności i konkurencyjności. Są one umiejscowione przede wszystkim w warstwie społecznej – w sferze wartości, postaw, zaufania i sieci relacji oraz świadomości sprzyjającej przedsiębiorczości i otwartości na zmiany i nowości. Wykorzystanie zasobów mentalnych, normatywnych, interakcyjnych w połączeniu z rozwijaniem cech osobowości innowacyjnej i nowoczesnej czyni realną realizację interesu społeczności regionalnej, jakim jest pokonywanie zapóźnień rozwojowych i osiąganie coraz lepszej pozycji w międzyregionalnej rywalizacji.

Wykorzystanie regionalnego zasobu czynników rozwojowych w celu tworzenia konkurencyjnej i innowacyjnej gospodarki nie musi oznaczać radykalnego zerwania z przeszłością. Może, a nawet powinno odnosić się do już istniejących zasobów rozwojowych i tradycji w sferze aktywności społecznej i gospodarczej. Z analizy postaw i poglądów przedstawicieli instytucji i organizacji tworzących regionalny system innowacji wyłania się model

rozwoju regionalnego, w którym można wyróżnić dwie sfery działań. Pierwsza sfera obejmuje innowacyjny rozwój już istniejącego zasobu czynników rozwojowych związanych z tradycyjnymi dziedzinami regionalnej działalności gospodarczej. Druga sfera to budowanie nowego zasobu dla endogenicznego rozwoju regionu w postaci wspierania branż wysokich technologii – głównie przemysłu lotniczego, elektromaszynowego i informatycznego. Aby zrealizować wizję innowacyjnego rozwoju regionu, należy wzmacniać jego zaplecze naukowe i badawcze, rozwijać współpracę między sferami biznesu i nauki. Ważne jest również podnoszenie sprawności działania władz regionalnych i rozwijanie infrastruktury otoczenia przedsiębiorczości. Należy także przeciwdziałać emigracji wykształconych, aktywnych mieszkańców regionu, ponieważ odpływ kapitału ludzkiego stwarza poważne zagrożenie dla procesu budowania nowego regionalnego zasobu endogenicznego.

W Rzeszowie, jak i w całym regionie można zidentyfikować zasadnicze elementy środowiska innowacyjnego, które stanowi pewną jedność przejawiającą się w określonych, prorozwojowych zachowaniach. Wykształciła się już sieć działających w regionie aktorów, którą tworzą władze publiczne, przedsiębiorstwa, instytucje naukowe i badawcze oraz instytucje otoczenia przedsiębiorczości. Na kształtujące się w regionie środowisko innowacyjne składają się zarówno elementy materialne – przedsiębiorstwa oraz sukcesywnie rozbudowywana i modernizowana infrastruktura techniczna, jak i niematerialne – w postaci zasobów wiedzy, kapitału społecznego, wartości, norm, reguł i wzorów zachowań. Dzięki współpracy regionalnych aktorów możliwe staje się lepsze wykorzystanie wspólnych endogenicznych zasobów rozwojowych.

Innovation and development in the perception of Rzeszow representatives of regional innovation system

Abstract

The paper approaches the issue of innovation in the context of the development of the region. Innovation was shown as an endogenous resource development and the key elements of an innovative environment were characterized. Against this, the attitudes and opinions of regional actors – representatives of the Podkarpacie innovation system (entrepreneurs, representatives of science, public administration and business environment institutions) were presented in terms of perception and evaluation in regional development.

Keywords: innovation, development, region

GRZEGORZ DROBA

Sektor kreatywny w gospodarce Rzeszowa

1. Uwagi wstępne

Tematyka związana z klasą kreatywną w Polsce jest stosunkowo nowa. Wiąże się ona z problematyką rozwoju miast oraz całych regionów. Jednym z najbardziej znanych badaczy opisujących ten temat jest amerykański socjolog i ekonomista R. Florida, autor m.in. książki *Narodziny klasy kreatywnej*. W niniejszym artykule poruszone zostaną kwestie związane z klasą kreatywną, ale także jej wpływem na rozwój jednostek terytorialnych. Florida dowodzi, że o sukcesie jednostek terytorialnych decyduje ich umiejętność przyciągnięcia jednostek kreatywnych – przedstawicieli tzw. klasy kreatywnej. Kreatywne miasto musi łączyć w sobie trzy elementy (3T) – technologię, talent i tolerancję.

W rozważaniach nad miastem kreatywnym ciekawą i komplementarną koncepcją wydaje się również „smart city”. Dostosowanie infrastruktury miejskiej do wymogów stawianych przez założenia rozwoju zrównoważonego sprzyja budowie miejskiego potencjału kreatywności.

Sektor kreatywny oraz jego znaczenie zostało przedstawione na przykładzie Rzeszowa.

2. Znaczenie klasy kreatywnej dla rozwoju miast

Jedną z najbardziej popularnych koncepcji miast kreatywnych (i klasy kreatywnej) jest teoria R. Floridy. Badacz ten zyskał ogólnoświatowy rozgłos dzięki opublikowanej w 2002 r. książce pt. *The Rise of the Creative Class*¹ oraz opublikowanej w 2005 r. pozycji *Cities and the Creative Class*². Florida jest współautorem jednego z pierwszych w Stanach Zjednoczonych programów akademickich inkubatorów przedsiębiorczości, prowadzonego

¹ R. Florida, *The Rise of the Creative Class. And How It Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Lives*, Basic Book, New York 2002.

² Tenże, *Cities and the Creative Class*, Routledge, New York 2005.

przez miasto Pittsburgh i Carnegie Mellon University. Program ten miał na celu pobudzenie przedsiębiorczości studentów, ale przede wszystkim rozwinięcie współpracy pomiędzy przedsiębiorstwami zlokalizowanymi w mieście i regionie a jednostkami badawczymi uczelni. Chociaż program okazał się wielkim sukcesem, R. Florida zauważył, że mimo licznych ulg podatkowych, doskonałej infrastruktury i potencjału naukowo-rozwojowego, jaki zapewniała współpraca z uniwersytetem, przedsiębiorstwa nadal przenosiły swoje siedziby (jak również produkcję) do innych regionów kraju. Zrodziło się oczywiste pytanie: dlaczego tak się dzieło? Podejmując ten temat badawczy, R. Florida doszedł do wniosku, że przedsiębiorstwa *high-tech* wybierają lokalizację do prowadzenia swojej działalności, kierując się głównie potencjałem kreatywności mieszkańców danego miejsca. To rewolucyjne spostrzeżenie zaowocowało stworzeniem, a następnie rozwinięciem koncepcji miast kreatywnych i klasy kreatywnej.

Teoria R. Floridy zakłada, że czynnikiem decydującym o tempie i kierunku rozwoju miast czy też całych regionów jest potencjał twórczy ich mieszkańców. Co prawda, R. Florida za jednostki kreatywne uznaje wszystkich ludzi (niezależnie od wykonywanego zawodu, otrzymanego wykształcenia itd.), jednak w swoich badaniach skupił się jedynie na tych, którzy stale wykorzystują potencjał twórczy (stanowiący podstawę ich pracy). Analizując strukturę amerykańskiej gospodarki, oszacował, że jedna trzecia wszystkich pracowników, do których zaliczył m.in. naukowców, inżynierów, wynalazców, artystów, designerów, finansistów, była zatrudniona w sektorach kreatywnych. Chociaż pracownicy kreatywni stanowili jedynie jedną trzecią wszystkich zatrudnionych (ok. 38,3 mln osób), to przypisano im wypracowanie ponad dwóch trzecich amerykańskiego PKB. Co więcej, pracownicy kreatywni w dużej mierze zapewniaли również miejsca pracy dla pozostałych jednostek, gdyż ich działalność stymulowała produkcję i pozwalała na utrzymanie zatrudnienia w sektorach niekreatywnych. Analizując terytorialne rozmieszczenie przedstawicieli wyróżnionej klasy, można zaobserwować, że koncentruje się ona w konkretnych miejscach – zazwyczaj dużych ośrodkach miejskich. Powstała w ten sposób koncepcja geografii kreatywności została poddana dalszym badaniom, na skutek czego zaobserwowano następujące trendy:

1. Przedstawiciele klasy kreatywnej wykazują tendencję do opuszczania tradycyjnych ośrodków korporacyjnych oraz miejsc zamieszkałych przez pracowników fizycznych, kierując się w stronę centrów kreatywnych (*Creative Centers*).
2. Centra kreatywne dominują gospodarczo nad innymi obszarami dzięki wysokiej koncentracji potencjału twórczego – twórczych jednostek i przed-

siębiorstw *high-tech*. Centra te dominują również pod względem wzrostu populacji oraz zatrudnienia.

3. Centra kreatywności zawdzięczają dynamikę swojego wzrostu kreatywnym ludziom, którzy je zamieszkują. Ludzie ci tworzą specyficzny klimat otwartości i innowacyjności ułatwiający wszelką działalność kreatywną, w tym działalność artystyczną, kulturalną i innowacyjną. Zasoby kluczowe dla rozwoju tradycyjnej gospodarki (np. dostępność surowców) są w tym przypadku drugorzędne.
4. Jednostki kreatywne, decydując o wyborze miejsca zamieszkania, kierują się przede wszystkim kulturą społeczności danego miejsca. Cenią sobie otwartość, różnorodność i tolerancję. Tradycyjne determinanty, takie jak podaż miejsc pracy, infrastruktura rekreacyjna czy komunikacyjna, są o wiele mniej istotne niż w przypadku wyborów dokonywanych przez przedstawicieli innych klas.

R. Florida istotę miast kreatywnych sprowadził do zasady 3T – technologia, talent, tolerancja. Wszystkie te elementy są ze sobą wzajemnie powiązane, a potencjał kreatywny jednostki miejskiej zależy od ich równomiernej implikacji praktycznej. Rozwój nowoczesnych technologii jest jedną z podstaw wzrostu gospodarczego; B + R (badanie + rozwój) zależy od jakości kapitału ludzkiego, dlatego miejsca, w którym jest on najwyższy (a zarazem najbardziej skoncentrowany), rozwijają się z największą dynamiką. Tolerancja jako element 3T stanowi swego rodzaju podłoże kulturowe dla innowacji. Ośrodki cechujące się tolerancją przyciągają jednostki nieszablonowe, odstające od norm, a zarazem wyjątkowo kreatywne – jak np. artyści. Klimat tolerancji pozwala również na swobodniejszą wymianę informacji oraz ułatwia kontakt pomiędzy różnymi środowiskami (np. pomiędzy środowiskiem artystycznym a przedstawicielami branży *high-tech*).

R. Florida, operacjonalizując swoją koncepcję, posłużył się zbiorem wskaźników, dzięki któremu miano wskazać najbardziej kreatywne aglomeracje. Do wskaźników tych należą: Bohemian Index, Meltin Pot Index, Culture Index, Gay Index, Talent Index, Tech-Pole Index oraz Coolness Index. Ośrodki miejskie, które osiągnęły najwyższe wyniki (m.in. San Francisco, Boston, Seattle), były również ośrodkami dominującymi gospodarczo i demograficznie. Autor *The Rise of the Creative Class* w wyniku swoich badań doszedł do wniosku, że koncentracja przedstawicieli klasy kreatywnej w danym miejscu powoduje przyciąganie kolejnych jednostek kreatywnych, co można sprowadzić do stwierdzenia, że kreatywni przyciągają kreatywnych. Richard Florida przeprowadza również dogłębną

analizę potencjału przyciągania jednostek kreatywnych przez jednostki terytorialne na przykładzie Stanów Zjednoczonych (określa silne strony kraju oraz mechanizmy, które sprawiają, że USA powoli tracą swoją kreatywną przewagę)³.

3. *Smart Cities* a kreatywne miasto

Smart city to miasto inteligentne, czyli takie, na które składają się następujące wymiary: gospodarka (wysoka produktywność oraz innowacyjność i elastyczność rynku), transport i komunikacja (sieć szybkich powiązań), środowisko (optymalizacja zużycia źródeł energii), ludzie (inicjatorzy zmian), jakość życia (inteligentne miasto zapewnia wysoką jakość życia) oraz inteligentne rozwiązania (wypracowanie odpowiednich procedur zarządzania). Elementem łączącym wszystkie wskazane wymiary jest smart. N. Komninos definiuje ten termin jako terytorium o wysokiej zdolności uczenia się i innowacji, kreatywne, z instytucjami badawczo-rozwojowymi, szkolnictwem wyższym, infrastrukturą cyfrową i technologiami komunikacyjnymi oraz wysokim poziomem sprawności zarządzania⁴.

Miasta określane mianem *smart* dysponują odpowiednimi kapitałami: ludzkim, społecznym i komunikacyjnym, które zgodne są z teorią rozwoju zrównoważonego. Idea zrównoważonego rozwoju to odpowiedź na problemy i wyzwania drugiej połowy XX w., m.in.: przewidywany wysoki wzrost demograficzny, ryzyko szybkiego zużycia zasobów mineralnych (głównie kopalin), powiązane z uprzemysłowieniem, zanieczyszczeniem środowiska naturalnego, destabilizacją równowagi ekosystemów oraz rosnącą nierównością pomiędzy państwami wysokorozwiniętymi a państwami słabo rozwiniętymi (niezdolność do zaspokojenia podstawowych potrzeb mieszkańców najbiedniejszych części globu)⁵. Obecnie są to jedno z najistotniejszych wyzwań, z którymi muszą zmierzyć się zarówno państwa, międzynarodowe korporacje, jak i całe społeczeństwa.

Na całym świecie powstają różnego rodzaju serwisy internetowe poświęcone poruszaniu zagadnieniom. W jednym z nich, prowadzonym przez

³ R. Florida, *The Flight of the Creative Class*, HarperCollins, New York 2007.

⁴ N. Komninos, *Intelligent Cities: Innovation, Knowledge System and Digital Space*, Spon Press, London 2002, s. 1.

⁵ G. Zabłocki, *Rozwój zrównoważony: idee, efekty, kontrowersje*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2012, s. 13.

smart-cities.eu, miasto Rzeszów zajmuje 48. pozycję⁶. W rankingu zestawiono miasta europejskie, które spełniały następujące kryteria:

- populacja miasta 100 000–500 000,
- przynajmniej jedna uczelnia wyższa,
- stefa miejska obsługująca mniej niż 1 500 000 osób.

W Polsce temat ten zyskuje coraz bardziej na znaczeniu, co widać na przykładzie organizowanych konferencji naukowych poświęconych zagadnieniom miast inteligentnych (m.in. Kongres *Smart City* zorganizowany 14 października 2014 r. w Poznaniu). Powstał również polski serwis, którego zadaniem jest przybliżanie tematu miast inteligentnych oraz promocja tego właśnie modelu. Redaktorem serwisu inteligentnemiasta.pl jest A. Sobczak, który odpowiada za przekazywanie tej niekomercyjnej inicjatywy instytucjom sektora publicznego (w szczególności samorządom), firmom, a także obywatelom⁷. Jak podkreślają autorzy serwisu, „Smart City” jest inicjatywą, która ma ułatwić funkcjonowanie ośrodków miejskich. Ma się to stać przez zastosowanie nowoczesnych rozwiązań w dziedzinie energii, transportu oraz technologii informacyjno-komunikacyjnych, przy jednoczesnej ochronie zasobów naturalnych. Koncepcja inteligentnego miasta jest jednym z projektów Unii Europejskiej, który wiąże się z realizacją pakietu klimatyczno-energetycznego narzuconego przez Komisję Europejską⁸.

4. Sektor kreatywny w gospodarce Rzeszowa

Pojęcie gospodarki kreatywnej lub sektora kreatywnego (*creative industries*) odnosi się do przemysłu opartego na wiedzy i własności intelektualnej. Własność intelektualna w tym przypadku stanowi wypadkową badań naukowych (nad nowymi technologiami) oraz kontekstu kulturowego, w jakim osadzone są jednostki twórcze – tworzące rdzeń ludzki sektora. Pozostałymi elementami sektora są branże charakteryzujące się wysokim poziomem zaawansowania technicznego, tzw. nasyceniem wiedzą (*knowledge intensive industries*), czyli np. ICT (*Information and Communication Technology*), B + R (Badania i Rozwój), usługi finansowe, design itd. Jak zauważa B. Namyślak, dziedziny kreatywne przeżywają intensywny rozwój⁹,

⁶ Europeansmartcities, www.smart-cities.eu/ranking.html, data dostępu: 6.09.2015.

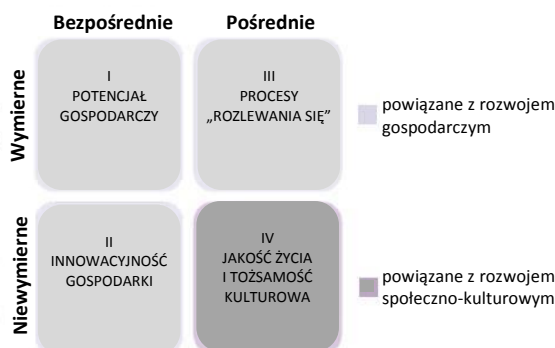
⁷ Inteligentnemiasta.pl, inteligentnemiasta.pl/o-serwisie, data dostępu: 6.09.2015.

⁸ Smartpl.eu, <http://smartpl.eu/pl/kongres>, data dostępu: 6.09.2015.

⁹ B. Namyślak, *Przemysły kreatywne w aglomeracji wrocławskiej* [w:] A. Klasik (red.), *Kreatywne miasto – kreatywna aglomeracja*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego, Katowice 2009, s. 125.

przyczyniając się do wzrostu gospodarek, w sytuacji gdy branże oparte na wydobywaniu i przetwarzaniu surowców tracą na znaczeniu¹⁰. Pojęcie sektora kreatywnego zyskuje na popularności pomimo faktu, że bywa ono różnie definiowane i interpretowane.

Wszystkie sektory kreatywne są ze sobą ściśle powiązane, przez co tzw. efekt rozlewania się zachodzi w wielu wymiarach. Najlepszym przykładem tego zjawiska jest przepływ wiedzy powstałej w jednym przedsiębiorstwie, która zostaje zaabsorbowana przez drugie. Efekty te mogą także dotyczyć strony popytowej działalności przedsiębiorstw – dzieje się tak w sytuacjach, kiedy zapotrzebowanie na produkty jednej firmy wzrasta w wyniku rozwoju produktu drugiej. Zjawisko to można zaobserwować, kiedy popyt na odtwarzacze płyt CD rośnie w efekcie rozwoju płyt CD. Co za tym idzie – procesy „rozlewania się” mogą również przyjąć formę wzajemnego inspirowania się różnych podmiotów do rozwoju działalności¹¹. Schemat tego zjawiska został przedstawiony za pomocą rysunku 1.

Rysunek 1. Obszary oddziaływania sektorów kreatywnych

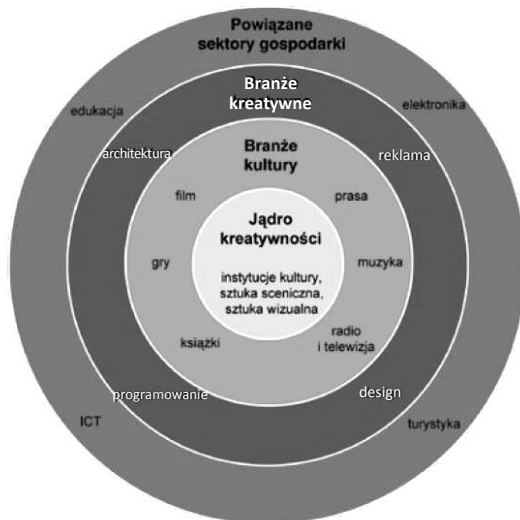
Źródło: S. Szultka (red.), *Klasy w sektorach kreatywnych – motory rozwoju miast i regionów*, Wydawnictwo Polskiej Agencji Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa 2012, s. 15

Kreatywna gospodarka staje się priorytetem w strategiach rozwoju państw, regionów, a także konkretnych jednostek miejskich. Komisja Europejska rok 2009 ogłosiła mianem Europejskiego Roku Kreatywności i In-

¹⁰ B. Namyślak, powołując się na pracę *Aktywność przedsiębiorcza i konkurencyjność ekonomiczna miast w procesie restrukturyzacji aglomeracji miejskich* pod red. A. Klasika, zauważa, że stosunkowo późne wprowadzenie do polskiej literatury socjologicznej i ekonomicznej pojęć takich jak klasa kreatywna czy sektor kreatywny może wynikać z opóźnionych względem krajów zachodnich przemian polskiej gospodarki.

¹¹ S. Szultka (red.), *Klasy w sektorach kreatywnych – motory rozwoju miast i regionów*, Wydawnictwo Polskiej Agencji Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa 2012, s. 19.

nowacyjności, co miało skłonić przedsiębiorców i instytucje publiczne do większego zaangażowania w badania naukowe, we wdrażanie innowacyjnych technologii i w budowę gospodarki opartej na wiedzy. Klasyfikacja sektora kreatywnego może być przeprowadzona w różny sposób, jednakże przy opracowywaniu badań najczęściej sięga się do rozwiązań pochodzących z literatury brytyjskiej. Do najbardziej popularnych należy klasyfikacja sporządzona przez angielski Departament Kultury, Mediów i Sportu (DCMS), definiująca ten sektor jako działalność opartą na ludzkiej kreatywności, talencie i umiejętnościach, które wykorzystują i tworzą własność intelektualną. Popularną definicję sektora oraz zestaw wskaźników dostarczył również R. Florida, jednakże praktyka europejskich badań nad sektorem kreatywnym wykazuje, że częściej stosowane (a przez to dające większe możliwości do prowadzenia analiz porównawczych) jest opracowanie brytyjskie. DCMS do dziedzin kreatywnych zalicza reklamę, architekturę, rynek sztuki i antyków, telewizję, radio, oprogramowanie komputerowe, film i przemysł wideo, działalność wydawniczą, modę, projektowanie (graficzne, form przemysłowych, multimediiów, design), działalność artystyczną, działalność rozrywkową i gry komputerowe. Wzajemne powiązania przedsiębiorstw zaliczanych do sektorów kreatywnych przedstawiane są w oparciu o tzw. koncepcję okręgów koncentrycznych D. Throsby'ego. Koncepcja ta została przedstawiona za pomocą rysunku 2.

Rysunek 2. Koncepcja okręgów koncentrycznych D. Throsby'ego

Źródło: S. Szultka (red.), *Klastry w sektorach kreatywnych – motory rozwoju miast i regionów*, Wydawnictwo Polskiej Agencji Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa 2012, s. 20

Aby zebrać w spójnym zestawieniu podmioty kreatywne funkcjonujące w Polsce, należy posłużyć się klasyfikacją PKD (Polska Klasyfikacja Działalności), czyli ustawowo przyjętym hierarchicznie usystematyzowanym zbiorem rodzajów działalności społeczno-gospodarczej, jakie realizują podmioty gospodarcze. Pomimo licznych problemów technicznych, jakie sprawiają sztuczne granice rozdzielające poszczególne typy działalności według PKD, B. Namyślak przełożyła wytyczne DCMS na pozycje wyszczególnione w PKD: działalność wydawniczą zawierającą się w sekcji DE.22, działalność w zakresie oprogramowania w sekcji K.72.2, przetwarzanie danych w sekcji K.72.3, działalność związaną z bazami danych w sekcji K.72.4, architekturę i inżynierię w sekcji K.74.2, reklamę w sekcji K.74.4, film i przemysł wideo w sekcji O.92.1, radio i telewizję w sekcji O.92.2, działalność artystyczną i rozrywkową w sekcji O.92.3, działalność agencji informacyjnych w sekcji O.92.4 oraz działalność bibliotek, archiwów i muzeów w sekcji O.92.5. Przełożenie wytycznych DCMS na kody PKD wiąże się z jeszcze jednym utrudnieniem technicznym – klasyfikacja PKD zmienia się. Początkowo stosowano klasyfikację KGN, następnie EKD zastąpioną utworzoną w 1997 r. klasyfikacją PKD, którą następnie aktualizowano w roku 2004 i w roku 2007 (obecnie obowiązująca). Podane powyżej przełożenie wytycznych DCMS dotyczyło klasyfikacji PKD 2004, co wymusiło konieczność aktualizacji sekcji do obowiązującej klasyfikacji PKD 2007. W tabeli 1 podano dziedziny kreatywne według DCMS przełożone na KGN, EKD, PKD 1997, PKD 2004, PKD 2007.

Tabela 1. Sektor kreatywny wg DCMS w przełożeniu na stosowane w Polsce klasyfikacje działalności gospodarczej

PKD 2004	PKD 2007	PKD 1997	EKD	KGN
1	2	3	4	5
DE.22 – działalność wydawnicza	18 58	22	22	661
K.72.2 – działalność w zakresie oprogramowania	62.01.Z 62.02.Z 62.09.Z	72.20.Z	72.20	671
K.72.3 – przetwarzanie danych	62.03.Z 63.11.Z	72.30.Z	72.30	671
K.72.4 – działalność związana z bazami danych	62.01.Z 63.11.Z 63.12.Z	72.40.Z	72.40	671
K.74.2 – architektura, inżynieria	71 74.90.Z	74.20.A 74.20.B 74.20.C	74.20	37
K.74.4 – reklama	73	74.40.Z	74.40	893

1	2	3	4	5
0.92.1 – film i przemysł wideo	59.11.Z 59.12.Z 59.13.Z 59.14.Z 59.20.Z	92.11.Z 92.12.Z 92.13.Z	92.11 92.12 92.13	662
0.92.2 – radio i telewizja	59.11.Z 59.20.Z 60.10.Z 60.20.Z	92.20.Z	92.20	846
0.92.3 – działalność artystyczna i rozrywkowa	79.90.C 85.52.Z 90.01 90.02 90.03 90.04 93.21.Z 93.28.Z	92.31.A 92.31.B 92.31.C 92.31.D 92.31.E 92.32.Z 92.33.Z 92.34.Z	92.31.10 92.31.15 92.31.20 92.31.25 92.31.30 92.31.35 92.31.50 92.32 92.33 92.34.10 92.34.20 92.34.30	84
0.92.4 – agencje informacyjne	63.91.Z 74.20.Z 90.03.Z	92.40.Z	92.40	–
0.92.5 – biblioteki, archiwa, muzea				
biblioteki	biblioteki	biblioteki	biblioteki	biblioteki
92.51.A	91.01.A	92.51.A	92.51.10	832
92.51.B		92.51.B	92.52.20	
archiwa	archiwa	archiwa	archiwa	archiwa
92.51.C	91.01.B	92.51.C	92.51.50	893
				783
muzea	muzea	muzea	muzea	muzea
92.52.A	91.02.Z	92.52.A	92.52.10	831

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Rzeszowie

5. Podmioty sektora kreatywnego w Rzeszowie

Rzeszów jest stolicą województwa podkarpackiego i zarazem największym miastem na terenie województwa. Według oficjalnych danych z końca 2013 r. miasto zajmowało powierzchnię 116,32 km² i było zamieszkane

przez ok. 184 tys. osób¹². Stolica województwa położona jest na skrzyżowaniu ważnych szlaków komunikacyjnych – trasy E-40 Drezno–Kijów oraz dróg krajowych nr 9 i 19. Miasto pełni funkcję regionalnego ośrodka kulturalnego i naukowego: na jego terenie znajdują się 23 biblioteki, 7 muzeów, 4 kina¹³; w bezpośrednim sąsiedztwie aglomeracji umiejscowione jest międzynarodowe lotnisko w Jasionce oraz Podkarpacki Park Naukowo-Technologiczny. Miasto posiada stosunkowo dobrze rozbudowane zaplecze naukowe, na które składają się: Uniwersytet Rzeszowski, Politechnika Rzeszowska oraz uczelnie niepubliczne: Wyższa Szkoła Prawa i Administracji, Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania i Wyższa Szkoła Biznesu. Jako regionalny ośrodek naukowo-kulturalny Rzeszów aspiruje do roli miasta kreatywnego, co znajduje potwierdzenie w licznych dokumentach, jak chociażby w „Strategii rozwoju województwa podkarpackiego”¹⁴.

Zgodnie z bazą danych REGON z grudnia 2013 r. na terenie Rzeszowa zarejestrowane były 23 703 podmioty gospodarcze, z czego 3771 podmiotów należało do sektora kreatywnego. Dokładna liczba podmiotów sektora kreatywnego zarejestrowanych w Rzeszowie w latach 2009–2013 (a więc w czasie obowiązywania najnowszej klasyfikacji PKD 2007) została przedstawiona w tabeli 2. Tabela przedstawia liczbę podmiotów z poszczególnych branż kreatywnych wyłonionych na skutek zastosowania opracowania DCMS.

Tabela 2. Podmioty gospodarcze należące do poszczególnych branż sektora kreatywnego według DCMS w Rzeszowie w latach 2009–2013

	2009	2010	2011	2012	2013
1	2	3	4	5	6
Działalność wydawnicza	229	254	255	249	241
Działalność w zakresie oprogramowania	385	449	490	553	609
Przetwarzanie danych	61	79	84	90	106
Działalność związana z bazami danych	396	480	525	588	635
Architektura, inżynieria	1065	760	1107	1185	1235
Reklama	400	406	414	437	458

¹² Urząd Miasta Rzeszowa, Stan na koniec 2013 r., www.rzeszow.pl/promocja/rzeszow-celny-wybor/rzeszow-w-liczbach/6773,rzeszow-w-liczbach.html, data dostępu: 6.09.2015.

¹³ Urząd Miasta Rzeszowa, www.rzeszow.pl/miasto-rzeszow/dane-statystyczne/rzeszow-w-liczbach, data dostępu: 6.09.2015.

¹⁴ *Strategia rozwoju województwa podkarpackiego*, http://strateg.stat.gov.pl/strategie_pliki/podkarpackie_2013.pdf, data dostępu: 6.09.2015.

1	2	3	4	5	6
Film i przemysł wideo	39	46	50	47	48
Radio i telewizja	40	47	51	45	42
Działalność artystyczna i rozrywkowa	207	217	202	219	232
Agencje informacyjne	116	120	115	133	156
Biblioteki, archiwa, muzea	10	10	9	9	9
Sektor kreatywny (suma)	2948	2868	3302	3555	3771
Ogółem Rzeszów (podmioty ze wszystkich sektorów)	19 775	21 177	21 543	22 406	23 703

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Rzeszowie

W zestawieniu zawartym w tabeli 2 można z łatwością zauważyć pozytywny trend, jakim jest wzrost liczby podmiotów gospodarczych, który nastąpił w Rzeszowie między rokiem 2009 a 2013. Liczba podmiotów gospodarczych wzrosła o 3928, co oznacza powiększenie sektora aż o 19,8%, natomiast liczba podmiotów sektora kreatywnego zwiększyła się o 823, co stanowi przyrost o 27,91%. Struktura sektora kreatywnego na grudzień 2013 r. została przedstawiona za pomocą diagramu 1.

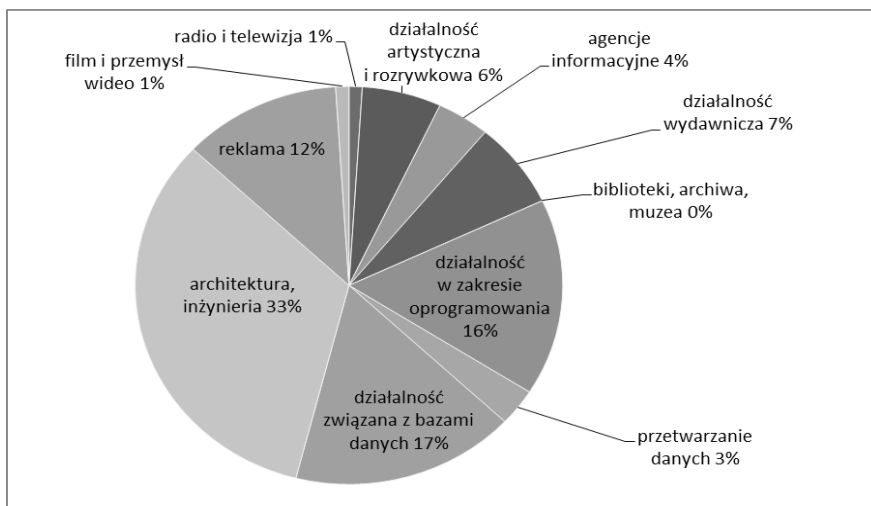

Diagram 1. Struktura udziału poszczególnych branż kreatywnych w sektorze kreatywnym Rzeszowa. Stan na grudzień 2013 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Rzeszowie

6. Podmioty sektora kreatywnego w Rzeszowie pod względem liczby pracujących

Na podstawie danych REGON scharakteryzowano podmioty gospodarcze uznane za należące do sektora kreatywnego według liczby osób w nich zatrudnionych. W tabeli 3 przedstawiono strukturę zatrudnienia w sektorze kreatywnym w Rzeszowie w latach 2009–2013.

**Tabela 3. Zatrudnienie w sektorze kreatywnym w Rzeszowie
w latach 2009–2013**

	2009	2010	2011	2012	2013
Działalność wydawnicza	686	731	739	975	958
Działalność w zakresie oprogramowania	2136	4244	4132	4078	4058
Przetwarzanie danych	217	239	242	233	239
Działalność związana z bazami danych	2191	4311	4203	4178	4176
Architektura, inżynieria	2175	1904	2230	2158	2202
Reklama	603	603	624	870	925
Film i przemysł wideo	66	76	81	69	67
Radio i telewizja	199	209	204	192	187
Działalność artystyczna i rozrywkowa	657	641	608	658	674
Agencje informacyjne	144	144	132	108	131
Biblioteki, archiwa, muzea	280	280	284	284	284
Sektor kreatywny (suma)	9354	13 382	13 533	13 803	13 901
Ogółem Rzeszów (zatrudnienie we wszystkich sektorach)	110 450	115 230	113 857	110 006	108 800

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Rzeszowie

Z powyższego zestawienia wynika, że poziom zatrudnienia w sektorze kreatywnym stanowi niewielki odsetek (12,7% w roku 2013) ogółu zatrudnionych w Rzeszowie. Wzrost liczby miejsc pracy w sektorze kreatywnym pomiędzy rokiem 2009 a 2013 to co prawda aż 4547 miejsc pracy, co stanowi 48,6%, jednakże w dużej mierze wynika to ze znaczącego wzrostu zatrudnienia w branży IT pomiędzy rokiem 2009 a 2010. Szczegółowa struktura zatrudnienia w poszczególnych branżach sektora kreatywnego została przedstawiona procentowo za pomocą diagramu 2.

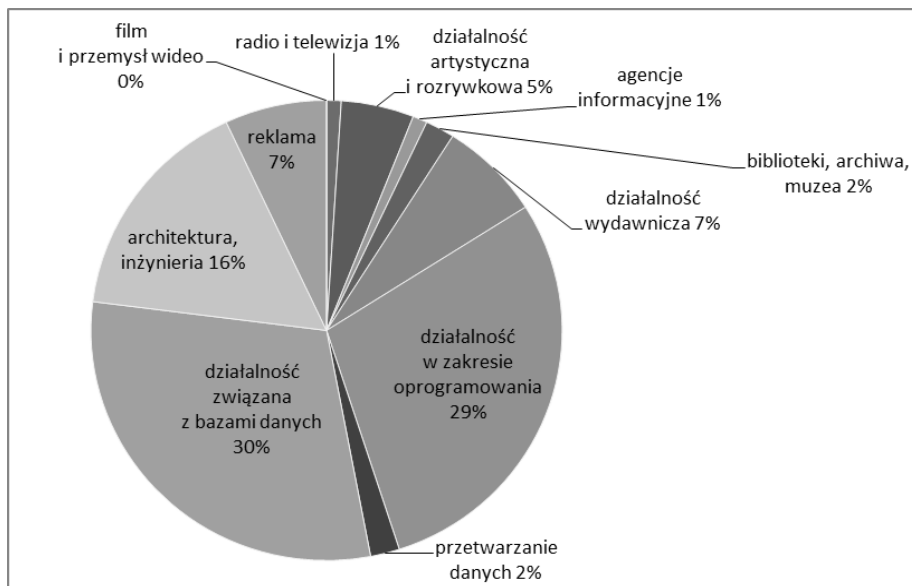

Diagram 2. Struktura zatrudnienia w poszczególnych branżach kreatywnych w Rzeszowie. Stan na grudzień 2013 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Rzeszowie

7. Podsumowanie

Sektor kreatywny stanowi podstawę rozwoju gospodarki opartej na wiedzy. Odwołując się do wniosków płynących z badań R. Floridy, można stwierdzić, że potencjał kreatywny jednostek terytorialnych stanowi obecnie o ich konkurencyjności. Sektor kreatywny został wyłoniony na podstawie wytycznych DCIM przełożonych na klasyfikację PKD obowiązującą aktualnie w Polsce. Rzeszów został scharakteryzowany pod kątem liczby podmiotów kreatywnych (oraz ich stosunku do ogółu podmiotów gospodarczych zarejestrowanych na terenie miasta), a także pod kątem liczby pracowników zatrudnionych przez podmioty kreatywne. Można zauważyć, że zatrudnienie w podmiotach kreatywnych, jak i liczba takich podmiotów systematycznie się zwiększa. Określenie faktycznej wielkości i potencjału sektora kreatywnego w Rzeszowie na podstawie klasyfikacji PKD (oraz klasyfikacji jej podobnych) jest obarczone wieloma wątpliwościami i niejasnościami. Należy zaznaczyć, że wiele zarejestrowanych podmiotów gospodarczych (posiadających odpowiedni numer PKD) nie prowadzi de facto działalności kreatywnej i odwrotnie – podmioty nieposiadające odpowiedniego

kodu tę działalność prowadzą. W przypadku wielu branż kreatywnych (np. produkcje wideo) osoby zajmujące się tą działalnością nie rejestrują przedsiębiorstwa, a co za tym idzie – nie są ujęte w oficjalnych danych Urzędu Statystycznego. Kolejną problematyczną kwestią jest to, że w trakcie określania liczby osób zatrudnionych w sektorze kreatywnym można odwołać się jedynie do danych całłościowych (tj. sumy pracowników danego przedsiębiorstwa sklasyfikowanego jako kreatywne). Nie można zatem ustalić, ile osób w danym przedsiębiorstwie to faktycznie pracownicy kreatywni (ile zaś to kierowcy, portierzy itd.).

Niezwykle trudnym zadaniem jest oszacowanie, na ile działania Urzędu Miasta przyczyniły się do wzrostu zatrudnienia w sektorze kreatywnym. Kolejną kwestią wymagającą dokładnych badań jest tempo rozwoju tego sektora oraz odpowiedź na pytanie: jak można je zwiększyć? Ze względu na położenie Rzeszowa i brak innych silnych ośrodków w jego bezpośrednim sąsiedztwie miasto to ma realną szansę, by stać się dominującą aglomeracją kreatywną regionu.

The creative sector in the economy of Rzeszow

Abstract

Research on the creative class and its impact on regional development (in particular the development of the creative industry account) in Poland are relatively new and have not yet allow for conclusive. The author describes the theory of Richard Florida's creative class and its impact on the perception of regional development (especially urban development). Subsequently, the foundation of the creative sector, that sector focusing on manufacturing activity involving intellectual property. According to the British classification of DCIM creative sector includes activities relating to advertising, architecture, art and commercial art trade, handicraft art, design (utility and interior), fashion design, film and photography, software, music and visual arts, publishing, television and radio. On the basis of the ratio of classification codes DCIM Polish activities presented is the number of entities belonging to the creative sector in Rzeszow. Then, based on the number of persons employed in these companies was estimated number of creative class in the region. Studies carried out in this way is subject to many errors. Firstly, the researcher can't be sure that all the entities that can be assigned to the creative sector showed an adequate number of PKD, and vice versa, some companies that are in that sector are not able to demonstrate this code. Secondly, the investigator can't estimate what proportion of employees in a company belonging to the sector is a truly creative individuals. Notwithstanding these methodological shortcomings can be seen that the creative sector (and also the creative class) develops in Rzeszow. There is a strong need for further research on the structure of class and industry in the region and to conduct comparative studies with similar territorial units.

Keywords: creative class, creative industries, DCIM, PKD classification, urban development

EWA TŁUCZEK-TADLA

Struktura systemu edukacyjnego Rzeszowa

1. Wstęp

Jak zaznaczono w wydawnictwie przygotowanym na 50-lecie Urzędu Statystycznego w Rzeszowie, Rzeszów jest „największym ośrodkiem edukacyjnym województwa podkarpackiego. System kształcenia zaspokaja nie tylko potrzeby edukacyjne mieszkańców miasta, ale i sąsiadujących jednostek administracyjnych, o czym świadczy przekraczający 100% współczynnik scholaryzacji brutto, określający powszechność nauczania”¹. Stwierdzenie to odzwierciedla rzeczywistą rolę miasta w obszarze szeroko rozumianych usług edukacyjnych, których funkcjonowanie w okresie od 2010 do 2014 r. stało się przedmiotem zainteresowania w niniejszym tekście. Poszczególne zagadnienia zostały przedstawione mniej bądź bardziej szczegółowo ze względu na liczne uwarunkowania towarzyszące ich badaniu. Tekst ten jest zatem niezwykle syntetyczną próbą ukazania tego, jak wygląda struktura systemu edukacyjnego współczesnego Rzeszowa, co nie oznacza, że wszystkie najważniejsze – z perspektywy Czytelnika – kwestie zostały w nim poruszone.

2. Struktura systemu edukacyjnego ze względu na prowadzące podmioty

Szkoły i placówki wchodzące w skład systemu edukacyjnego w Polsce mogą być publiczne, niepubliczne oraz niepubliczne o uprawnieniach szkół publicznych. Organami prowadzącymi szkoły i placówki mogą być jednostki administracji centralnej (rządowej), jednostki samorządu terytorialnego (gminy, powiaty i województwa), jak również osoby prawne i fizyczne, z tym że jednostki administracji centralnej i samorządu terytorialnego mogą prowadzić jedynie szkoły publiczne. Szkoła niepubliczna może uzyskać

¹ *Rzeszów w liczbach*, koncepcja i oprac. M. Cierpień-Wolan, T. Ferenc, J. Poślusznny, 50-lecie Urzędu Statystycznego w Rzeszowie 1962–2012, Rzeszów 2012, s. 32.

uprawnienia szkoły publicznej. Koniecznym warunkiem do spełnienia jest w tym przypadku realizacja minimum programowego oraz stosowanie zasad klasyfikowania i promowania uczniów ustalonych przez Ministerstwo Edukacji Narodowej, umożliwiających uzyskanie świadectw lub dyplomów państwowych².

Analizując strukturę systemu edukacyjnego w mieście Rzeszów ze względu na prowadzone podmioty, należy odnieść się do kolejnych jego etapów.

W roku szkolnym 2013/2014 na terenie Rzeszowa działało 41 tzw. miejskich przedszkoli, ponadto 248 dzieci w wieku 3–6 lat uczęszczało do 11 oddziałów przedszkolnych funkcjonujących w 9 szkołach podstawowych³. Natomiast w aktualnym „Biuletynie Informacji Publicznej Miasta Rzeszowa”⁴ zamieszczona została informacja o funkcjonowaniu na terenie miasta 43 publicznych przedszkoli i 8 jednostek szkolno-przedszkolnych⁵. Jeżeli chodzi o podmioty prowadzące przedszkola, to sytuacja kształtuje się następująco:

- 1) 43 publicznych przedszkoli i 8 jednostek szkolno-przedszkolnych, dla których Gmina Miasto Rzeszów jest organem prowadzącym⁶;
- 2) 5 przedszkoli publicznych, dla których Gmina Miasto Rzeszów jest organem prowadzącym⁷;
- 3) 39 przedszkoli niepublicznych, dla których Miasto Rzeszów jest organem prowadzącym⁸;

² Warunki życia – dane powiatowe. Edukacja. Dane powiatowe. Województwo podkarpackie 2013 – podregiony, powiaty, gminy, s. 176, www.rzeszow.stat.gov.pl/dane-o-wojewodztwie/pow.htm, data dostępu: 25.09.2014.

³ Oświata rzeszowska (wybrane zagadnienia) (rok szkolny 2013/2014), www.rzeszow.pl/mieszkancy/oswiata/rzeszowska, s. 1, data dostępu: 28.10.2014.

⁴ Jednostki oświatowe. Przedszkola. „Biuletyn Informacji Publicznej Miasta Rzeszowa”, www.erzeszow.pl/jednostki-organizacyjne/jednostki/przedszkola.htm, data dostępu: 27.10.2014.

⁵ Jednostki oświatowe. Jednostki szkolno-przedszkolne. „Biuletyn Informacji Publicznej Miasta Rzeszowa”, www.erzeszow.pl/jednostki-organizacyjne/jednostki/przedszkola.htm, data dostępu: 27.10.2014.

⁶ Jednostki oświatowe. Jednostki szkolno-przedszkolne. „Biuletyn Informacji Publicznej Miasta Rzeszowa”, www.erzeszow.pl/jednostki-organizacyjne/jednostki/przedszkola.htm, data dostępu: 27.10.2014.

⁷ Wykaz przedszkoli publicznych, dla których Gmina Miasto Rzeszów jest organem prowadzącym. Serwis informacyjny UM Rzeszów, www.rzeszow.pl/mieszkancy/oswiata/wykaz-przedszkoli-publiczne...htm, stan na 3.10.2013 r., data dostępu: 20.09.2014.

⁸ Wykaz przedszkoli niepublicznych wpisanych do ewidencji szkół placówek niepublicznych prowadzonych przez Miasto Rzeszów. Serwis informacyjny UM Rzeszów, www.rzeszow.pl/mieszkancy/oswiata/wykaz-przedszkoli-niepubliczne...htm, stan na 7.10.2014 r., data dostępu: 20.09.2014.

- 4) 7 niepublicznych punktów przedszkolnych prowadzonych przez Miasto Rzeszów⁹.

Kolejne etapy edukacyjne to szkoła podstawowa, gimnazjum, szkoły ponadgimnazjalne. W roku szkolnym 2013/2014 szkoły te prowadzone były przez następujące podmioty prowadzące:

- 1) 56 szkół niepublicznych z uprawnieniami szkoły publicznej należących do szkół i placówek niepublicznych prowadzonych przez Miasto Rzeszów¹⁰;
- 2) 6 szkół publicznych nieprowadzonych przez Gminę Miasto Rzeszów¹¹;
- 3) 7 szkół niepublicznych bez uprawnień szkoły publicznej prowadzonych przez Miasto Rzeszów¹².

Jeżeli chodzi o szkolnictwo niepubliczne ponadgimnazjalne w Rzeszowie (w tym też szkoły policealne, szkoły dla młodzieży, szkoły dzienne i zaoczne), to zgodnie ze stanem na 5 września 2014 r.¹³ jest 49 takich szkół, w tym najwięcej, bo 31, prowadzonych przez osoby prawne, następnie 16 przez osoby fizyczne i 2 przez stowarzyszenia.

Następnym etapem w strukturze systemu edukacyjnego jest szkolnictwo wyższe. W Rzeszowie jest 7 uczelni wyższych, w tym 2 państwowe – Politechnika Rzeszowska im. Ignacego Łukasiewicza i Uniwersytet Rzeszowski, oraz 4 prywatne – Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania z siedzibą w Rzeszowie, Zamiejskowy Wydział Prawa i Administracji w Rzeszowie, Wyższa Szkoła Inżynierijno-Ekonomiczna z siedzibą w Rzeszowie i Nauczycielskie Kolegium Języków Obcych Promar International oraz Wyższe Seminarium Duchowne w Rzeszowie wpisane jako niepubliczna uczelnia teologiczna¹⁴.

⁹ Wykaz niepublicznych punktów przedszkolnych wpisanych do ewidencji szkół i placówek niepublicznych prowadzonych przez Miasto Rzeszów. Serwis informacyjny UM Rzeszów, www.rzeszow.pl/mieszkancy/oswiata/wykaz-szkol/wykazniepublicznych-punktowprzedszkolnych.htm, stan na 03.09.2014 r., data dostępu: 25.10.2014.

¹⁰ Wykaz szkół niepublicznych z uprawnieniami szkoły publicznej wpisanych do ewidencji szkół i placówek niepublicznych prowadzonych przez Miasto Rzeszów. Serwis informacyjny UM Rzeszów, www.rzeszow.pl/mieszkancy/oswiata/wykaz-szkol/wykaz-szkol-niepublicznych.htm, stan na 10.09.2014 r., data dostępu: 20.09.2014.

¹¹ Wykaz szkół publicznych, dla których Gmina Miasto Rzeszów nie jest organem prowadzącym. Serwis informacyjny UM Rzeszów, www.rzeszow.pl/mieszkancy/oswiata/wykaz-szkol/wykaz-szkol-publicznych.htm, stan na 04.02.2013 r., data dostępu: 15.09.2014.

¹² Wykaz szkół publicznych bez uprawnienia szkoły publicznej wpisanych do ewidencji szkół i placówek niepublicznych prowadzonej przez Miasto Rzeszów. Serwis informacyjny UM Rzeszów, www.rzeszow.pl/mieszkancy/oswiata/wykaz-szkol/wykaz-szkol-publicznych.htm, stan na 20.02.2014 r., data dostępu: 15.09.2014.

¹³ Wykaz szkół niepublicznych prowadzonych w województwie podkarpackim, aktualizacja 5.09.2014 r. Wykaz sporządzony na podstawie dokumentacji przekazanej przez jednostki samorządu terytorialnego.

¹⁴ Wykaz szkół wyższych. Serwis informacyjny UM Rzeszów, www.rzeszow.pl/mieszkancy/oswiata/wyzsze-uczelnie-w-rzeszowie.htm, stan na 20.02.2014 r., data dostępu: 15.09.2014;

3. Instytucje edukacyjne – charakterystyka, zadania, problemy

W tym podrozdziale skoncentrowano się, po pierwsze, na omówieniu wskazanych kwestii odnośnie do I, II III i IV etapu edukacyjnego, czyli szkolnictwa ponadgimnazjalnego; po drugie, przybliżono najważniejsze regulacje prawne, zadania i problemy tych etapów edukacyjnych.

Instytucje edukacyjne w Rzeszowie działają w oparciu o system edukacji w Polsce, który funkcjonuje zgodnie z Ustawą z dnia 7 IX 1991 r. o systemie oświaty¹⁵ oraz Ustawą z dnia 27 VII 2005 r. – Prawo o szkolnictwie wyższym¹⁶.

W skład systemu oświaty w Rzeszowie wchodzi następujące szkoły:

- od roku szkolnego 1999/2000 6-letnie szkoły podstawowe i 3-letnie gimnazja (powstałe w miejsce 8-letnich szkół podstawowych), w których nauka jest obowiązkowa;
- od roku szkolnego 2002/2003 szkoły ponadgimnazjalne, a w ich ramach 2–3-letnie zasadnicze szkoły zawodowe, 3-letnie licea ogólnokształcące i profilowane, 4-letnie technika, a od roku szkolnego 2004/2005 2-letnie uzupełniające licea ogólnokształcące i 3-letnie technika uzupełniające dla absolwentów zasadniczych szkół zawodowych oraz 3-letnie szkoły specjalne przysposabiające do pracy. Do tego etapu kształcenia zalicza się również szkoły artystyczne dające uprawnienia zawodowe;
- od 1 IX 2011 r. wprowadzono obowiązek podjęcia przez dzieci w wieku 5 lat rocznego przygotowania przedszkolnego, a w latach 2004/2005–2010/2011 w wieku 6 lat w placówkach wychowania przedszkolnego, tj. w oddziałach przedszkolnych w szkołach podstawowych i przedszkolach (wliczając specjalne), oraz od roku szkolnego 2008/2009 w zespołach wychowania przedszkolnego i punktach przedszkolnych. Natomiast od roku szkolnego 2009/2010 dzieci 6-letnie na wniosek rodziców mogły rozpocząć naukę w I klasie szkoły podstawowej¹⁷.

Z dniem 14 listopada 2013 r. weszła w życie tzw. ustawa sześciolatka, która zmieniła obowiązujące do tamtego czasu sposoby wypełniania obo-

www.wsie.edu.pl/uczelnia/misja-wsie-e.htm, data dostępu: 25.09.2014; *Co nas wyróżnia.* www.wsiz.rzeszow.pl/UCZELNIA/JAKOSC.html, data dostępu: 20.09.2014.

¹⁵ Ustawa z dnia 7 IX 1991 r. o systemie oświaty, tekst jednolity, DzU 2004 nr 256, poz. 2572 z późn. zm.

¹⁶ Ustawa z dnia 27 VII 2005 r. – Prawo o szkolnictwie, DzU nr 164, poz. 1365 z późn. zm.

¹⁷ *Warunki życia – dane powiatowe. Edukacja. Dane powiatowe...*

wiązku szkolnego przez dzieci. Zamieszczone w niej rozwiązania wprowadziły regulację, w której obowiązkiem szkolnym zostały objęte dzieci 6-letnie. Obowiązek ten wprowadzony został dla sześciolatków z dniem 1 września 2014 r. W związku z tymi zmianami od tej daty klasy I liczą do 25 uczniów. Docelowo to rozwiązanie ma dotyczyć klas I–III (we wrześniu 2014 – klasy I, we wrześniu 2015 – klasy I i II, a od września 2016 r. – klasy I–III). I tak w roku szkolnym 2014/2015 oraz w następnym w szkołach podstawowych, w których został utworzony więcej niż jeden oddział klasy I, dzieci zapisywane były do klasy I według wieku, rozpoczynając od najmłodszych. Od września 2014 obowiązkiem szkolnym objęte zostały wszystkie dzieci 7-letnie (rocznik 2007) oraz dzieci 6-letnie, urodzone w okresie od 1 stycznia do 30 czerwca 2008 r. Natomiast dzieci urodzone w okresie od 1 lipca do 31 grudnia 2008 r. również mogły rozpocząć naukę w roku 2014, jeżeli taka była wola ich rodziców. Od 1 września 2015 r. obowiązek szkolny obejmuje dzieci 7-letnie urodzone w okresie od 1 lipca do 31 grudnia 2008 r., które rok wcześniej nie podjęły nauki w klasie I, oraz wszystkie dzieci z rocznika 2009 (sześciolatki)¹⁸.

Do szkół dla dzieci i młodzieży o zróżnicowanych potrzebach edukacyjnych (włączając szkolnictwo specjalne) zaliczyć można:

- szkoły podstawowe, w tym szkoły sportowe, szkoły artystyczne, nadające uprawnienia zawodowe i jednocześnie realizujące program szkoły podstawowej;
- gimnazja, w tym szkoły sportowe;
- zasadnicze szkoły zawodowe;
- licea ogólnokształcące, w tym szkoły sportowe;
- uzupełniające licea ogólnokształcące na podbudowie programowej zasadniczej szkoły zawodowej, ulegające stopniowej likwidacji od roku 2012/2013, ponieważ w tym roku pierwszy raz nie było naboru do klas I;
- licea profilowane, ulegające również stopniowej likwidacji od roku szkolnego 2012/2013 z powodu braku naboru do klas I;
- technika;
- technika uzupełniające na podbudowie programowej zasadniczej szkoły zawodowej, likwidowane od roku szkolnego 2012/2013 ze względu na brak zainteresowania tą ofertą przez młodzież;
- ogólnokształcące szkoły artystyczne nadające uprawnienia zawodowe;
- szkoły specjalne przysposabiające do pracy – organizowane dla uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi, w tym dla młodzieży niepeł-

¹⁸ *Ustawa sześciolatka wchodzi w życie*, www.men.gov.pl/index.php./2013-08-03-12-08, data dostępu: 24.09.2014.

nosprawnej. W tym przypadku kształcenie może odbywać się zarówno w systemie szkolnym, jak i w formie indywidualnej. Kształcenie to odbywa się zarówno w szkołach ogólnodostępnych (utworzone są oddziały specjalne oraz klasy integracyjne i ogólnodostępne), w działających oddzielnie szkołach specjalnych, jak również specjalnych ośrodkach szkolno-wychowawczych, innych placówkach oświatowo-wychowawczych lub placówkach wykonujących działalność leczniczą (do roku 2011/2012 nazywanych zakładami opieki zdrowotnej, włączając w to zakłady leczenia uzdrowiskowego);

- szkoły policealne (kształcące w trybie dziennym, wieczorowym, zaocznym, stacjonarnym, jak również na odległość), w tym „klasyczne” szkoły policealne 1-, 2- lub 3-letnie; nauczycielskie kolegia języków obcych, w których absolwentom nie przysługuje tytuł licencjata, oraz kolegia pracowników służb społecznych¹⁹.

Oferta edukacyjna skierowana do osób dorosłych odbywa się zarówno w trybie stacjonarnym, niestacjonarnym, jak również na odległość i obejmuje następujące szkoły:

- zasadnicze szkoły zawodowe dla dorosłych, które ulegały stopniowej likwidacji od roku szkolnego 2012/2013 ze względu na brak naboru do klas I;
- licea ogólnokształcące dla dorosłych;
- uzupełniające licea ogólnokształcące dla dorosłych na podbudowie programowej zasadniczej szkoły zawodowej, licea profilowane dla dorosłych, technika dla dorosłych – również stopniowo likwidowane w roku szkolnym 2012/2013 z powodu braku naboru do klas I;
- technika uzupełniające dla dorosłych na podbudowie programowej zasadniczej szkoły zawodowej²⁰.

Wymienione i omówione pokrótce oferty edukacyjne dla dzieci i młodzieży mają do zrealizowania określone zadania, zamieszczone w podstawach programowych odnoszących się do poszczególnych etapów kształcenia. I tak *Podstawa programowa wychowania przedszkolnego dla przedszkoli, oddziałów przedszkolnych w szkołach podstawowych oraz innych form wychowania przedszkolnego*²¹ opisuje proces wspomagania rozwoju i edukacji dzieci objętych wychowaniem przedszkolnym. Celem wychowania przedszkolnego jest zatem:

¹⁹ *Warunki życia – dane powiatowe. Edukacja. Dane powiatowe...*, s. 177–178.

²⁰ Tamże.

²¹ *Podstawa programowa wychowania przedszkolnego dla przedszkoli, oddziałów przedszkolnych w szkołach podstawowych oraz innych form wychowania przedszkolnego*. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 27 sierpnia 2012 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach

- „1) wspomaganie dzieci w rozwijaniu uzdolnień oraz kształtowanie czynności intelektualnych potrzebnych im w codziennych sytuacjach i dalszej edukacji;
- 2) budowanie systemu wartości, w tym wychowanie dzieci tak, żeby lepiej orientowały się w tym, co jest dobre, a co złe;
- 3) kształtowanie u dzieci odporności emocjonalnej koniecznej do racjonalnego radzenia sobie w nowych i trudnych sytuacjach, w tym także do łagodnego znoszenia stresów i porażek;
- 4) rozwijanie umiejętności społecznych dzieci, które są niezbędne w poprawnych relacjach z dziećmi i dorosłymi;
- 5) stwarzanie warunków sprzyjających wspólnej i zgodnej zabawie oraz nauce dzieci o zróżnicowanych możliwościach fizycznych i intelektualnych;
- 6) troska o zdrowie dzieci i ich sprawność fizyczną, zachęcanie do uczestnictwa w zabawach i grach sportowych;
- 7) budowanie dziecięcej wiedzy o świecie społecznym, przyrodniczym i technicznym oraz rozwijanie umiejętności prezentowania swoich przemyśleń w sposób zrozumiały dla innych;
- 8) wprowadzenie dzieci w świat wartości estetycznych i rozwijanie umiejętności wypowiadania się poprzez muzykę, małe formy teatralne oraz sztuki plastyczne;
- 9) kształtowanie u dzieci poczucia przynależności społecznej (do rodziny, grupy rówieśniczej i wspólnoty narodowej) oraz postawy patriotycznej;
- 10) zapewnianie dzieciom lepszych szans edukacyjnych poprzez wspieranie ich ciekawości, aktywności i samodzielności, a także kształtowanie tych wiadomości i umiejętności, które są ważne w edukacji szkolnej”²².

*Podstawa programowa kształcenia ogólnego dla szkół podstawowych*²³ wprowadza następnie uczniów w świat wiedzy, który sprzyja w założeniach ich harmonijnemu rozwojowi intelektualnemu, etycznemu, emocjonalnemu, społecznemu i fizycznemu. Kształcenie w szkole podstawowej dzieli się na

szkół. Załącznik nr 1, DzU z dnia 30 sierpnia 2012 r., poz. 977, s. 3–8, www.men.gov.pl/images/ksztalcenia_kadra.htm, data dostępu: 28.09.2014.

²² Tamże.

²³ *Podstawa programowa kształcenia ogólnego dla szkół podstawowych*. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 27 sierpnia 2012 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół. Załącznik nr 2, DzU z dnia 30 sierpnia 2012 r., poz. 977, s. 9–18, www.men.gov.pl/images/ksztalcenia_kadra.htm, data dostępu: 28.09.2014. Język kaszubski jako język regionalny nie dotyczy miasta Rzeszowa, został on tylko wymieniony w celu pełnej charakterystyki przedmiotów realizowanych na tym etapie kształcenia.

dwa etapy edukacyjne, pierwszy obejmujący klasy I–III stanowi edukację wczesnoszkolną, realizowaną w formie kształcenia zintegrowanego, i drugi odnoszący się do edukacji w klasach IV–VI, w trakcie którego realizowane są następujące przedmioty: język obcy, język obcy nowożytny, muzyka, plastyka, historia i społeczeństwo, przyroda, matematyka, zajęcia komputerowe, zajęcia techniczne, wychowanie techniczne, wychowanie fizyczne, wychowanie do życia w rodzinie, etyka, język mniejszości narodowej lub etnicznej oraz język regionalny – język kaszubski²⁴.

W szkole podstawowej wyróżnia się następujące cele kształcenia ogólnego: „1) przyswojenie przez uczniów podstawowego zasobu wiadomości na temat faktów, zasad, teorii i praktyki, dotyczącego przede wszystkim tematów i zjawisk bliskich doświadczeniom uczniów; 2) zdobycie przez uczniów umiejętności wykorzystywania posiadanych wiadomości podczas wykonywania zadań i rozwiązywania problemów; 3) kształtowanie u uczniów postaw warunkujących sprawne i odpowiedzialne funkcjonowanie we współczesnym świecie”²⁵.

Oprócz wiedzy, którą uczeń w szkole podstawowej ma zdobywać, należy również wskazać na najważniejsze umiejętności, które powinien opanować w trakcie kształcenia ogólnego na tym etapie edukacyjnym. Należą do nich:

- 1) czytanie;
- 2) myślenie matematyczne;
- 3) myślenie naukowe;
- 4) umiejętności komunikowania się w języku ojczystym i w języku obcym, zarówno w mowie, jak i w piśmie;
- 5) umiejętności posługiwania się nowoczesnymi technologiami informacyjno-komunikacyjnymi, w tym także wyszukiwania i korzystania z informacji;
- 6) umiejętności uczenia się będące sposobem na zaspokajanie naturalnej ciekawości świata, odkrywanie swoich zainteresowań i przygotowanie do dalszej edukacji;
- 7) umiejętności pracy zespołowej²⁶.

Należy zaznaczyć, że zarówno wiadomości, jak i umiejętności, które uczeń zdobywa w szkole podstawowej, opisane są zgodnie z ideą europejskich ram kwalifikacyjnych²⁷.

²⁴ Tamże, s. 11.

²⁵ Tamże, s. 9.

²⁶ Tamże.

²⁷ Tamże, s. 10. Zalecenie Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 23 kwietnia 2008 r. w sprawie ustanowienia europejskich ram kwalifikacyjnych dla uczenia się przez całe życie (2008/C111/01).

Kształcenie dzieci i młodzieży z upośledzeniem umysłowym w stopniu umiarkowanym lub znacznym odbywające się w szkołach podstawowych i gimnazjach reguluje *Podstawa programowa kształcenia ogólnego dla uczniów z upośledzeniem umysłowym w stopniu umiarkowanym lub znacznym w szkołach podstawowych i gimnazjach*²⁸. Celem edukacji tej grupy uczniów jest rozwijanie autonomii ucznia niepełnosprawnego, wdrażanie go do funkcjonowania społecznego, rozumienia i uznawania norm społecznych, a w szczególności wyposażenie go, adekwatnie do jego możliwości, w takie umiejętności i wiadomości, które pozwolą na to, aby mógł:

- 1) porozumiewać się z otoczeniem w najpełniejszy sposób, werbalnie lub pozawerbalnie;
- 2) zdobywać maksymalną samodzielność w zakresie zaspokajania podstawowych potrzeb życiowych;
- 3) być zaradnym w życiu codziennym i mieć poczucie decydowania o sobie;
- 4) uczestniczyć w różnych formach życia społecznego na równi z innymi członkami danej społeczności, przestrzegając ogólnie przyjętych norm współżycia oraz zachowując prawo do swojej inności²⁹.

Na każdym etapie w szkole podstawowej i gimnazjum uczniowie z upośledzeniem umysłowym w stopniu umiarkowanym lub znacznym objęci są zajęciami edukacyjnymi, takimi jak funkcjonowanie w środowisku, muzyka z rytmiką, plastyka, technika, wychowanie fizyczne i etyka³⁰, jak również zajęciami rewalidacyjnymi³¹.

Na III i IV etapie edukacyjnym realizowane jest programowo spójne kształcenie ucznia w gimnazjum oraz szkole ponadgimnazjalnej. Etap ten pozwala na zdobycie fundamentu wykształcenia, który umożliwi dalsze kształcenie zawodowe, jak również to podejmowane przez całe życie³².

²⁸ *Podstawa programowa kształcenia ogólnego dla uczniów z upośledzeniem umysłowym w stopniu umiarkowanym lub znacznym w szkołach podstawowych i gimnazjach*. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 27 sierpnia 2012 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół. Załącznik nr 3, DzU z dnia 30 sierpnia 2012 r., poz. 977, s. 68–69, www.men.gov.pl/images/ksztalcenia_kadra.htm, data dostępu: 28.09.2014.

²⁹ Tamże, s. 69.

³⁰ Realizowane jest również nauczanie religii.

³¹ *Podstawa programowa kształcenia ogólnego dla uczniów z upośledzeniem umysłowym w stopniu umiarkowanym...*, s. 68–69.

³² *Podstawa programowa kształcenia ogólnego dla gimnazjów i szkół ponadgimnazjalnych, których ukończenie umożliwia uzyskanie świadectwa dojrzałości po zdaniu egzaminu maturalnego*. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 27 sierpnia 2012 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego

Zatem celem kształcenia ogólnego na III i IV etapie edukacyjnym jest:

- 1) przyswojenie przez uczniów określonego zasobu wiadomości na temat faktów, zasad i teorii;
- 2) zdobycie przez uczniów umiejętności wykorzystania posiadanych wiadomości podczas wykonywania zadań i rozwiązywania problemów;
- 3) kształtowanie u uczniów postaw warunkujących sprawne i odpowiedzialne funkcjonowanie we współczesnym świecie.

Do najważniejszych umiejętności w trakcie kształcenia ogólnego na III i IV etapie edukacyjnym należy poszerzanie tych, które były już obecne na II etapie, oraz włączanie nowych. Do umiejętności tych należy zatem:

- 1) czytanie;
- 2) myślenie matematyczne;
- 3) myślenie naukowe;
- 4) komunikowanie się w języku ojczystym i w językach obcych zarówno w mowie, jak i piśmie;
- 5) sprawne posługiwanie się nowoczesnymi technologiami informacyjno-komunikacyjnymi³³.

Pisząc o aktualnych problemach, z jakimi spotykają się poszczególne instytucje i placówki edukacyjne w Rzeszowie, można by wymieniać i omawiać ich bardzo wiele. W tym podrozdziale wskazanych zostanie zaledwie kilka, co nie oznacza oczywiście, że z perspektywy poszczególnych jednostek edukacyjnych są one najistotniejsze. Ich wybór jest związany z tym, że w jakimś stopniu dotyczą zdecydowanej większości instytucji, jak również tym, że Miasto Rzeszów podejmowało i podejmuje różnego rodzaju działania, żeby pomóc instytucjom edukacyjnym w ograniczaniu skali tych problemów.

Pierwsza kwestia to różnego rodzaju trudności finansowe, z którymi borykają się uczniowie uczęszczający do szkół na kolejnych etapach kształcenia i do różnych typów szkół. I tak w 2013 r. ze względu na trudne warunki materialne uczniowie zamieszkujący na terenie gminy miasta Rzeszów mogli ubiegać się o pomoc materialną o charakterze socjalnym w formie stypendium szkolnego³⁴, natomiast 29 lipca 2014 r. Rada Ministrów przyjęła uchwałę w sprawie Rządowego programu pomocy uczniom – „Wyprawka szkolna”. W związku z tym programem istniała możliwość pomocy uczniom w formie dofinansowania zakupu podręczników w roku

w poszczególnych typach szkół. Załącznik nr 4, DzU z dnia 30 sierpnia 2012 r., poz. 977, s. 73–74, www.men.gov.pl/images/ksztalcenia_kadra.htm, data dostępu: 28.09.2014.

³³ Tamże, s. 77–78.

³⁴ *Stypendia szkolne*. Serwis informacyjny UM Rzeszów – Stypendia szkolne, www.rzeszow.pl/mieszkancy/oswiata/stypendia-szkolne.htm, data dostępu: 25.09.2012.

szkolnym 2014/2015. Mogli z niej korzystać uczniowie z klas II, III i VI szkoły podstawowej i III klas szkoły ponadpodstawowej, którzy byli w trudnej sytuacji materialnej, oraz ci, którzy posiadali orzeczenie o potrzebie kształcenia specjalnego³⁵.

Druga kwestia związana jest w jakimś stopniu z omówionym wcześniej problemem, ponieważ również dotyczy sytuacji materialnej uczniów. W tym jednak przypadku pomoc kierowana jest do uczniów zameldowanych na terenie Rzeszowa szczególnie zdolnych, tj. osiągających wysokie wyniki w nauce bądź mających wybitne osiągnięcia. Ten rodzaj pomocy umożliwia funkcjonujący od 2007 r. „Program stypendialny miasta Rzeszowa”. W okresie od września do grudnia 2013 r. kwota stypendiów przyznanych uczniom rzeszowskich szkół w ramach tego programu wyniosła 540 370 zł³⁶. Drugi tego typu program skierowany został do szczególnie uzdolnionej młodzieży w przedmiotach matematyczno-przyrodniczych zameldowanej na terenie Rzeszowa³⁷. Pomoc ta miała charakter motywacyjny i istniała od 2011 r. dzięki „Programowi stypendialnemu miasta Rzeszowa pn. »Młody inżynier«”. Przykładowo w okresie od października do grudnia 2013 r. kwota stypendiów przyznanych uczniom rzeszowskich szkół „dla młodego inżyniera” wyniosła 281 670 zł³⁸. Trzeci projekt pn. „Podkarpacie stawia na zawodowców” realizowany był przez Gminę Miasto Rzeszów, która była partnerem Wojewódzkiego Urzędu Pracy w Rzeszowie, pełniąc jednocześnie funkcję lidera. Projekt ten realizowany był w okresie od maja 2012 r. do października 2014 r. i jego głównym celem było podniesienie jakości i atrakcyjności szkolnictwa zawodowego w województwie podkarpackim. Projekt obejmował wsparciem dwanaście zespołów szkół ponadgimnazjalnych prowadzących kształcenie zawodowe³⁹. Czwarty projekt dotyczy stypendiów dla młodych inżynierów, które mogą być przyznane uczniom szkół publicznych

³⁵ *Wyprawka szkolna*. Serwis informacyjny UM Rzeszów – Wyprawka szkolna 2014, www.rzeszow.pl/mieszkancy/oswiata/wyprawka-szkola-2014.htm, data dostępu: 22.09.2014.

³⁶ *Informacja o przyznanych stypendiach za wyniki i wybitne osiągnięcia*. Serwis informacyjny UM Rzeszów – Informacja o przyznanych stypendiach za wyniki i wybitne osiągnięcia, www.rzeszow.pl/mieszkancy/oswiata/informacja-o-przyznanych-stypendiach-z...htm, data dostępu: 24.09.2014.

³⁷ *Informacja o przyznanych stypendiach za wyniki i wybitne osiągnięcia*. Serwis informacyjny UM Rzeszów – Informacja o przyznanych stypendiach dla MŁODZIEŻY, www.rzeszow.pl/mieszkancy/oswiata/informacja-o-przyznanych-stypendiach-d...htm, data dostępu: 24.09.2014.

³⁸ Tamże.

³⁹ *Projekt „Podkarpacie stawia na zawodowców”*. Serwis informacyjny UM Rzeszów – Projekt „Podkarpacie stawia na zawodowców”, www.rzeszow.pl/mieszkancy/oswiata/projekt-podkarpacie-stawia-na-zawodow...htm, data dostępu: 23.09.2014.

i niepublicznych, którzy są gimnazjalistami II i III klasy, uczniami liceum, technikum lub zasadniczej szkoły zawodowej⁴⁰.

Wspomnieć należy również o niektórych ważnych osiągnięciach, które wskazują na wysoką jakość edukacji oferowanej w Rzeszowie. Otóż Miasto Rzeszów zajęło I miejsce w rankingu Pisma Samorządu Terytorialnego „Wspólnota” według kosztu uzyskania wzrostu Edukacyjnej Wartości Dodanej w latach 2009–2013 w kategorii miasta wojewódzkie⁴¹.

4. Placówki edukacyjne w Rzeszowie

Oprócz omówionych już wcześniej instytucji edukacyjnych (przedszkoli i szkół) placówki edukacyjne są również istotnym obszarem, w którym realizowane są zadania oświatowo-wychowawcze. Jak można przeczytać w przytaczanej już publikacji *Oświata rzeszowska (wybrane zagadnienia) (rok szkolny 2013/2014)*, „do zadań własnych Miasta Rzeszowa należało prowadzenie i finansowanie: Młodzieżowego Domu Kultury, Międzyszkolnego Ośrodka Sportowego, Poradni Psychologiczno-Pedagogicznej nr 2, Centrum Kształcenia Ustawicznego, Centrum Kształcenia Praktycznego oraz internatów”⁴². Uzupełniając, należy dodać, że Miasto Rzeszów prowadziło 7 internatów, w których łączna liczba miejsc wynosiła 1038, przy czym średnia wykorzystanych miejsc to 87,06% (największa w miesiącach październik–grudzień, tj. ok. 98%, najmniejsza w maju i czerwcu, tj. ok. 54%)⁴³.

Natomiast na stronie internetowej Kuratorium Oświaty w Rzeszowie mowa jest o następujących placówkach oświatowych:

- 1) poradnie psychologiczno-pedagogiczne (Poradnia Psychologiczno-Pedagogiczna nr 1 i 2, EDU CORSUS. Niepubliczna Specjalistyczna Poradnia Diagnozy i Terapii Trudności Szkolnych, Niepubliczna Specjalistyczna Poradnia Wczesnego Wspomagania Rozwoju w Rzeszowie);
- 2) ośrodki rewalidacyjno-wychowawcze, tj. Ośrodek Rehabilitacyjno-Edukacyjno-Wychowawczy w Rzeszowie;
- 3) biblioteki pedagogiczne (Czytelnia i Informatorium PBW Rzeszów, Pedagogiczna Biblioteka Wojewódzka – Rzeszów);

⁴⁰ Program Stypendialny Miasta Rzeszowa „Młody inżynier”. Serwis informacyjny UM Rzeszów – Program Stypendialny Miasta Rzeszowa – „Młody inżynier”, www.rzeszow.pl/mieszkanicy/oswiata/program-stypendialny-miasta-rzeszowa...htm, data dostępu: 22.09.2014.

⁴¹ *Oświata rzeszowska (wybrane zagadnienia)...*, s. 32.

⁴² Tamże, s. 24.

⁴³ Internat przy Gimnazjum Specjalnym nr 15 przekazany został do prowadzenia dopiero z dniem 1 stycznia 2014 r. na mocy porozumienia Starostwa Powiatowego w Rzeszowie. *Oświata rzeszowska (wybrane zagadnienia)...*, s. 25.

- 4) placówki doskonalenia nauczycieli (9 placówek tego typu, w tym 7 placówek niepublicznych).

Placówki te, zgodnie ze swoimi zadaniami statutowymi, zaspokajają zróżnicowane potrzeby edukacyjne mieszkańców Rzeszowa, zarówno dzieci, młodzieży, osób pracujących, jak i seniorów. Wymienione instytucje sprzyjają zarówno zdobywaniu wiedzy, kształtowaniu umiejętności potrzebnych w kontynuowaniu kolejnych etapów kształcenia, jak również pomagają w radzeniu sobie z różnymi problemami związanymi z rozwojem intelektualnym, społecznym, emocjonalnym czy moralnym. Placówki te pomagają także nauczycielom w doskonaleniu ich warsztatu pracy.

5. Rekrutacja do przedszkoli i szkół

Elektroniczny system rekrutacji został wprowadzony w Rzeszowie w dwóch etapach. Od 2006 r. objęte nim zostały tylko szkoły ponadgimnazjalne, natomiast od roku 2008 elektroniczny system rekrutacji skierowany został do wszystkich instytucji edukacyjnych: przedszkoli, oddziałów przedszkolnych, szkół podstawowych, gimnazjów i w dalszym ciągu do szkół ponadgimnazjalnych⁴⁴.

Rodzice przedszkolaków mogą przy pomocy tego systemu poznać ofertę przedszkoli, wypełnić podanie o przyjęcie dziecka do przedszkola oraz sprawdzić wyniki rekrutacji. Rejestracja do systemu odbywa się po podaniu nazwy użytkownika oraz hasła⁴⁵.

Jeżeli chodzi o sposób rekrutacji do szkół podstawowych, gimnazjalnych oraz ponadgimnazjalnych, to do większości szkół rekrutacja odbywa się poprzez Serwis informacyjny Urzędu Miasta Rzeszów, wspomagany przez system elektroniczny PANEL DLA KANDYDATA (z różnymi modułami, np. GIMNAZJALISTA serwisu internetowego <https://nabor.progman.pl/rzeszow>).

Ze wspomnianego systemu elektronicznego PANEL DLA KANDYDATA moduł GIMNAZJUM serwisu internetowego⁴⁶ kandydat dowiadyuje się o ofercie gimnazjów Rzeszowa. Pozwala mu on także na elektroniczne wypełnienie zgłoszenia do szkoły oraz szybkie uzyskanie informacji, czy kandydat został

⁴⁴ Informacje uzyskane w trakcie wywiadu przeprowadzonego z J. Miąsik, pracownikiem Wydziału Edukacji UM Rzeszowa.

⁴⁵ *Nabór 2014. Przedszkole. Informator*. System obsługi rekrutacji oświatowej. Serwis informacyjny UM Rzeszów, www.nabor.program.pl/rzeszow.html, data dostępu: 27.09.2014.

⁴⁶ *Nabór 2014. Systemowa obsługa rekrutacji oświatowej. Informator gimnazjalisty. Rekrutacja do gimnazjum*. Serwis informacyjny UM Rzeszów, www.nabor.program.pl/rzeszow.html, data dostępu: 27.09.2014.

przyjęty do wybranego gimnazjum. Według informacji zamieszczonych na stronie wspomaganie rekrutacji przez ten system zapewnia komfort przy wyborze szkoły i w oczekiwaniu na wyniki rekrutacji (informacje o wynikach są umieszczone nie tylko na listach w wybranej szkole, ale również dostępne przez Internet). Śledząc rekrutację prowadzoną od 31 marca do 30 kwietnia 2014 r. przez Gminę Miasto Rzeszów (zgodnie z decyzją Podkarpackiego Kuratora Oświaty), można zauważyć, że zgodnie z rozporządzeniami MEN do klasy I gimnazjum z urzędu przyjmuje się tylko absolwentów szkół podstawowych zamieszkałych w obwodzie danego gimnazjum. Pozostali uczniowie zamieszkali poza obwodem danego gimnazjum mogą być przyjmowani tylko wtedy, gdy w gimnazjum są wolne miejsca. Kandydaci do wszystkich publicznych gimnazjów prowadzonych przez Miasto Rzeszów przyjmowani są według jednolitych zasad, a wprowadzony system zapewnia całkowite bezpieczeństwo we wszystkich etapach procesu rekrutacyjnego. W przypadku kiedy liczba kandydatów spoza obwodu gimnazjum jest większa niż liczba wolnych miejsc, kandydatów przyjmuje się w oparciu o kryteria zamieszczone w statucie gimnazjum. Laureaci konkursów interdyscyplinarnych i przedmiotowych organizowanych przez Podkarpackiego Kuratora Oświaty oraz innych konkursów o zasięgu wojewódzkim i ponadwojewódzkim, których program obejmuje w całości lub poszerza treści podstawy programowej z co najmniej jednego przedmiotu, przyjmowani są do gimnazjum ogólnodostępnego niezależnie od kryteriów zawartych w jego statucie. Jeżeli chodzi o najważniejsze terminy, o których musieli pamiętać w 2014 r. kandydaci do gimnazjum i ich rodzice, to należy wspomnieć następujące:

- 31 marca 2014 do 30 kwietnia 2014 – czas przyjmowania podań przez gimnazjalistę w sposób elektroniczny przez opisany wcześniej system, jak również w sposób tradycyjny (złożenie dokumentów w wybranym gimnazjum, które nie bierze udziału w rejestracji elektronicznej, zgodnie z formularzami dostępnymi w tej szkole);
- 27 czerwca do 2 lipca do godziny 14.00 to czas przyjmowania oryginału świadectwa ukończenia szkoły podstawowej i zaświadczeń OKE o wynikach sprawdzianu oraz innych wymaganych dokumentów;
- 4 lipca do godziny 12.00 – ogłoszenie listy uczniów przyjętych do gimnazjum⁴⁷.

Rekrutacja do szkół ponadgimnazjalnych – o czym pisano już wcześniej – odbywa się podobnie od roku 2006 – z wykorzystaniem systemu elektronicz-

⁴⁷ *Informator gimnazjalisty. Rekrutacja do gimnazjum. Nabór 2014. Systemowa obsługa rekrutacji oświatowej.* Serwis informacyjny UM Rzeszów, www.nabor.program.pl/rzeszow.html, data dostępu: 26.09.2014.

nego PANEL DLA KANDYDATA moduł PONADGIMNAZJALNY serwisu internetowego. Wszystko, co zamieszczone jest na stronach, skierowane jest do kandydata. Autorzy serwisu zachęcają tylko kandydata do tego, żeby zaprosił swoich rodziców do towarzyszenia mu podczas tego ważnego wyboru. Wielokrotnie podkreśla się bowiem, jak ważna jest to decyzja dla kandydata i że może już na tym etapie zdecydować o wyborze przez niego konkretnego zawodu.

Dokonując analizy ilościowej dotyczącej rekrutacji dzieci i młodzieży na kolejnych etapach edukacyjnych, odwołano się do liczb, które odnoszą się do dzieci nowo przyjętych do przedszkola i uczniów klas I z pięciu ostatnich lat szkolnych.

I tak, jeżeli chodzi o dzieci przedszkolne, to w roku szkolnym 2010/2011 przyjęto ich 4811, w następnym – 5005, w 2012/2013 – 5303, w 2013/2014 – 6095 i w 2014/2015 – 5828. Można więc dostrzec tendencję wzrostową, jeżeli chodzi o liczbę nowych dzieci objętych edukacją przedszkolną. Taki stan wynikać może między innymi z wysokich aspiracji edukacyjnych dorosłych, jak również z coraz większej, zróżnicowanej oferty instytucji przedszkolnych.

Liczba uczniów przyjętych do klas I w szkole podstawowej na przestrzeni pięciu ostatnich lat szkolnych jest też generalnie coraz wyższa. Szczególnie jest to widoczne po rekrutacji z roku szkolnego 2014/2015, w którym to do klas I przyjęto aż 2208 uczniów, podczas gdy w roku szkolnym 2010/2011 tylko 1410. Natomiast w kolejnych latach od roku 2010/2011 widać ogólną tendencję wzrostową, i tak w roku szkolnym 2011/2012 było 1586 zrekrutowanych osób, w roku szkolnym 2012/2013 nastąpił niewielki spadek i przyjęto tylko 1431 uczniów, w roku szkolnym 2013/2014 liczba ta znacznie wzrosła do 1576 uczniów. Wzrost liczby dzieci w szkole podstawowej wynika między innymi z tego, że w roku 2014/2015 do szkół poszły już obowiązkowo dzieci sześciolatnie.

W I klasach gimnazjum jest natomiast w latach szkolnych 2013/2014 i 2014/2015 znacznie mniej uczniów (odpowiednio: 1419 i 1477), niż było ich w latach 2010/2011 i 2011/2012 (odpowiednio: 1602 i 1570). Natomiast rok szkolny 2012/2013 odznaczał się najmniejszą liczbą przyjętych do gimnazjum pierwszoklasistów (1313 uczniów).

Liczba uczniów przyjętych do klas I szkół ponadgimnazjalnych od roku 2010/2011 do 2013/2014 stopniowo malała. I tak w roku szkolnym 2010/2011 przyjęto ich 4177, w roku następnym – 3821, w kolejnym – 3624 i w 2013/2014 – 3732 uczniów. W roku szkolnym 2014/2015 widać zdecydowany wzrost liczby uczniów zrekrutowanych do klas I szkół ponadgimnazjalnych w Rzeszowie. Pierwszoklasiści wzbogacili szkoły w liczbie 3903

osób. Czy jest to stała tendencja? Nie wiadomo. Na to pytanie można będzie udzielić rzetelnej odpowiedzi po analizach wyników rekrutacji w kolejnych kilku latach nauki szkolnej na tym etapie edukacyjnym.

6. Instytucje, nauczyciele i uczniowie – stan liczbowy

Dokonując liczbowego przeglądu instytucji edukacyjnych współczesnego Rzeszowa, w tekście odwołano się najczęściej do ostatnich 3 lat szkolnych, tj. 2011/2012, 2012/2013 i 2013/2014. Przywoływanie danych z tego okresu pozwala na ukazanie współczesnego obrazu systemu edukacyjnego Rzeszowa. Wybór tego okresu jest również spowodowany tym, że oferta edukacyjna Miasta jest niezwykle dynamiczna i uchwycenie stanu aktualnego stanowi duże wyzwanie.

Analizując zatem dane z lat 2011/2012, 2012/2013 i 2013/2014, należy zauważyć, że z każdym rokiem wzrastała liczba oddziałów przedszkolnych – ze 186 do 213 w roku szkolnym 2013/2014. Natomiast liczba oddziałów przedszkolnych przy szkołach podstawowych zmniejszyła się z 21 do 11 w roku szkolnym 2013/2014. Łączna liczba oddziałów w ciągu tych lat wzrosła z 207 do 224. I tak jak pisano wcześniej, w roku szkolnym 2013/2014 na terenie Rzeszowa działało 41 „miejskich” przedszkoli⁴⁸. Inne źródło odnosi się do funkcjonowania nie tylko oddziałów przedszkolnych, ale poszczególnych placówek. Z tych danych wynika, że w 2012 r. działały w Rzeszowie ogółem 83 placówki wychowania przedszkolnego⁴⁹, w tym 65 przedszkoli. Jeżeli chodzi natomiast o oddziały przedszkolne, to ogółem według tego źródła w roku 2012 funkcjonowało ich 284, w tym 264 w samych przedszkolach⁵⁰. Zatem można stwierdzić, powołując się na to źródło, że liczba oddziałów przedszkolnych była jeszcze wyższa, niż wskazują na to wcześniejsze źródła.

W roku szkolnym 2012/2013 w Rzeszowie, mieście traktowanym na prawach powiatu, były 32 szkoły podstawowe, w których do dyspozycji uczniów oddano 441 oddziałów, oraz 25 gimnazjów z 216 klasami⁵¹.

⁴⁸ *Oświata rzeszowska (wybrane zagadnienia)...*, s. 3.

⁴⁹ Uwzględnione zostały w tych danych przedszkola, oddziały przedszkolne w szkołach podstawowych, zespoły wychowania przedszkolnego i punkty przedszkolne, bez wychowania przedszkolnego w placówkach wykonujących działalność leczniczą.

⁵⁰ *Warunki życia – dane. Edukacja. Dane powiatowe...*, s. 209.

⁵¹ Tamże, s. 183 i 189.

Co do szkolnictwa podstawowego prowadzonego przez Miasto Rzeszów udało się ustalić, że w roku szkolnym 2013/2014 funkcjonowały 24 szkoły podstawowe. W tym samym czasie były 174 ogólnodostępne oddziały gimnazjalne. Od roku 2011/2012 do 2013/2014 liczba oddziałów zmniejszyła się niewiele, tzn. ze 181 do 174⁵².

Szkolnictwo ponadgimnazjalne w Rzeszowie w roku 2013/2014 liczyło 41 instytucji edukacyjnych. Miasto Rzeszów było organem prowadzącym dla wszystkich typów szkół – liceów ogólnokształcących, techników, zasadniczych szkół policealnych⁵³.

Jeżeli chodzi o liczbę poszczególnych typów szkół, to rok wcześniej, tj. w roku szkolnym 2012/2013 w Rzeszowie było:

1) 20 liceów ogólnokształcących, 1 uzupełniające liceum ogólnokształcące i 2 licea profilowane dla młodzieży – wszystkie szkoły oferowały uczniom 224 oddziały;

2) 17 techników oraz 3 ogólnokształcące szkoły artystyczne dla młodzieży z 253 oddziałami⁵⁴.

W roku szkolnym 2013/2014 Rzeszów był organem prowadzącym dla 3 zespołów szkół artystycznych, w których mieściło się 55 oddziałów. Należy podkreślić, że od roku szkolnego 2011/2012 do 2013/2014 liczba oddziałów w szkolnictwie artystycznym zwiększyła się tylko o 1, tj. z 54 do 55⁵⁵.

W Rzeszowie w roku szkolnym 2011/2012 było tylko 9 zasadniczych szkół zawodowych, w tym 1 szkoła specjalna przysposabiająca do pracy. W sumie w szkołach tych uczniowie uczyli się w 50 oddziałach⁵⁶.

Szkolnictwo specjalne w roku 2013/2014 w Rzeszowie obejmowało 2 zespoły szkół i 1 gimnazjum. W sumie było 51 oddziałów, w tym 48 w zespołach szkół i 3 w gimnazjum. Jeżeli natomiast chodzi o szkoły policealne, to w omawianym roku były 34 szkoły z 279 oddziałami klasowymi⁵⁷.

W omawianym w tym tekście okresie funkcjonowały również szkoły dla dorosłych. W roku szkolnym 2012/2013 było ich ogółem 30, w tym 22 licea ogólnokształcące, 4 technika, 3 gimnazja i 1 zasadnicza szkoła zawodowa⁵⁸.

⁵² *Oświata rzeszowska (wybrane zagadnienia)...*, s. 7.

⁵³ Tamże, s. 3, 15.

⁵⁴ Tamże, s. 194–195.

⁵⁵ Tamże, s. 3, 22.

⁵⁶ *Warunki życia – dane powiatowe. Edukacja. Dane powiatowe...*, s. 192.

⁵⁷ *Oświata rzeszowska (wybrane zagadnienia)...*, s. 23 i 196.

⁵⁸ *Warunki życia – dane powiatowe. Edukacja. Dane powiatowe...*, s. 203.

Rzeszów jest największym ośrodkiem akademickim na Podkarpaciu. Infrastruktura, jak i oferta edukacyjna pozwalają na podejmowanie studiów zarówno w trybie stacjonarnym, jak i niestacjonarnym. Jak podkreślono w cytowanym już wcześniej wydaniu poświęconym 50-leciu Urzędu Statystycznego w Rzeszowie, „począwszy od roku akademickiego 2009/2010 do chwili obecnej [2012 – E.T.-T.], obserwuje się proces polegający na dynamicznym wzroście liczby osób studiujących w systemie stacjonarnym, przy jednoczesnym, stosunkowo drastycznym, spadku liczby osób studiujących w systemie niestacjonarnym”⁵⁹.

W mieście jest 7 szkół wyższych, tj. Uniwersytet Rzeszowski, Politechnika Rzeszowska im. Ignacego Łukasiewicza, Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania z siedzibą w Rzeszowie, Zamiejscowy Wydział Prawa i Administracji w Rzeszowie, Wyższa Szkoła Inżynieryjno-Ekonomiczna z siedzibą w Rzeszowie, Wyższe Seminarium Duchowne, Nauczycielskie Kolegium Języków Obcych Promar International⁶⁰. Uniwersytet Rzeszowski i Politechnika Rzeszowska mają największy procent studentów – w roku akademickim 2011/2012 wybrało te uczelnie ponad 69% młodzieży⁶¹.

Stan liczbowy nauczycieli i uczniów w Rzeszowie przedstawia tabela 1.

Tabela 1. Liczba nauczycieli zatrudnionych w szkołach i placówkach różnego typu prowadzonych przez Miasto Rzeszów w latach szkolnych 2011/2012 do 2013/2014

Stopień awansu zawodowego Rok szkolny	Nauczyciel dyplomowany	Nauczyciel mianowany	Nauczyciel kontraktowy	Nauczyciel stażysta	Nauczyciel bez stopnia awansu zawodowego zatrudniony na podstawie art. 10 ust. 9 KN
2011/2012	2289	761	602	109	8
2012/2013	2297	807	503	86	5
2013/2014	2321	815	457	136	12

Źródło: *Oświata rzeszowska (wybrane zagadnienia)...*, s. 26

Analizując dane zamieszczone w tabeli 1, można zauważyć, że najmniej nauczycieli zatrudnionych było w roku szkolnym 2012/2013, tj. 3698, a najwięcej w 2011/2012 – tj. 3749 osób. Odwołując się natomiast do liczby na-

⁵⁹ *Rzeszów w liczbach*, koncepcja i oprac. M. Cierpień-Wolan..., s. 36.

⁶⁰ *Wyższe uczelnie w Rzeszowie*, Serwis informacyjny UM Rzeszów, www.rzeszow.pl/mieszkanacy/oswiata/wyzsze-uczelnie-w-rzeszowie.htm, data dostępu: 27.09.2014.

⁶¹ *Rzeszów w liczbach*..., s. 36.

uczycieli z uwzględnieniem ich stopnia awansu zawodowego, można zauważyć, że z każdym rokiem szkolnym wzrastało zatrudnienie nauczycieli dyplomowanych i mianowanych. Odwrotna tendencja jest widoczna, jeżeli chodzi o zatrudnianie nauczycieli kontraktowych, natomiast nauczyciele stażyści i bez stopnia awansu zawodowego stanowili najmniej liczną grupę zatrudnionych, szczególnie w roku szkolnym 2012/2013 (w sumie 13 nauczycieli).

Ilościowe ujęcie uczniów w latach szkolnych 2011/2012 do 2013/2014 na poszczególnych etapach kształcenia przedstawiono w tabelach 2, 3 i 4.

Tabela 2. Liczba dzieci objętych wychowaniem przedszkolnym prowadzonym przez Miasto Rzeszów w latach szkolnych 2011/2012 do 2013/2014

Rok szkolny	Liczba dzieci w przedszkolach	Liczba dzieci w oddziałach przedszkolnych przy SP	Łącznie	Liczba oddziałów w przedszkolach	Liczba oddziałów przedszkolnych przy SP	Łącznie
2011/2012	5005	462	5467	186	21	207
2012/2013	5303	346	5649	192	16	208
2013/2014	5847	248	6095	213	11	224

Źródło: *Oświata rzeszowska (wybrane zagadnienia)...*, s. 2

Generalnie można zauważyć, że od roku szkolnego 2011/2012 najwięcej dzieci uczęszczało do przedszkoli, jak również to, że liczba dzieci objętych wychowaniem przedszkolnym wzrastała systematycznie zarówno w przedszkolach, jak i w oddziałach przedszkolnych, natomiast malała z każdym rokiem szkolnym liczba dzieci uczęszczających do oddziałów przedszkolnych przy szkołach podstawowych⁶².

Jeżeli chodzi o liczbę uczniów uczęszczających do szkół podstawowych prowadzonych przez Miasto Rzeszów, to w roku szkolnym 2013/2014 liczba ta wynosiła 8944, w tym naukę w I klasie rozpoczęło 138 sześciolatków⁶³.

Liczbę uczniów uczęszczających w latach szkolnych 2011/2012 do 2013/2014 do ogólnodostępnych gimnazjów przedstawiają dane zamieszczone w tabeli 3.

⁶² *Oświata rzeszowska (wybrane zagadnienia)...*, s. 2.

⁶³ Tamże, s. 7.

Tabela 3. Liczba uczniów uczących się w gimnazjach, liczba oddziałów gimnazjalnych i średnia liczba uczniów w oddziałach prowadzonych przez Miasto Rzeszów w latach szkolnych 2011/2012 do 2013/2014

Rok szkolny	Liczba uczniów	Liczba oddziałów	Średnia liczba uczniów w oddziale
2011/2012	4717	181	26
2012/2013	4565	174	26
2013/2014	4471	174	26

Źródło: Oświata rzeszowska (wybrane zagadnienia)..., s. 7

Analizując dane zamieszczone w tabeli 3, należy zwrócić uwagę, że w poszczególnych latach o niewiele, ale systematycznie spadała liczba gimnazjalistów. Z pewnością jest to związane z ogólnopolską tendencją wynikającą z niżu demograficznego.

Kolejny etap analizy stanowiło szkolnictwo ponadgimnazjalne w Rzeszowie. Szczegółowe dane zamieszczono w tabeli 4.

Tabela 4. Liczba uczniów uczących się w szkołach ponadgimnazjalnych, liczba oddziałów ponadgimnazjalnych i średnia liczba uczniów w oddziałach prowadzonych przez Miasto Rzeszów w latach szkolnych 2011/2012 do 2013/2014

Rok szkolny	Liczba uczniów	Liczba oddziałów	Średnia liczba uczniów w oddziale
2011/2012	13 697	450	30
2012/2013	13 094	426	31
2013/2014	12 300	409	30

Źródło: Oświata rzeszowska (wybrane zagadnienia)..., s. 15

Podobnie jak w przypadku liczby uczniów uczęszczających do gimnazjów liczba młodzieży w szkołach ponadgimnazjalnych, w tym w liceach ogólnokształcących, technikach, zasadniczych szkołach zawodowych i szkołach policealnych – stopniowo, ale systematycznie malała (o ponad 1300 uczniów)⁶⁴.

Do trzech zespołów szkół artystycznych prowadzonych przez Miasto Rzeszów w roku szkolnym 2011/2012 uczęszczało 1157 uczniów, w następnym roku szkolnym niewiele więcej, a mianowicie 1172, natomiast w roku szkolnym 2013/2014 – 1173, czyli tylko o jednego ucznia więcej w stosunku do roku poprzedniego.

Uczniowie Rzeszowa uczęszczają również do szkół specjalnych. I tak w roku szkolnym 2013/2014 do trzech szkół tego typu uczęszczało w sumie 389 uczniów, w klasach było 7–8 uczniów (średnia 7,63)⁶⁵.

⁶⁴ Tamże, s. 15.

⁶⁵ Tamże, s. 23.

Obraz zróżnicowanego rynku edukacyjnego w Rzeszowie (oprócz szkolnictwa wyższego) dopełnić może liczba 8500 uczniów/słuchaczy, którzy uczęszczali do publicznych i niepublicznych szkół prowadzonych przez osoby prawne i fizyczne, dla których organem dotującym działalność dydaktyczno-wychowawczą było Miasto Rzeszów. Powyższa liczba może pokrywać się z podanymi wcześniej wynikami dotyczącymi liczby uczniów na poszczególnych etapach kształcenia, ponieważ kryteria brane pod uwagę przy dokonywaniu podziału uczniów/słuchaczy na poszczególne kategorie są niejednokrotnie zróżnicowane⁶⁶.

Na zakończenie wspomnieć należy o osobach studiujących w Rzeszowie. Tak jak pisano wcześniej, jest to największy ośrodek akademicki na Podkarpaciu. Od roku akademickiego 2008/2009 do roku 2011/2012 liczba studentów (łącznie z cudzoziemcami) wahała się pomiędzy 53 000 a 55 000 tysięcy. „W roku akademickim 2011/2012 w 6 szkołach wyższych wszystkich typów w Rzeszowie kształciło się prawie 54 tys. studentów, co stanowiło prawie 75% ogółu studiujących w województwie podkarpackim”⁶⁷.

Odwołując się do danych zamieszczonych w Serwisie informacyjnym Urzędu Miasta Rzeszów⁶⁸, można przytoczyć, że w roku 2013 w 6 rzeszowskich uczelniach wyższych studiowało ogółem 52 889 tysięcy studentów, w tym najwięcej, bo 20 358, na Uniwersytecie Rzeszowskim, następnie 17 425 na Politechnice Rzeszowskiej, 8000 w Wyższej Szkole Informatyki i Zarządzania, 5927 w Wyższej Szkole Prawa i Administracji Rzeszów-Przemyśl, 794 w Wyższej Szkole Inżynieryjno-Ekonomicznej i 206 w Wyższym Seminarium Duchownym. Dodatkowo w Nauczycielskim Kolegium Języków Obcych Promar International studiowało 179 studentów, z tym że dane te dotyczą roku 2012⁶⁹.

7. Wnioski

Zamieszczone w tekście charakterystyki, opisy i dane liczbowe dotyczące poszczególnych kwestii związanych z systemem edukacyjnym Rzeszowa skłaniają do wyciągnięcia następujących wniosków:

⁶⁶ Tamże, s. 27.

⁶⁷ *Rzeszów w liczbach*, koncepcja i oprac. M. Cierpiat-Wolan..., s. 35–36.

⁶⁸ *Liczba studentów na uczelniach wyższych*. Serwis informacyjny Urzędu Miasta Rzeszów, www.rzeszow.pl/miasto-rzeszow/dane-statystyczne.htm, data dostępu: 11.10.2014.

⁶⁹ Tamże.

1. Oferta edukacyjna Rzeszowa jest bardzo zróżnicowana, zarówno jeżeli chodzi o poszczególne etapy kształcenia, jak i typy poszczególnych szkół. Dostosowana jest również do indywidualnych/zróżnicowanych potrzeb i możliwości edukacyjnych jednostek w różnym wieku.

2. Struktura systemu edukacyjnego Miasta Rzeszowa może zaspokoić potrzeby edukacyjne zarówno mieszkańców miasta, jak i osób w różnym wieku spoza jego granic.

3. Kształcenie na kolejnych etapach edukacyjnych zmierza do systematycznego wzbogacania wiedzy uczniów oraz rozwijania ich umiejętności na coraz wyższym poziomie.

4. Pomimo stwierdzonego w Polsce od kilkunastu lat niżu demograficznego liczba uczniów/słuchaczy na poszczególnych etapach edukacyjnych w Rzeszowie nie spadła w ostatnich czterech latach w sposób bardzo znaczący, natomiast na etapie edukacji przedszkolnej i w szkolnictwie podstawowym liczba dzieci nawet wzrosła.

5. Miasto Rzeszów stwarza uczniom zdolnym, dobrze uczącym się, jak również pochodzącym z rodzin niezamożnych różne możliwości polepszenia ich sytuacji materialnej w celu lepszego wykorzystania przez nich ich potencjału edukacyjnego.

6. Rekrutacja dzieci do przedszkoli i uczniów do poszczególnych typów szkół jest coraz mniej absorbująca dla uczniów i ich rodziców. Zdecydowana większość instytucji edukacyjnych prowadzi ją przez Internet.

7. Kadra nauczycielska Rzeszowa posiada wysokie kwalifikacje zawodowe, zdecydowana większość to osoby, które uzyskały stopień awansu zawodowego nauczyciela dyplomowego i mianowanego.

8. Rzeszów jest głównym ośrodkiem akademickim nie tylko dla mieszkańców Rzeszowa, ale także dla osób z całego Podkarpacia. W mieście studiuje około 60 tysięcy młodzieży akademickiej.

Pomimo wielu różnych trudności, ograniczeń i przeciwności, z jakimi musi radzić sobie szkolnictwo w Polsce, a które bardzo skrupulatnie diagnozowane są i opisywane między innymi przez Bogusława Śliwerskiego⁷⁰ czy Eugenię Potulicką i Joannę Rutkowiak⁷¹, struktura systemu edukacyjnego współczesnego Rzeszowa skłania do optymizmu, zarówno jeżeli chodzi o stan bieżący, jak i prognozy na przyszłość.

⁷⁰ Zob. m.in.: B. Śliwerski, *Szkoła na wirażu zmian politycznych. Bez cenzury*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2012; tenże, *Diagnoza społeczeństwa publicznego szkolnictwa III RP w gorsecie centralizmu*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2013.

⁷¹ E. Potulicka, J. Rutkowiak, *Neoliberalne uwikłania edukacji*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2010.

Structure of educational system in Rzeszow

Abstract

The text focuses on the most important aspects of the educational system in contemporary Rzeszow. The discussed problems include the main educational objectives at the specific stages of schooling as well as the operating goals of various types of schools. The author also points to selected challenges faced today by specific educational institutions in Rzeszow. The discussion also includes those schools which meet educational needs of children and teenagers with varied educational needs. The chapter briefly characterizes the methods of recruitment to kindergartens and schools, and describes educational facilities available in Rzeszow. The presented quantitative data relates to the condition of the teaching personnel employed within the City, the number of students at the specific stages of schooling and in various types of schools. The text ends with key conclusions.

Keywords: education system, educational facilities, teachers, students, recruitment, Rzeszow

KATARZYNA BŁASZCZUK

Opieka zdrowotna i promocja zdrowia w Rzeszowie. Kontekst opieki medycznej i zachowań zdrowotnych mieszkańców Rzeszowa

1. Wstęp

Problematyka zdrowia jednostki i populacji plasuje się w interdyscyplinarnym podejściu do zjawisk występujących w środowisku społecznym. Zdrowie w ujęciu aksjologicznym jest jedną z nadrzędnych wartości. Kontekst społeczno-ekonomiczny zdrowia wynika z uznawania go jako zasobu niezbędnego do realizacji ról społecznych członków rodziny w środowisku życia i pracy. Współczesne koncepcje zdrowia siedliskowego uzasadniają społeczny wymiar zdrowia oddziaływaniem czynników środowiskowych związanych z miejscem zamieszkania, stylem życia, wpływem czynników socjalnych i osób/grup znajdujących się w otoczeniu jednostki, która poprzez wzajemne relacje i komunikację kształtuje swoje nawyki zdrowotne. Dobry stan zdrowia umożliwia człowiekowi realizację celów życiowych, rozwijanie potencjału intelektualnego, osiągnięcie szczęścia.

W opracowaniu przedstawione zostaną dane statystyczne dotyczące zakresu świadczeń profilaktyczno-leczniczych w Rzeszowie pozyskane ze sprawozdań Wydziału Zdrowia Podkarpackiego Urzędu Marszałkowskiego, Wydziału Polityki Społecznej Podkarpackiego Urzędu Wojewódzkiego i Wydziału Zdrowia Urzędu Miasta Rzeszowa oraz dane ze stron internetowych tych instytucji i Głównego Urzędu Statystycznego. Zagadnienia związane z promocją zdrowia przedstawione zostaną na podstawie danych Wydziału Zdrowia Urzędu Miasta Rzeszowa i danych ze sprawozdań koordynatorów Sieci Szkół Promujących Zdrowie.

Dzięki realizowaniu założeń Narodowego Programu Zdrowia poprzez wdrażanie celów strategicznych wskazujących najbardziej pilne potrzeby w sferze zdrowia mieszkańców Polski wzrasta odpowiedzialność instytucji samorządowych za ochronę zdrowia populacji w środowisku lokalnym. Przekłada się to na inwestycje w pionie opieki zdrowotnej, organizowanie kampanii

społecznych i medialnych na rzecz zdrowego stylu życia oraz włączanie do tych zadań różnych podmiotów związanych z działalnością na rzecz zdrowia i kształtowania właściwych postaw wobec zagrożenia zdrowia i życia człowieka.

Analiza dotyczy przedziału czasowego 2004–2013. Wybór ten jest podyktowany przemianami społeczno-ekonomicznymi od momentu wstąpienia Polski do UE. Nowe zjawiska, które wystąpiły po zniesieniu wiz i otwarciu granic, przełożyły się na sferę zdrowia jednostek i rodzin. Szczególnie niekorzystne znaczenie mają migracje i rozłąki rodzin, zaburzające socjalizację dzieci i trwałość rodziny. Stres towarzyszący coraz częstszym rozwodom i separacjom czy wychowywaniu dzieci przez samotnego rodzica zwiększa zagrożenie chorobami psychosomatycznymi i cywilizacyjnymi. Ponadto migracje zagraniczne młodych ludzi i całych rodzin pozostawiają pustkę demograficzną, której skutkiem jest starzenie się społeczeństwa i brak odnawialności pokoleń. Stwarza to sytuację zagrożenia dla przyszłości kraju. Starość wiąże się z częstszym występowaniem chorób i niepełnosprawności oraz zapotrzebowaniem na usługi medyczne, pielęgnacyjno-opiekuńcze i rehabilitacyjne. Przy braku ludzi w wieku aktywności zawodowej nie ma możliwości wypracowania takiej wartości PKB, która zapewniłaby satysfakcjonujący poziom życia mieszkańców i umożliwiła osobom starszym godną opiekę u kresu życia.

Opracowanie nie będzie zawierać kompletnej analizy sytuacji zdrowotnej w Rzeszowie, ponieważ dostępność danych z wszystkich obszarów jest ograniczona ze względu na brak w sprawozdaniach zestawień w niektórych latach z przedziału 2004–2013.

2. Cywilizacyjne uwarunkowania zagrożeń zdrowotnych

Zagrożenia dla zdrowia społeczeństwa są uwarunkowane niewłaściwym stylem życia oraz niekorzystnymi zmianami w środowisku zamieszkania i pracy. Aby poprawić sytuację zdrowotną ogółu ludności, potrzeba systemowych działań profilaktycznych, prewencyjnych i naprawczych. Największe zagrożenie dla zdrowia ogółu społeczeństwa stanowią: choroby układu krążenia, nowotwory piersi, rak szyjki macicy, rak jelita grubego, rak gruczołu krokowego, przewlekła obturacyjna choroba płuc (POChP), dychawica oskrzelowa, cukrzyca, zaburzenia psychiczne, uzależnienia, zwłaszcza od alkoholu i od palenia tytoniu. Głównym zagrożeniem dla mieszkańców Polski i krajów rozwiniętych są choroby układu krążenia. Działania prewencyjne w zakresie ochrony przed tymi chorobami i ich powikłaniami przeprowadza się w trzech kierunkach: w stosunku do całej ludności, wobec osób o wysokim ryzyku zachorowania na choroby układu krążenia, wobec osób chorych (tabela 1).

Tabela 1. Prewencja w obszarze chorób układu krążenia

Poziom	Populacja	Cel
1	cała ludność	zmiana stylu życia prowadząca do eliminacji/ograniczenia czynników ryzyka chorób układu krążenia, głównie choroby niedokrwiennej serca, oraz społecznych i ekonomicznych źródeł tych czynników
2	osoby o wysokim ryzyku zachorowania na choroby układu krążenia	zapewnienie opieki prewencyjnej
3	osoby chore	ograniczenie możliwości nawrotu choroby i zahamowanie jej postępu (obniżenie poziomu całkowitego cholesterolu)

Źródło: K. Błaszczuk, *Współczesne koncepcje zdrowia* [w:] K. Błaszczuk, D. Rynkowska, *Wybrane problemy zdrowia publicznego w perspektywie pracy socjalnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2014, s. 137; na podstawie: D. Żołnierczuk-Kieliszek, *Zachowania zdrowotne i ich związek ze zdrowiem* [w:] T.B. Kulik, M. Latałski (red.), *Zdrowie publiczne*, Wydawnictwo Czelej, Lublin 2002, s. 103–104

Opracowany w Polsce Narodowy Program Ochrony Serca określa cele strategiczne i zadania na rzecz zwalczania chorób układu krążenia: ograniczenie zachorowalności na chorobę wieńcową (zwalczanie palenia tytoniu, racjonalne żywienie, propagowanie aktywności fizycznej), poprawę dostępności i jakości opieki kardiologicznej, wdrażanie nowych metod diagnostyki i leczenia choroby wieńcowej¹.

Profilaktyka pierwotna zapobiegająca nowotworom złośliwym polega na: zwalczaniu palenia tytoniu, promocji właściwych postaw i warunków żywieniowych, zmniejszaniu ryzyka środowiskowego, promocji ograniczenia spożycia alkoholu. Profilaktyka wtórna obejmuje: badania przesiewowe, objęcie opieką grup wysokiego ryzyka rodzinnego i środowiskowego, wczesne wykrywanie nowotworów i szybką diagnostykę. Badania przesiewowe (*screening*) w skali masowej przeprowadza się na dużych grupach osób zdrowych. Służą one wczesnej diagnozie, co umożliwia podjęcie leczenia w celu zmniejszenia umieralności z powodu groźnych dla życia powikłań chorób nowotworowych. Zalicza się do nich badania w kierunku wykrycia: raka piersi i raka szyjki macicy u kobiet, raka jelita grubego, raka gruczołu krokowego u mężczyzn zdrowych po 50. r.ż. (a z grupy ryzyka po 40. r.ż.). Inne często występujące nowotwory mogą być wykryte wyłącznie za pomocą badań genetycznych, które wykonuje się u osób ze skłonnością

¹ D. Żołnierczuk-Kieliszek, *Zachowania zdrowotne i ich związek ze zdrowiem* [w:] T.B. Kulik, M. Latałski (red.), *Zdrowie publiczne*, Wydawnictwo Czelej, Lublin 2002, s. 104.

dziedziczną, potwierdzoną wywiadem. Są to: nowotwory płuc, wątroby, trzustki, pęcherzyka żółciowego, jajnika, nerki i mózgu².

Około 2 mln osób w Polsce (5,1% populacji) choruje na POChP, a z powodu powikłań umiera rocznie 14 tysięcy. Głównym czynnikiem ryzyka tej choroby jest palenie tytoniu. Do innych czynników zalicza się: zanieczyszczenie powietrza atmosferycznego, częste infekcje układu oddechowego, bierne palenie w dzieciństwie, czynniki środowiska pracy, uwarunkowania genetyczne³.

Coraz częściej występuje dychawica oskrzelowa (*Asthma bronchiale*), zaliczana do chorób alergicznych, zwana popularnie astmą. Problem dotyczy głównie dużych miast i okęgów przemysłowych z powodu kumulacji zanieczyszczeń środowiska. Można zapobiegać napadom astmy przez eliminację czynników wywołujących (alergenów) oraz unikanie infekcji układu oddechowego. Osoby chore nie powinny palić papierosów i przebywać w towarzystwie osób palących, powinny eliminować źródła alergenów (kurz domowy, pleśń, sierść zwierząt domowych). Osoby chore powinny zawsze posiadać przy sobie preparaty wziewne w celu ochrony przed groźnymi skutkami skurczu oskrzeli w momencie nagłego napadu duszności. Zalicza się do nich: ostrą i przewlekłą niewydolność oddechową, rozedmę płuc, utratę przytomności z następowym niedotlenieniem mózgu, śpiączkę, a nawet śmierć w następstwie zatrzymania krążenia i oddychania.

Cukrzyca jest chorobą społeczną i cywilizacyjną, występującą masowo w krajach rozwiniętych. Szacunkowo w Polsce choruje ok. 1,5% populacji (500–600 tys. osób), z czego 85% stanowią chorzy z cukrzycą insulinoniezależną, typu drugiego. Najbardziej narażeni na cukrzycę insulinozależną są krewni pierwszego stopnia osoby chorej na cukrzycę typu pierwszego (w przypadku obciążenia rodzinnego ryzyko zachorowania jest 20-krotnie wyższe)⁴. Profilaktyka cukrzycy obejmuje: kontrolę poziomu glikemii u ludzi zdrowych przy okazji badań okresowych, glikemię poposiłkową, badanie moczu na obecność glukozy i ciał ketonowych. Jeśli wyniki badania podstawowego są wątpliwe lub dodatnie, wykonuje się bardziej szczegółowe badania: test obciążenia glukozą, krzywą cukrową i insulinową i in. Ze względu na ryzyko związane z cukrzycą w ciąży, każda kobieta ciężarna po 20. tygodniu ciąży ma przeprowadzany test obciążenia glukozą (GCT). Cukrzyca ciążowa jest czynnikiem ryzyka wystąpienia wad, zahamowania rozwoju lub obumarcia płodu, okołoporodowej śmierci noworodka oraz cukrzycy u dziecka, zagraża także wystąpieniem zatrucia ciążowego u matki w postaci obrzęków, białkomoczu i nadciśnienia tętniczego.

² Tamże, s. 105–106.

³ Tamże, s. 107.

⁴ Tamże, s. 108.

Cukrzyca typu pierwszego wymaga stosowania terapii insulinowej do końca życia. Postępowanie terapeutyczne w przypadku cukrzycy insulino-niezależnej zależy od okoliczności jej wykrycia, aktualnego stanu zdrowia chorego oraz powikłań związanych z utajonym okresem początku choroby. Cukrzyca wykryta w okresie zaawansowanych zmian narządowych (uszkodzenie wzroku, nerek, serca, mózgu, naczyń krwionośnych kończyn dolnych) prowadzi do inwalidztwa z powodu utraty wzroku, zawałów serca, udarów mózgu, niewydolności nerek lub amputacji kończyn dolnych. Powikłania są przyczyną przedwczesnych zgonów wśród chorych, którzy nie są zdyscyplinowani pod względem systematycznej kontroli lekarskiej w poradni diabetologicznej, zaleceń dietetycznych, terminów zlecanych badań i monitorowania codziennego poziomu glukozy.

Głównym czynnikiem ryzyka cukrzycy typu drugiego jest otyłość, dlatego prewencja pierwotna (pierwszorzędowa) dotyczy głównie zwalczania otyłości i kształtowania nawyków zdrowego stylu życia. Prewencja wtórna wczesna (drugorzędowa) obejmuje zwiększenie wczesnej wykrywalności cukrzycy, zaś wtórna późna (trzeciorzędowa) polega na ograniczeniu występowania wymienionych powikłań⁵.

Kolejnym problemem zdrowotnym związanym ze środowiskiem społecznym są zaburzenia psychiczne. Cierpi z ich powodu około 15–25% populacji, zaś około 10–20% dzieci i młodzieży wymaga pomocy psychologicznej. Źródło tych zaburzeń mogą stanowić: choroby organiczne mózgu, urazy czaszkowo-mózgowe oraz czynniki zewnętrzne (stres, brak troskliwej opieki w dzieciństwie, rozwód i separacja rodziców, porzucenie dziecka, wychowanie w rodzinie alkoholowej, przemoc, wychowanie w instytucji pieczy zastępczej). Psychoprofilaktyka, czyli prewencja zaburzeń, obejmuje trzy stopnie. Prewencja pierwotna polega na zmniejszeniu prawdopodobieństwa wystąpienia zaburzeń przez przeciwdziałanie szkodliwym warunkom dla zdrowia psychicznego (zapewnienie warunków prawidłowego rozwoju psychicznego dzieci i młodzieży, zaspokajanie potrzeb psychicznych dostosowanych do indywidualnych możliwości i etapów rozwojowych życia, edukacja zdrowotna w zakresie umiejętności radzenia sobie ze stresem psychicznym i sytuacjami trudnymi, tworzenie systemu bezpieczeństwa materialnego, wsparcie społeczne, profesjonalna pomoc rodzinom w sytuacjach kryzysowych). Zapobieganie organicznym uszkodzeniom mózgu obejmuje ochronę przed urazami głowy oraz niekorzystnym działaniem czynników środowiska życia i pracy (rażenie prądem, pole elektromagnetyczne, wibracje, zatrucia, niedobory pokarmowe, neuroinfekcje).

⁵ Tamże, s. 108–109.

Jeśli wystąpią wczesne sygnały zaburzeń psychicznych, wymagają interwencji i oddziaływań terapeutycznych. Osobom objętym procesem leczenia chorób psychicznych trzeba umożliwić powrót do pełnej aktywności społecznej i zawodowej. Rehabilitacja psychiczna i terapia grupowa są formami prewencji trzeciego stopnia, zapobiegającymi skutkom i przeciwdziałającymi nawrotom choroby psychicznej⁶.

Uzależnienia mogą być przyczyną lub następstwem zaburzeń psychicznych, ponieważ prowadzą do wielu zmian organicznych w ustroju i upośledzają zdrowie somatyczne. Pierwszy stopień profilaktyki uzależnień polega na edukacji społeczeństwa w kierunku kształtowania postaw przeciwnych uzależnieniu. Profilaktyka drugiego stopnia obejmuje edukację populacji zagrożonych uzależnieniami, szczególnie dzieci i młodzieży mających już własne doświadczenia ze środkami psychoaktywnymi (u których nie doszło jeszcze do uzależnienia psychicznego lub fizycznego). Profilaktyka trzeciego stopnia polega na terapii i rehabilitacji osób uzależnionych w placówkach opieki zdrowotnej i w specjalistycznych ośrodkach rehabilitacyjnych.

Ustawa o ochronie zdrowia psychicznego⁷ zapewniła możliwość podejmowania działań prewencyjnych i określiła status prawny osoby z zaburzeniami psychicznymi oraz obowiązki w zakresie jej funkcjonowania w społeczeństwie⁸.

Tabela 2 przedstawia procesy, które przez wywoływanie określonych reakcji organizmu warunkują stan zdrowia.

Tabela 2. Procesy wewnętrzne i zewnętrzne warunkujące stan zdrowia

Lp.	Proces	Istota	Sposób reakcji ze strony organizmu
1	homeostaza	utrzymywanie równowagi wewnętrznej za pomocą środków fizjologicznych	neurohumoralne reakcje adaptacyjne
2	heterostaza	uzyskanie najwyższej zdolności obronnej za pomocą sztucznej interwencji z zewnątrz	kształcenie, trening fizyczny, środki chemiczne
3	akomodacja	zachowania przystosowawcze typu reaktywnego	zmiana siebie stosownie do wymogów otoczenia
4	asymilacja	zachowania przystosowawcze typu aktywnego	dostosowanie otoczenia do własnych potrzeb

Źródło: K. Błaszczuk, *Współczesne koncepcje zdrowia* [w:] K. Błaszczuk, D. Rynkowska, *Wybrane problemy zdrowia publicznego w perspektywie pracy socjalnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2014, s. 14; na podstawie: N. Gozdek, *Problemy zdrowia w wybranych relacjach*, Wydawnictwo Auxilium, Warszawa 1994, s. 11

⁶ Tamże.

⁷ Ustawa o ochronie zdrowia psychicznego, DzU 1994 nr 111, poz. 535 z późn. zm.

⁸ D. Żołnierczuk-Kieliszek, *Zachowania zdrowotne i ich związek ze zdrowiem* [w:] T.B. Kulik, M. Latałski (red.), *Zdrowie publiczne*, s. 108.

Zdrowie zależy także od cech osobowości, co ukazano w tabeli 3.

Tabela 3. Czynniki osobowości sprzyjające zdrowiu

Lp.	Zakres	Charakterystyka
1	obraz siebie	– dbanie o swój rozwój i doskonalenie siebie przez całe życie – podchodzenie do tego, co niesie życie, z poczuciem humoru – zaufanie do siebie, dobry obraz siebie i samoakceptacja – poczucie godności i sensu życia, poczucie spójności i koherencji – rozwój życia duchowego, modlitwa, medytacja
2	emocje	– równowaga emocjonalna i fizjologiczna oraz umiejętność szybkiego przywracania homeostazy emocjonalnej – niewybuchanie gniewem oraz niepopadanie w apatię i depresję – nietłumienie emocji, lecz otwarte ich ujawnianie i wyrażanie – optymistyczne i z nadzieją podchodzenie do trudności
3	myślenie	– poczucie i oczekiwanie samoskuteczności – poczucie kompetencji społecznej – zdolność do odnalezienia sensu w kryzysie – poczucie kontroli nad swoim życiem – interpretowanie tego, co niesie życie, jako wyzwania – ciekawość świata i zainteresowanie drugim człowiekiem
4	relacje społeczne	– utrzymywanie i podtrzymywanie głębokich więzi z innymi – umiejętność dawania i brania wsparcia – zażyłość społeczna, posiadanie rodziny, przyjaciół i bliskiego partnera – bycie asertywnym
5	zachowanie	– zdrowy styl życia (dieta, aktywność fizyczna, nieuleganie nałogom, zdrowe nawyki, np. drzemka w południe) – szerokie zainteresowania oraz chęć angażowania się w działanie i na rzecz uznawanych ideałów – zaangażowanie w wykonywaną pracę – wytrwałość i elastyczność w działaniu – niefrasobliwość, czyli umiejętne dbanie o swoją wygodę i wyrozumiałość dla siebie, humor – korzystanie z technik psychologicznych, np. wizualizacji, relaksacji

Źródło: K. Błaszczuk, *Współczesne koncepcje zdrowia* [w:] K. Błaszczuk, D. Rynkowska, *Wybrane problemy zdrowia publicznego w perspektywie pracy socjalnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2014, s. 21–22; na podstawie: M. Basińska, A. Andruszkiewicz, *Poczucie koherencji jako predyktor zdrowego funkcjonowania w pracy – badania pracowników socjalnych* [w:] H. Wrona-Polańska (red.), *Zdrowie – stres – choroba w wymiarze psychologicznym*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2008, s. 27

Polityka zdrowotna państwa powinna uznawać zdrowie społeczeństwa za priorytet, aby społeczeństwo traktowało je jako wartość umożliwiającą wszechstronny rozwój, dobrobyt i drogę do szczęścia osobistego i rodzinnego⁹.

⁹ K. Błaszczuk, *Współczesne koncepcje zdrowia* [w:] K. Błaszczuk, D. Rynkowska, *Wybrane problemy zdrowia publicznego w perspektywie pracy socjalnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2014, s. 22.

Źródłem wzrostu zachorowalności i niepełnosprawności oraz przedwczesnych zgonów są przemiany cywilizacyjne, co wykazują statystyki zdrowotne i raporty Światowej Organizacji Zdrowia (WHO). Aby powstrzymać niekorzystną tendencję, WHO wprowadza ustawy, dekrety i wytyczne dotyczące realizacji zadań na rzecz poprawy zdrowia społeczeństwa poprzez właściwą politykę zdrowotną. Każde państwo w oparciu o statystyki zdrowotne i wyniki badań określa cele, ustala priorytety podejmowanych działań, opracowuje plany i sposoby realizacji oraz pozyskuje zasoby, środki i infrastrukturę, które gwarantują osiągnięcie planowanych rezultatów¹⁰.

3. Sytuacja demograficzna w Rzeszowie w latach 2004–2013

Liczba mieszkańców Rzeszowa w latach 2004–2013 wahała się pomiędzy 159 020 (2004) a 183 108 (2013), ze stałą tendencją wzrostową (w każdym roku przyrost wynosił ok. 1000 osób). Najliczniejszą populację stanowiły osoby w wieku od 15 do 34 lat (od 11 000 do 18 000 osób) oraz osoby w wieku 70+ (12 000–17 000), drugie miejsce zajmowała populacja 40–54 lata życia (10 000–13 000 osób). Najmniej było osób w wieku 5–14 lat i 65–69 lat, których liczba wahała się w granicach 6000–9000 osób, z wyjątkiem roku 2012, gdy populacja 65–69 lat osiągnęła liczbę 14 832 osób. Różnice pomiędzy liczbą kobiet i mężczyzn w wieku 70+ wypadają na niekorzyść mężczyzn (K : M = 7861 : 4813 – 2004 do 10 590 : 6581 – 2013)¹¹.

W demografii Rzeszowa obserwuje się dodatnie wskaźniki przyrostu naturalnego, przewyższające liczbę zgonów – od 251 (2004) do 675 (2012), przy liczbie 560 w 2013 r. Liczba urodzeń żywych dziewczynek i chłopców jest zbliżona w okresie 2004–2011 (ok. 700–900), zaś w okresie 2012–2013 przeważa liczba chłopców (1018, 1007).

Zgony niemowląt były najwyższe w latach 2004–2006 (21, 13, 15) oraz w roku 2010 i 2012 (12, 14). W pozostałych latach liczba zgonów niemowląt wahała się pomiędzy 9 a 4. Najgorsze wskaźniki w tym zakresie dotyczyły chłopców urodzonych w roku 2004 (14 zgonów) i w 2012 (11 zgonów). Liczba zgonów dziewczynek urodzonych w całym przedziale wiekowym wynosiła od 2 do 7, z wyjątkiem roku 2006 (9 zgonów). Najmniej zgonów

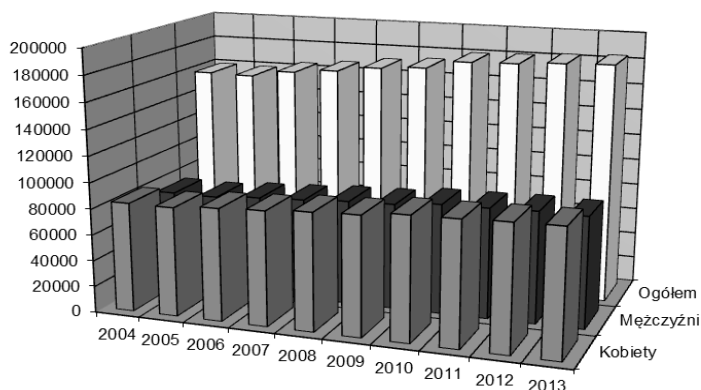
¹⁰ Tamże.

¹¹ Wzrost liczby mieszkańców Rzeszowa oprócz przyrostu naturalnego wynika z poszerzania granic miasta o przyległe gminy z powiatu rzeszowskiego ziemskiego.

zanotowano w populacji 5–14 lat (w przedziale wiekowym 5–9 lat, w całym okresie zmarło 4 chłopców i nie zmarła ani jedna dziewczynka, zaś w przedziale 10–14 lat zmarło 2 chłopców (2004, 2011) i 7 dziewcząt (po 1 w latach 2004, 2006, 2010, 2012, 2013, a 2 w 2009 r.).

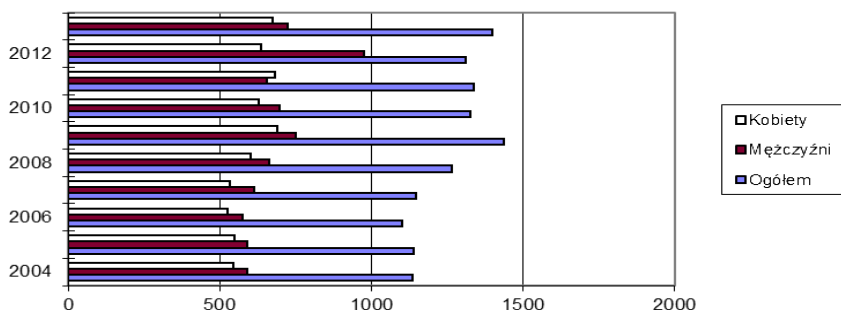
Wśród przyczyn zgonów pierwsze miejsce zajmują choroby układu krążenia (od 284 do 351 rocznie u kobiet, od 243 do 333 u mężczyzn). Na drugim miejscu przyczyn zgonów są nowotwory (od 125 do 181 rocznie u kobiet, od 171 do 217 u mężczyzn).

Liczbę mieszkańców Rzeszowa w okresie 2004–2013 przedstawiono na wykresie 1, zaś liczbę zgonów w populacji ogólnej przedstawiono na wykresie 2.

Wykres 1. Liczba mieszkańców Rzeszowa w okresie 2004–2013

Źródło: Sprawozdania Wydziału Polityki Społecznej Podkarpackiego Urzędu Wojewódzkiego na podstawie danych z GUS, mps, opracowanie własne

Wykres 2. Liczba zgonów według płci w latach 2004–2013

Źródło: Sprawozdania Wydziału Polityki Społecznej Podkarpackiego Urzędu Wojewódzkiego na podstawie danych z GUS, mps, opracowanie własne

4. Opieka zdrowotna i promocja zdrowia

Opieka zdrowotna obejmuje zakres świadczeń medycznych, profilaktyczno-diagnostycznych, terapeutyczno-rehabilitacyjnych i pomoc doraźną w stanach zagrożenia życia oraz opiekę paliatywno-hospicyjną w stanie zaawansowanej choroby terminalnej. W tej części opracowania przedstawione zostaną dane dotyczące placówek ochrony zdrowia w Rzeszowie i główne problemy zdrowotne mieszkańców Rzeszowa.

5. Zakres świadczeń medycznych w Rzeszowie

Dane na temat liczby placówek udzielających świadczeń medycznych w Rzeszowie opracowano na podstawie sprawozdań uzyskanych z Wydziału Polityki Społecznej Podkarpackiego Urzędu Wojewódzkiego¹². Liczba szpitali ogólnych udzielających świadczeń stacjonarnych w okresie 2004–2013 wynosiła od 6 w 2004 r. do 20 w 2013 r., z liczbą łóżek 1982 w 2004 r. do 2211 w 2013 r. Liczba osób leczonych w tych placówkach wyniosła od 85 795 (2004) do 104 167 (2013). Psychiatryczna opieka stacjonarna była świadczona przez 1 oddział (2004–2009), a później przez 2 podmioty (2010–2013). Liczba łóżek wyniosła od 25 (2004) do 45 (2013), a leczonych było od 65 (2004) do 218 (2013) pacjentów z problemami w sferze zdrowia psychicznego. Funkcjonowały również zakłady stacjonarnej opieki długoterminowej: 2 w latach 2004–2009, 3 w roku 2010 i 4 w latach 2011–2013. Obejmowały one oddziały opiekuńczo-lecznicze z liczbą łóżek od 39 (2004) do 93 (2013), gdzie leczonych było od 142 pacjentów (2004) do 152 (2013), oraz hospicja z liczbą łóżek od 30 (2004) do 72 (2013), gdzie leczonych było od 642 (2004) do 758 (2013) pacjentów.

Według sprawozdawczości resortowej w Rzeszowie działało od 80 (2004) do 168 (2013) podmiotów leczniczych, z których od 20 (2004) do 29 (2013) posiadało w swojej strukturze poradnię podstawowej opieki zdrowotnej oraz od 59 (2004) do 85 (2013) posiadało poradnię specjalistyczne. Praktyk lekarskich i pielęgniarско-położniczych było od 40 (2004) do 111 (najwięcej w roku 2006 – 110 i w 2010 – 111, zaś 85 w 2013). Większość z nich stanowiły praktyki specjalistyczne, łącznie ze stomatologicznymi, od 37 (2004) do 105 (najwięcej w roku 2006 – 105 i w 2010 – 104,

¹² Dane zostały opracowane na podstawie sprawozdawczości resortowej Ministra Zdrowia i uzupełnione o informacje z Urzędu Statystycznego, z Narodowego Instytutu Zdrowia Publicznego – Państwowego Zakładu Higieny i z Centrum Onkologii – Instytutu im. Marii Skłodowskiej-Curie.

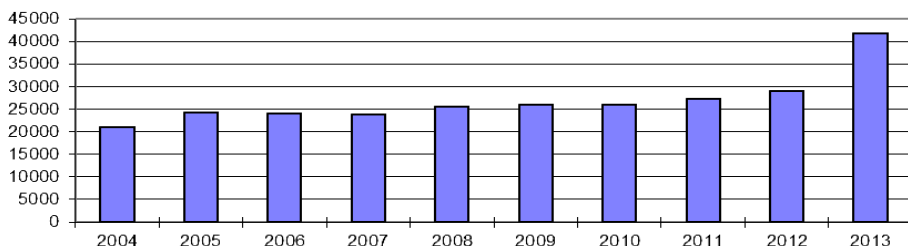
zaś 78 w 2013). Aktualnie funkcjonuje w Rzeszowie 9 placówek opieki medycznej stacjonarnej, 11 placówek opieki jednodniowej, 2 placówki opieki stacjonarnej psychiatrycznej i 4 placówki opieki długoterminowej. Wykaz wymienionych placówek przedstawiono w tabeli 4.

Tabela 4. Wykaz placówek stacjonarnej opieki medycznej w Rzeszowie

Lp.	Charakter świadczonej opieki medycznej	Wykaz placówek
1	stacjonarna	Wojewódzki Szpital Specjalistyczny im. Fryderyka Chopina Szpital Wojewódzki nr 2 im. św. Jadwigi Królowej Podkarpackie Centrum Chorób Płuc Szpital Miejski im. Jana Pawła II Szpital Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Szpital Specjalistyczny Pro-Familia Asklepios B.P. spółka z o.o. Rzeszowskie Centrum Chirurgii Naczyniowej i Endowaskularnej PAKS IX Ośrodek Kardiologii Zabiegowej im. św. Józefa
2	jednodniowa	Ośrodek Chirurgii Oka prof. Zagórskiego NZOZ Ortopeda Visum Clinic spółka z o.o. NZOZ Oko-Res Centrum Medyczne Medyk Medicor Centrum Medyczne Rzeszowskie Centrum Medyczne Ewa Jakubiec-Blajer Ortovita spółka z o.o. Palomed spółka z o.o. Mrukmed spółka partnerska Meniscus spółka z o.o.
3	stacjonarna psychiatryczna	NZOZ Centrum Interwencji Kryzysowej SP ZOZ Centrum Leczenia Profilaktyki i Terapii Uzależnień
4	długoterminowa stacjonarna	Wojewódzka Stacja Pogotowia Ratunkowego – hospicjum NZOZ Bluemed s.c. – zakład opiekuńczo-leczniczy, hospicjum SPZOZ nr 1 – Zakład opiekuńczo-leczniczy Podkarpackie Hospicjum dla Dzieci

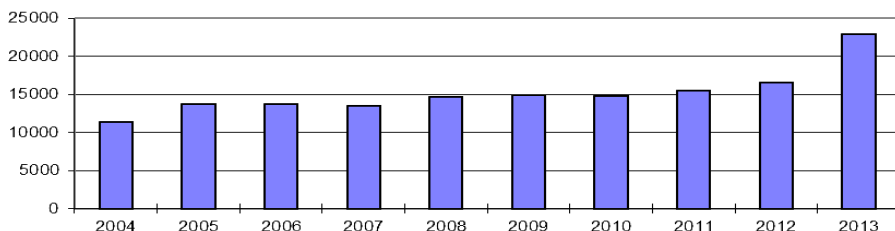
Źródło: Sprawozdania Wydziału Polityki Społecznej Podkarpackiego Urzędu Wojewódzkiego, mps, opracowanie własne

Liczba mieszkańców Rzeszowa leczonych w szpitalach ogólnych wyniosła od 20 943 (2004) do 41 717 (2013), w tym od 11 932 (2004) do 22 908 (2004) kobiet i od 9013 (2004) do 18 809 (2013) mężczyzn. Liczbę osób hospitalizowanych w okresie 2004–2013 przedstawiono na wykresach 3, 3a, 3 b.

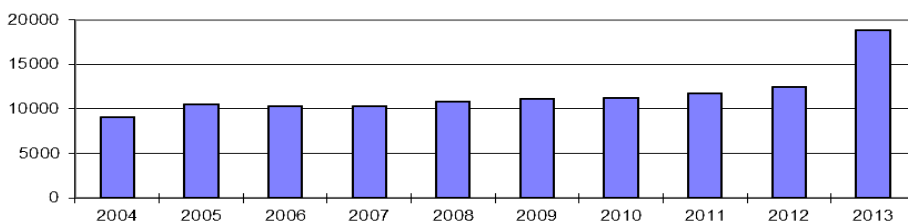
Wykres 3. Liczba mieszkańców Rzeszowa hospitalizowanych w okresie 2004–2013 (ogółem)

Źródło: Sprawozdania Wydziału Polityki Społecznej Podkarpackiego Urzędu Wojewódzkiego, mps, Sprawozdania Wydziału Zdrowia Podkarpackiego Urzędu Marszałkowskiego, mps, opracowanie własne

Wykres 3a. Liczba kobiet hospitalizowanych w okresie 2004–2013

Źródło: Sprawozdania Wydziału Polityki Społecznej Podkarpackiego Urzędu Wojewódzkiego, mps, Sprawozdania Wydziału Zdrowia Podkarpackiego Urzędu Marszałkowskiego, mps, opracowanie własne

Wykres 3b. Liczba mężczyzn hospitalizowanych w okresie 2004–2013

Źródło: Sprawozdania Wydziału Polityki Społecznej Podkarpackiego Urzędu Wojewódzkiego, mps, Sprawozdania Wydziału Zdrowia Podkarpackiego Urzędu Marszałkowskiego, mps, opracowanie własne

Wśród najczęstszych przyczyn hospitalizacji znalazły się w kolejności:

- choroby układu krążenia (UK) od 3249 – 2004 do 5372 – 2013;
- nowotwory (N) od 2627 – 2004 do 3148 – 2013;
- choroby układu moczowo-płciowego (UM-P) od 2494 – 2004 do 3914 – 2013);
- urazy, zatrucia i skutki działania czynników zewnętrznych (UZ) od 2339 – 2004 do 5943 – 2013;
- choroby układu trawiennego (UT) od 1983 – 2004 do 3149 – 2014.

W przypadku kobiet wymienione przyczyny obejmują:

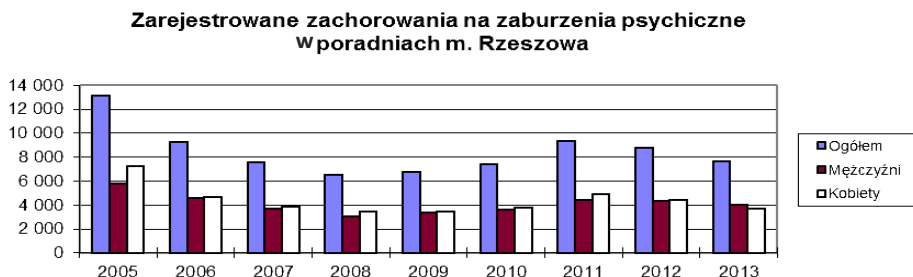
- UM-P – od 1839 (2004) do 2524 (2013);
- UK – od 1647 (2004) do 2620 (2013);
- N – od 1583 (2004) do 1832 (2013);
- UZ – od 909 (2004) do 2457 (2013);
- UT – od 981 (2004) do 1528 (2013).

Dane w przypadku mężczyzn przedstawiają się następująco:

- UK – od 1602 (2004) do 2752 (2013);
- UZ – od 1430 (2004) do 3492 (2013);
- N – od 1044 (2004) do 1316 (2013);
- UT – od 1002 (2004) do 1621 (2014);
- UM-P – od 655 (2004) do 1390 (2013).

Z przedstawionych danych widać, że istnieją różnice w liczbach hospitalizacji z powodu określonych przyczyn ze względu na płeć. Pierwsze miejsce w kategorii przyczyn hospitalizacji u kobiet zajmują choroby układu moczowo-płciowego, zaś u mężczyzn na pierwszym miejscu są choroby układu krążenia, a liczba urazów i zatruc wyprzedza u nich liczbę nowotworów. Choroby układu krążenia zajmują drugie miejsce u kobiet. Trzecie miejsce u mężczyzn zajmują choroby układu trawiennego, zaś u kobiet plasują się one na miejscu piątym. Wysoki wskaźnik przyczyn hospitalizacji u obu płci wykazują choroby układu oddechowego (ogółem od 1640 – 2004 do 2997 – 2013, w tym u kobiet od 718 – 2004 do 1348 – 2014, u mężczyzn od 1640 – 2004 do 957 – 2013).

Poradnie zdrowia psychicznego i poradnie uzależnień usytuowane w Rzeszowie udzielają świadczeń pacjentom mieszkającym także poza miastem z uwagi na brak takich placówek w powiecie rzeszowskim. Wskaźniki zachorowalności (leczonych po raz pierwszy w roku sprawozdawczym) i chorobowości (leczonych w danym roku sprawozdawczym i w poprzednich latach) obejmują dane z terenu województwa podkarpackiego. Zarejestrowane zachorowania na zaburzenia psychiczne (według płci i wieku) przedstawiają wykres 4 i tabela 5 (dane dostępne za okres 2005–2013).

**Wykres 4. Zachorowania na zaburzenia psychiczne
(w latach 2005–2013)**

Źródło: Sprawozdania Wydziału Polityki Społecznej Podkarpackiego Urzędu Wojewódzkiego, mps, opracowanie własne

Tabela 5. Zachorowania na zaburzenia psychiczne według wieku

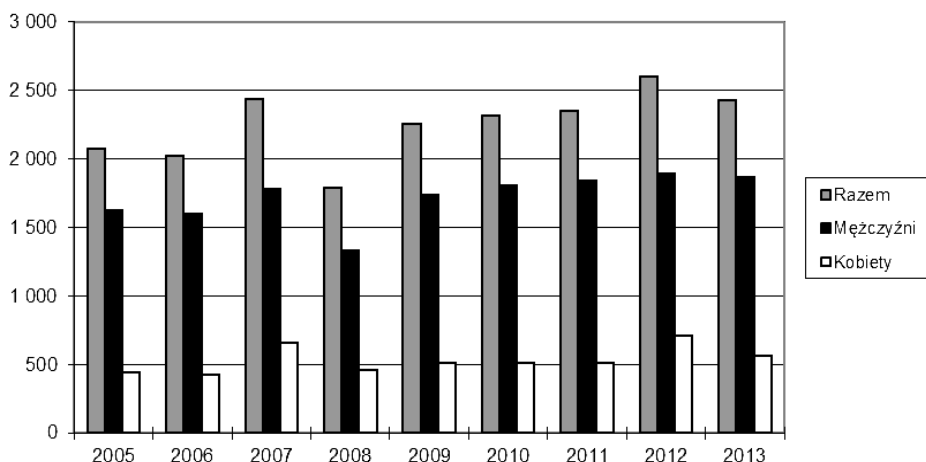
Zarejestrowane zachorowania na zaburzenia psychiczne w m. Rzeszowie – wg wieku									
Rok	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
65 i więcej	1185	1156	1096	460	870	675	913	824	771
30–64 lata	7069	4632	3488	3021	3298	3154	4403	3792	3472
19–29 lat	2229	1347	1270	1391	1346	1763	2195	1994	1639
0–18 lat	2628	2156	1706	1648	1271	1844	1839	2181	1794
Ogółem	13 111	9291	7560	6520	6785	7436	9350	8791	7676
Rok	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
MĘŻCZYŹNI	5840	4613	3699	3063	3343	3660	4403	4380	3999
0–18 lat	1268	1217	865	1000	808	1119	1033	1370	1205
19–29 lat	1027	708	664	646	676	826	1062	765	755
30–64 lata	3076	2161	1722	1179	1537	1415	1978	1861	1629
65 i więcej	469	527	428	238	322	300	330	384	410
Rok	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
KOBIETY	7271	4678	3861	3457	3442	3776	4947	4411	3677
0–18 lat	136	939	821	648	463	725	806	811	589
19–29 lat	1202	639	606	745	670	937	1135	1229	884
30–64 lata	3993	2471	1766	1842	1761	1739	2425	1931	1843
65 i więcej	716	629	668	222	548	375	583	440	361

Źródło: Sprawozdania Wydziału Polityki Społecznej Podkarpackiego Urzędu Wojewódzkiego, mps, opracowanie własne

Najwięcej zachorowań zanotowano w 2005 r. (ogółem 13 111 osób, w tym 7271 kobiet i 5840 mężczyzn, w pozostałych latach liczba zachorowań wahała się od 6520 do 9350 (w 2013 r. wynosiła 7676, w tym 3677

kobiet i 3999 mężczyzn). Zarejestrowane zachorowania na zaburzenia psychiczne według rozpoznania zasadniczego różnią się pod względem liczby u kobiet i mężczyzn. Kobiety cierpią najczęściej na: zaburzenia nerwicowe związane ze stresem, epizody afektywne, organiczne zaburzenia psychotyczne, schizofrenię, depresje nawracające i zaburzenia dwubiegunowe. Mężczyzn dotyczą najczęściej: organiczne zaburzenia psychotyczne, epizody afektywne, zaburzenia zachowania i emocji rozpoczynające się zwykle w dzieciństwie, depresje nawracające i zaburzenia dwubiegunowe, organiczne zaburzenia niepsychotyczne. Zaburzenia psychiczne o wiele częściej są problemem kobiet niż mężczyzn (w niektórych latach występują nawet proporcje 1 : 3).

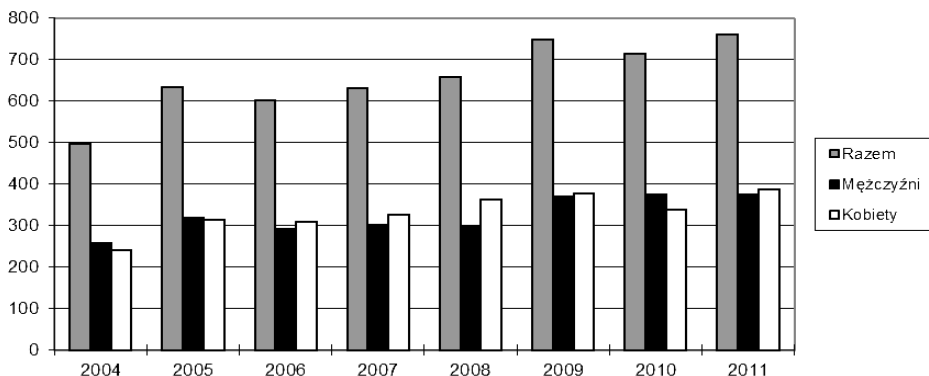
Niepokojące są także statystyki zaburzeń psychicznych związanych z problemem alkoholowym, które utrzymują się od kilku lat na stałym poziomie, poza małymi odchyleniami.

Wykres 5. Występowanie zaburzeń psychicznych związanych z nadużywaniem alkoholu w latach 2005–2013

Źródło: Sprawozdania Wydziału Polityki Społecznej Podkarpackiego Urzędu Wojewódzkiego, mps, opracowanie własne

Sytuacja zdrowotna mieszkańców Rzeszowa w zakresie chorób nowotworowych została przedstawiona w sprawozdaniach w oparciu o dane statystyczne uzyskane z Instytutu im. Marii Skłodowskiej-Curie w Centrum Onkologii w Warszawie. Liczbę zachorowań na nowotwory w okresie 2004–2011 przedstawia wykres 6.

Wykres 6. Zachorowania na nowotwory ogółem i według płci w latach 2004–2011

Źródło: Sprawozdania Wydziału Polityki Społecznej Podkarpackiego Urzędu Wojewódzkiego, mps, opracowanie własne

Według umiejscowienia u kobiet występują w kolejności: nowotwory złośliwe żeńskich narządów płciowych, nowotwory złośliwe sutka, nowotwory złośliwe narządów trawiennych, czerniak i inne nowotwory złośliwe skóry, nowotwory złośliwe narządów oddechowych i klatki piersiowej.

Kolejność występowania nowotworów złośliwych u mężczyzn przedstawia się następująco: nowotwory złośliwe narządów trawiennych, nowotwory złośliwe męskich narządów płciowych, nowotwory złośliwe narządów oddechowych i klatki piersiowej, czerniak i inne nowotwory złośliwe skóry.

Z przeprowadzonej analizy uzyskanych danych wynika, że kondycja zdrowotna mieszkańców Rzeszowa wymaga podejmowania wielu systemowych działań w zakresie profilaktyki, wczesnej diagnostyki i edukacji zdrowotnej w celu poprawy jakości życia osób zagrożonych/dotkniętych chorobami. Należy podejmować skuteczniejsze działania zmierzające do zwalczania zaburzeń i chorób mających związek ze stresem i stylem życia, ponieważ coraz częściej mamy do czynienia z tego typu problemami zdrowotnymi. Z uwagi na ograniczone ramy opracowania przedstawiono tylko niektóre dane statystyczne. Zestawienia liczbowe sytuacji zdrowotnej mieszkańców Rzeszowa za okres 2004–2013 obejmują wiele stron opracowań. Na podstawie tych materiałów można by przeprowadzić pogłębioną analizę omawianej problematyki.

W dalszej części opracowania przedstawione zostaną działania podejmowane w Rzeszowie w sferze profilaktyki, promocji zdrowia i edukacji zdrowotnej.

6. Założenia Narodowego Programu Zdrowia (NPZ)

Stan zdrowia Polaków jest gorszy niż mieszkańców pozostałych krajów Unii Europejskiej, długość życia również jest krótsza od przeciętnej dla 25 krajów UE – o 4,6 lat dla mężczyzn i o 2,5 roku dla kobiet. Według szacunków WHO z 2002 r. Polacy żyją w zdrowiu przeciętnie 65,8 lat (63,1 mężczyźni i 68,5 kobiety), tj. około 4,9 lat krócej niż wynosi przeciętna długość życia w zdrowiu mieszkańców krajów Unii Europejskiej (różnica w stosunku do najdłużej żyjących Szwedów wynosi 7,5 lat). Według danych GUS w 2011 r. przeciętne trwanie życia w Polsce dla mężczyzn wynosiło 72,4 lat, a dla kobiet 80,9 lat.

Wskaźnik umieralności w Polsce jest wyższy niż przeciętny w krajach UE z wyjątkiem kobiet w wieku 15–29 lat. Najbardziej niekorzystna sytuacja dotyczy mężczyzn w wieku 30–59 lat. Wśród dzieci poniżej 15. roku życia ryzyko zgonu jest o 40% wyższe niż wśród ich rówieśników z innych krajów UE. Według danych GUS najczęstszymi przyczynami umieralności dzieci i młodzieży w wieku 5–19 lat są urazy i zatrucia, stanowiące ponad połowę wszystkich zgonów w tej grupie wiekowej. Ponad 13% to samobójstwa, których liczba niepokojąco wzrasta (w 1990 r. wynosiła 10%).

W roku 2004 zmarło w Polsce 73,2 tys. mężczyzn i 28,9 tys. kobiet w wieku 25–64 lata, co stanowiło 37% ogólnej liczby zmarłych mężczyzn i 17% ogółu zmarłych kobiet. Z danych GUS wynika, że w roku 2012 zmarło w Polsce ponad 380 tys. osób. Główną przyczyną zgonów w tej kategorii wiekowej są nowotwory. Liczba osób zmarłych w pozostałych krajach UE jest o około 80 tys. niższa w porównaniu z Polską. Główne przyczyny zgonów w Polsce przedstawiono w tabeli 6.

Tabela 6. Główne przyczyny zgonów

Lp.	Przyczyna	K	M	Uwagi
1	choroby układu krążenia	52,6%	41,1%	występuje tendencja spadkowa
2	nowotwory złośliwe	22,8%	26,4%	życiu mieszkańców Polski najbardziej zagraża rak oskrzeli i płuc
3	przyczyny zewnętrzne	3,6%	9,7%	dominują wypadki komunikacyjne ze wzrastającą liczbą zabitych pieszych

Źródło: K. Błaszczuk, *Współczesne koncepcje zdrowia* [w:] K. Błaszczuk, D. Rynkowska, *Wybrane problemy zdrowia publicznego w perspektywie pracy socjalnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2014, s. 190–193; na podstawie: NPZ 2007–2015. Załącznik do uchwały nr 90/2007 Rady Ministrów z dnia 15 maja 2007, K. Kuszewski, P. Goryński, B. Wojtyniak, R. Halik (red.) 2007, s. 14

Z danych GUS wynika, że w roku 2011 najczęstszymi przyczynami zgonów były: choroby układu krążenia – 45%, choroby nowotworowe – ok. 25%, urazy i zatrucia – 6,9%, zaś w roku 2012 zmarło w Polsce ogółem ponad 380 tys. osób, tj. o ponad 4 tys. więcej niż w 2011 r. (ok. 53% ogólnej liczby zmarłych stanowili mężczyźni)¹³.

Na początku lat osiemdziesiątych XX w. Światowa Organizacja Zdrowia Biuro Regionalne dla Europy (WHO/EURO) przedstawiła nową strategię działań na rzecz promocji zdrowia pod nazwą „Zdrowie dla Wszystkich”. W roku 1985 opublikowano dokument zawierający 38 zadań dla poprawy zdrowia ludności jako podstawę do opracowania narodowych programów zdrowia. Pierwszą wersję programu w Polsce o nazwie Narodowy Program Zdrowia (NPZ), opracowano w roku 1990. Kolejne znowelizowane wersje opublikowano w latach 1993 i 1996¹⁴.

Narodowy Program Zdrowia 2007–2015 jako cel główny zakładał poprawę zdrowia i związanej z nim jakości życia ludności oraz zmniejszenie nierówności w zdrowiu przez:

- kształtowanie prozdrowotnego stylu życia społeczeństwa,
- tworzenie środowiska życia, pracy i nauki sprzyjającego zdrowiu,
- aktywizowanie jednostek samorządu terytorialnego i organizacji pozarządowych do działań na rzecz zdrowia.

Założono 8 strategicznych celów zdrowotnych i 15 celów operacyjnych.

Strategiczne cele zdrowotne obejmowały:

1. Zmniejszenie zachorowalności i umieralności z powodu chorób naczyniowo-sercowych, w tym udarów mózgu;
2. Zmniejszenie zachorowalności i przedwczesnej umieralności z powodu nowotworów złośliwych;
3. Zmniejszenie częstości urazów powstałych w wyniku wypadków i ograniczenie ich skutków;
4. Zapobieganie zaburzeniom psychicznym przez działania prewencyjno-promocyjne;
5. Zmniejszenie przedwczesnej zachorowalności i ograniczenie negatywnych skutków przewlekłych schorzeń układu kostno-stawowego;
6. Zmniejszenie zachorowalności i przedwczesnej umieralności z powodu przewlekłych chorób układu oddechowego;
7. Zwiększenie skuteczności zapobiegania chorobom zakaźnym i zakażeniom;

¹³ Rocznik Statystyczny GUS, 2012.

¹⁴ B. Woynarowska, *Narodowy Program Zdrowia – ewolucja, możliwości realizacji* [w:] J.B. Kariski (red.), *Promocja zdrowia*, Wydawnictwo Ignis, Warszawa 1999, s. 88–93.

8. Zmniejszenie różnic społecznych i terytorialnych w stanie zdrowia populacji.

Cele operacyjne służące realizacji strategicznych celów zdrowotnych obejmowały:

1. Zmniejszenie rozpowszechnienia palenia tytoniu;
2. Zmniejszenie i zmianę struktury spożycia alkoholu oraz zmniejszenie szkód zdrowotnych spowodowanych alkoholem;
3. Poprawę sposobu żywienia ludności i jakości zdrowotnej żywności oraz zmniejszenie występowania otyłości;
4. Zwiększenie aktywności fizycznej ludności;
5. Ograniczenie używania substancji psychoaktywnych i związanych z tym szkód zdrowotnych;
6. Zmniejszenie narażenia na czynniki szkodliwe w środowisku życia i pracy oraz ich skutków zdrowotnych i poprawę stanu sanitarnego kraju;
7. Poprawę opieki zdrowotnej nad matką, noworodkiem i małym dzieckiem;
8. Wspieranie rozwoju i zdrowia fizycznego i psychospołecznego oraz zapobieganie najczęstszym problemom zdrowotnym i społecznym dzieci i młodzieży;
9. Tworzenie warunków do zdrowego i aktywnego życia osób starszych;
10. Tworzenie warunków do aktywnego życia osób niepełnosprawnych;
11. Intensyfikację zapobiegania próchnicy u dzieci i młodzieży;
12. Aktywizację jednostek samorządu terytorialnego i organizacji pozarządowych na rzecz zdrowia społeczeństwa;
13. Poprawę jakości świadczeń zdrowotnych w zakresie skuteczności, bezpieczeństwa i akceptowalności społecznej, w tym przestrzegania praw pacjenta;
14. Usprawnienie wczesnej diagnostyki i czynnej opieki nad osobami zagrożonymi chorobami układu krążenia, udarami mózgowymi, nowotworami, powikłaniami cukrzycy, chorobami układu oddechowego oraz chorobami reumatycznymi szczególnie przez działania podstawowej opieki zdrowotnej;
15. Zwiększenie i optymalne wykorzystanie systemu ochrony zdrowia oraz infrastruktury samorządowej dla potrzeb promocji zdrowia i edukacji zdrowotnej.

Założone efekty realizacji celów NPZ do 2015 r przedstawia tabela 7.

**Tabela 7. Wybrane docelowe wskaźniki efektów zdrowotnych
w roku 2015**

Cel strategiczny	Oczekiwany efekt zdrowotny	Wskaźnik	Oczekiwana zmiana wskaźnika w stosunku do bazowego roku 2005
1	2	3	4
1. Zmniejszenie zachorowalności i przedwczesnej umieralności z powodu chorób naczyniowo-sercowych, w tym udarów mózgu	> Zmniejszenie umieralności u osób poniżej 65. roku życia	Odsetek kobiet i mężczyzn umierających przed 64. rokiem życia	> Zmniejszenie odsetka kobiet umierających przed 64. rokiem życia o 7% > Zmniejszenie odsetka mężczyzn umierających przed 64. rokiem życia o 20%
	> Uzyskanie u co najmniej 70% chorych, którzy przeżyli ostry okres udaru i utrzymaną samodzielność, wykonywania podstawowych czynności życia codziennego	Odsetek chorych, którzy według oceny Rankin otrzymali poniżej 3 punktów	> Wzrost odsetka chorych otrzymujących poniżej 3 punktów według oceny Rankin z 45% do 70%
2. Zmniejszenie zachorowalności i przedwczesnej umieralności z powodu nowotworów złośliwych	> Zmniejszenie umieralności z powodu nowotworów ogółem	Liczba zgonów z powodu nowotworów ogółem	> Spadek współczynnika zgonów na 100 000 mieszkańców z powodu nowotworów o 15%
	> Zmniejszenie umieralności z powodu raka piersi i w stopniu znacznym raka szyjki macicy przez wprowadzenie na skalę populacyjną zorganizowanych badań przesiewowych mammograficznych i cytologicznych oraz wykorzystanie szczepionek przeciw wirusom brodawczaka	Liczba zgonów z powodu nowotworu sutka Liczba zgonów z powodu raka szyjki macicy	> Spadek współczynnika zgonów na 100 000 mieszkańców z powodu raka piersi o 15% > Spadek liczby zgonów z powodu raka szyjki macicy z 2000 do 500 (o 75%)

1	2	3	4
3. Zmniejszenie częstości urazów powstałych w wyniku wypadków i ograniczenie ich skutków	> Zmniejszenie odsetka ofiar śmiertelnych wskutek urazów powstałych w wyniku wypadków drogowych > Zmniejszenie liczby urazów powstałych w wyniku wypadków przy pracy do połowy stanu z 2005 r.	Liczba ofiar śmiertelnych w wypadkach drogowych Liczba wypadków powstałych przy pracy	> Spadek liczby ofiar śmiertelnych w wypadkach samochodowych z 5600 do liczby 2600 w roku 2015 (o 54%) > Spadek liczby wypadków w pracy z 84 402 w roku 2005 do 42 200 w roku 2015 (o 50%)
4. Zapobieganie zaburzeniom psychicznym przez działania prewencyjno-promocyjne	> Zmniejszenie zapadalności i rozpoznawania zaburzeń psychicznych, w tym liczby samobójstw	Liczba osób korzystających z różnych form opieki psychologicznej i psychiatrycznej	> Zmniejszenie o 15% liczby osób korzystających z różnych form opieki psychologicznej i psychiatrycznej
	> Wprowadzanie programów promocji zdrowia psychicznego i programów zapobiegania zaburzeniom psychicznym w środowisku szkolnym, w pracy i dla grup ryzyka (bezrobotni, zagrożeni samobójstwem, ludzie w podeszłym wieku)	Liczba programów promocji zdrowia psychicznego Liczba instytucji realizujących programy promocji zdrowia	> Zwiększenie o 50% liczby programów i liczby instytucji realizujących programy promocji zdrowia psychicznego i profilaktyki
	> Promowanie zdrowia psychicznego przez dostarczanie wiedzy i umiejętności potrzebnych do prawidłowego psychospołecznego rozwoju dzieci i młodzieży oraz rozwiązywania problemów życiowych; kształtowanie zachowań korzystnych dla zdrowia psychicznego	Odsetek powiatów, w których istnieją centra zdrowia psychicznego i zespoły opieki środowiskowej Liczba miejsc pracy dla osób przewlekle chorych psychicznie Liczba mieszkań chronionych	> Stworzenie centrów zdrowia psychicznego i zespołów opieki środowiskowej w 50% powiatów > Zwiększenie o 50% liczby miejsc pracy dla osób przewlekle chorych > Zwiększenie o 50% liczby mieszkań chronionych

1	2	3	4
5. Zmniejszenie przedwczesnej zachorowalności i ograniczenie negatywnych skutków przewlekłych schorzeń układu kostno-stawowego	> Zwiększenie i wyrównanie dostępności do usług rehabilitacyjnych	Liczba przyznanych rent rocznie z powodu reumatoidalnego zapalenia stawów (kod ICD 10 M05, M06)	> Spadek rocznej liczby orzekanych rent z 750 do liczby 400 (reumatoidalne zapalenie stawów zostało potraktowane wskaźnikowo dla wszystkich chorób reumatycznych)
6. Zmniejszenie zachorowalności i przedwczesnej umieralności z powodu przewlekłych chorób układu oddechowego	> Zmniejszenie umieralności z powodu POChP	Liczba zgonów z powodu przewlekłej obturacyjnej choroby płuc	> Obniżenie liczby zgonów z powodu przewlekłej obturacyjnej choroby płuc z 2750 do 2000 rocznie (o 27%)
7. Zwiększenie skuteczności zapobiegania chorobom zakaźnym i zakażeniom	> Zmniejszenie liczby zatruc pokarmowych i zakażeń żołądkowo-jelitowych wywołanych przez czynniki biologiczne	Współczynniki zapadalności na wirusowe zakażenia żołądkowo-jelitowe Zapadalność dzieci do lat 2 na biegunki o nieokreślonej etiologii	> Utrzymanie współczynnika zapadalności na wirusowe zakażenia żołądkowo-jelitowe > Obniżenie zapadalności dzieci do lat 2 na biegunki o nieokreślonej etiologii o 25%
	> Zmniejszenie zapadalności na choroby przenoszone przez naruszenie ciągłości tkanek, ze szczególnym uwzględnieniem WZW typu C i HIV	Częstość wykrywania nowych zakażeń HIV	> Zmniejszenie częstości wykrywania nowych zakażeń HIV (z wyłączeniem krwiodawców) o 20%
	> Zmniejszenie zapadalności na choroby zakaźne, którym można zapobiegać przez szczepienia	Liczba chorób, przeciwko którym prowadzone są masowe obowiązkowe szczepienia Odsetek osób zaszczepionych terminowo w ramach powszechnych obowiązkowych szczepień przewidzianych „Programem szczepień ochronnych”	> Zwiększenie liczby chorób, przeciwko którym prowadzone są masowe obowiązkowe szczepienia, co najmniej o dwie choroby > Odsetek osób zaszczepionych terminowo w ramach powszechnych obowiązkowych szczepień przewidzianych „Programem szczepień ochronnych” – powyżej 95% w skali całego kraju, powyżej 90% w każdym województwie

1	2	3	4
	> Poprawa sytuacji w skali całego kraju w zakresie zakażeń szpitalnych	Procentowy udział przypadków chorób potwierdzonych laboratoryjnie w ogólnej liczbie rejestrowanych zachorowań zakaźnych	> Procentowy udział potwierdzonych laboratoryjnie przypadków chorób zakaźnych w ogólnej liczbie rejestrowanych zachorowań – powyżej 50%
8. Zmniejszenie różnic społecznych i terytorialnych w stanie zdrowia populacji	> Osiągnięcie pełnego dostępu pacjentów do podstawowej opieki zdrowotnej (POZ) – przyjęcie w dniu zgłoszenia	Średnia długość życia	> Zwiększenie długości życia w województwach o najniższej średniej długości życia o 2 lata wśród mężczyzn i o 1 rok wśród kobiet
	> Wypracowanie w ramach POZ mechanizmu opieki zdrowotnej ukierunkowanej na grupy zagrożone ubóstwem i wykluczeniem społecznym		

Źródło: NPZ 2007–2015. Załącznik do uchwały nr 90/2007 Rady Ministrów z dnia 15 maja 2007, K. Kuszewski, P. Goryński, B. Wojtyniak, R. Halik (red.), 2007.

Wytyczne do realizacji zadań w zakresie promocji zdrowia zawarte w NPZ nakładają obowiązek wdrażania systemowych rozwiązań na poziomie lokalnym przez wszystkie instytucje powołane do ochrony zdrowia mieszkańców oraz do działalności w sferze zdrowia publicznego, w tym placówki oświatowe i opiekuńczo-wychowawcze.

Wydział Zdrowia Urzędu Miasta Rzeszowa realizuje zadania w sferze profilaktyki i promocji zdrowia z udziałem instytucji reprezentujących resort zdrowia i edukacji oraz organizacji pozarządowych.

W dalszej części opracowania przedstawione zostaną programy profilaktyki realizowane w Rzeszowie oraz założenia Sieci Szkół Promujących Zdrowie.

7. Założenia promocji zdrowia

Według „American Journal of Health Promotion” promocja zdrowia pozwala ludziom sprostać wymaganiom prozdrowotnego stylu życia. Definicja zawarta w raporcie WHO z 1993 r. określiła promocję zdrowia jako „działa-

nie społeczne i polityczne na poziomie indywidualnym i zbiorowym, którego celem jest podniesienie stanu świadomości zdrowotnej społeczeństwa, krzewienie zdrowego stylu życia i tworzenie warunków sprzyjających zdrowiu. Jest to proces aktywizacji społeczności lokalnych, polityków, profesjonalistów i laików, podejmowanej do osiągnięcia trwałych zmian zachowań (redukcji zachowań będących czynnikami ryzyka i rozpowszechniania zachowań prozdrowotnych) oraz wprowadzenia zmian w środowisku, które zmniejszałyby lub eliminowały społeczne i inne środowiskowe przyczyny zagrożeń zdrowia”¹⁵. Uwzględniane są cztery poziomy promocji zdrowia:

- środowiskowy (środowisko życia, pracy);
- społeczny (grupy, elementy struktury społecznej, polityka społeczna, działania edukacyjne);
- organizacyjny (instytucje jako ośrodki promocji zdrowia, np. „zdrowa szkoła”, „zdrowy szpital”, tworzenie kultury sprzyjającej zdrowiu w środowisku pracy);
- indywidualny (zmiana zachowań jednostek i kształtowanie ich zdrowego stylu życia).

Warunkiem skuteczności oddziaływań jest planowe wdrażanie i ocena programów promocyjnych na wszystkich poziomach z uwzględnieniem zachodzących między nimi relacji.

Początkowo w dziedzinie promocji zdrowia skupiano się na jednostce, a następnie podejmowano działania w kierunku poprawy warunków środowiskowych, uwzględniając wzmocnienia lokalnego kapitału społecznego, poprawę warunków środowiska pracy i włączenie do działań różnych instytucji¹⁶. Strategicznym celem promocji zdrowia jest kształtowanie, wzmacnianie oraz optymalizacja statusu zdrowotnego jednostek i populacji. Drogą do osiągnięcia tego celu w Polsce są następujące cele operacyjne:

- zmniejszenie zachorowalności i przedwczesnej umieralności;
- redukcja czynników ryzyka (promocja karmienia piersią, zwalczanie nałogów, panowanie nad stresem);
- zmiana zachowań zdrowotnych (np. spędzanie wolnego czasu, relaks, praca, samoleczenie);
- zmniejszenie absencji chorobowej;

¹⁵ J.K. Karczewski, R. Grębowski, *Czynniki decydujące o zdrowiu człowieka* [w:] J.K. Karczewski (red.), *Higiena*, Wydawnictwo Czelej, Lublin 2002, s. 23.

¹⁶ Tamże, s. 24.

- obniżenie kosztów opieki zdrowotnej (promocja zdrowia jest jedyną alternatywą);
- lepsze standardy organizacyjne (tworzenie nowych ośrodków dostosowanych do promocji zdrowia);
- wzrost wiedzy społeczeństwa o czynnikach wpływających na zdrowie (środki i możliwość wyboru).

Podstawową rolę w ochronie zdrowia fizycznego, psychicznego i społecznego odgrywa edukacja prozdrowotna. Do głównych zadań oświaty zdrowotnej zalicza się:

- wpływanie na zmianę zachowań człowieka w kierunku zachowań prozdrowotnych;
- pobudzanie zainteresowań zdrowiem przez wzbogacanie wiedzy o nim;
- przekształcanie postaw i zachowań ludzkich, zwłaszcza w walce z nowymi zagrożeniami;
- wyrabianie odpowiedzialności za zdrowie własne i osób z najbliższego otoczenia.

„Każdy powinien wiedzieć, co jest dla zdrowia szkodliwe, a co działa pozytywnie na organizm; kiedy można z problemami zdrowotnymi radzić sobie samemu, a kiedy należy udać się do lekarza; co wpływa na przedłużenie i harmonię życia, a co powoduje zakłócenia w równowadze fizycznej i psychicznej organizmu, przyczyniając się do skrócenia życia. Do zadań oświaty zdrowotnej należy także prowadzenie szeroko zakrojonych akcji mających na celu walkę ze schorzeniami i nałogami zagrażającymi ogółowi społeczeństwa. Edukacja prozdrowotna jest więc dyscypliną z pogranicza nauk medycznych, humanistycznych i społecznych. Pomocne w jej realizacji są także najnowsze osiągnięcia z dziedziny psychologii i socjologii”¹⁷. Zdrowy styl życia człowieka należy promować już w dzieciństwie, aby zwalczać nieprawidłowe zachowania zdrowotne. Największe znaczenie w kształtowaniu postaw dzieci i młodzieży mają rodzina i placówki oświatowo-wychowawcze. Już na poziomie wychowania przedszkolnego realizowane są programy edukacyjne o treściach związanych ze zdrowiem. Edukacja zdrowotna i promocja zdrowia od najmłodszych lat życia człowieka ma priorytetowe znaczenie dla zdrowia populacji, ponieważ włącza do działania całe środowisko lokalne. Sprzyja więc inicjowaniu zmian zachowań i postaw społeczeństwa wobec zagrożeń cywilizacyjnych wynikających z zaniedbań i braku wiedzy o czynnikach ryzyka zdrowotnego.

¹⁷ J. Gromadzka-Ostrowska, *Zagadnienia zdrowia publicznego i ochrony środowiska* [w:] J. Gromadzka-Ostrowska, D. Włodarek, Z. Toeplitz, *Edukacja prozdrowotna*, Wydawnictwo Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego, Warszawa 2003, s. 29.

8. Wybrane programy profilaktyki i akcje promujące zdrowie finansowane z budżetu Miasta Rzeszowa w latach 2004–2013

Programy profilaktyki obejmują zakres zadań określonych w celach strategicznych i operacyjnych Narodowego Programu Zdrowia, które zostały wytyczone w danej edycji tego programu. Od roku 1990 opracowano już cztery edycje NPZ (aktualny obejmuje lata 2007–2015). Priorytety w sferze ochrony zdrowia określa Światowa Organizacja Zdrowia na podstawie przeprowadzonych badań sytuacji zdrowotnej mieszkańców różnych regionów świata.

Polska, tak jak inne kraje europejskie, doświadcza problemów i zagrożeń zdrowotnych w związku ze zbliżonym stylem życia większości obywateli, co przekłada się na wadliwy sposób odżywiania się (przekarmianie, nadmiar soli, cukru i tłuszczu) przy równoczesnym ograniczeniu ruchu i aktywności fizycznej (większość czasu spędzamy w pozycji siedzącej podczas pracy i wypoczynku) oraz zagrożeniu stresem sytuacyjnym (kryzys, bezrobocie, migracje zarobkowe).

Teoria polietologii chorób wskazuje na wiele przyczyn chorób psychosomatycznych związanych z zachowaniami zdrowotnymi i czynnikami zewnętrznymi, wśród których nie sposób pominąć wpływów środowiska społecznego (rodziny, szkoły, pracy, społeczności lokalnej).

Statystyki dotyczące realizacji programów zdrowotnych w Rzeszowie udostępnione przez Wydział Zdrowia Urzędu Miasta Rzeszowa przedstawia tabela 8.

Tabela 8. Programy profilaktyki realizowane w Rzeszowie w latach 2004–2013

Program/rok/ liczba mie- szkańców objętych progra- mem liczba osób	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	Ogó- łem
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Profilaktyka raka piersi (K 45+)	1000	1000	600	620	392	659	595	570	450	245	6131
Profilaktyka raka piersi (K 20-44)	–	–	201	450	589	457	560	560	554	641	4012

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Profilaktyka chorób sercowo-naczyniowych (K, M 35–55)	500	300	272	125	-	-	-	-	-	-	1197
Profilaktyka wad postawy „Proste plecy” (uczniowie kl. IV–VI)	1500	1373	1481	1293	1255	1355	1419	1337	1411	1345	13 769
Profilaktyka raka szyjki macicy (K 30–59)	-	110	-	-	-	-	-	-	-	-	110
Profilaktyka raka jelita grubego (K, M 40+)	-	282	224	260	260	42	72	112	170	155	1577
Program szczepień przeciw grypie (K, M 60+)	-	3000	3550	5003	5428	5707	5483	5900	5135	5580	44 786
Profilaktyka schorzeń grzybiczych, w tym grzybicy stóp	-	-	1666	-	-	-	-	-	-	-	1666
Wczesne wykrywanie i leczenie cukrzycy typu II (K, M 40+)	-	-	820	277	121	220	208	380	214	239	2479
Racjonalne odżywianie się – kapitał zdrowia na przyszłość (uczniowie szk. gimn. i ponadgimn.	-	-	5652	8000	8000	7900	7702	7200	7289	6619	58 362
Profilaktyka przeciwpróchnicowa (uczniowie szk. podst. kl. I–VI)	-	-	8730	8311	8070	-	-	-	-	-	25 111

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Higiena osobista (uczniowie)	-	-	-	-	-	9500	10240				19 740
Wczesne wykrywanie wad wzroku (dz. 6 l.)	-	-	-	-	1122	1180	1254	1248			4804
Program szczepień przeciwko zakażeniom meningo i pneumokokowym	-	-	-	-	-	528: M - 327 P - 201	275: M - 146 P - 129	283: M - 159 P - 124	-	-	1086
Profilaktyka chorób tarczycy u kobiet 40+	-	-	-	-	-	-	-	-	466	224	690
Ogółem	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	185 520

Źródło: Sprawozdania Wydziału Zdrowia Urzędu Miasta Rzeszowa, mps (okres 2004–2006); <http://bip.erzeszow.pl/wydzialyurzedumiasta/wydzial-zdrowia/sprawozdania> (2007–2013), data dostępu: 14.11.2014, opracowanie własne

Oprócz przedstawionych programów profilaktycznych organizowane są inne wybiórcze formy oddziaływań prewencyjnych skierowane do konkretnych odbiorców korzystających ze świadczeń medycznych ze względu na określone problemy zdrowotne. Przykłady programów i akcji promujących zdrowie wskazanych w sprawozdaniach Wydziału Zdrowia Urzędu Miasta Rzeszowa:

- Program rehabilitacji dzieci niepełnosprawnych realizowany w Ośrodku Rehabilitacji Dzieci Niepełnosprawnych w SPZOZ nr 1 w Rzeszowie;
- przygotowanie higienistek szkolnych do realizacji edukacyjnych programów zdrowotnych adresowanych do uczniów („Dbam o swój wygląd”, „Zasady racjonalnego żywienia”, Profilaktyka chorób nowotworowych”;
- „Promowanie zdrowia na festynach rodzinnych” (pomiar ciśnienia tętniczego, badania spirometryczne, porady na temat rzucenia palenia);
- obchody Światowego Dnia bez Tytoniu (konkurs plastyczny w szkołach);
- akcja „Rzuć palenie razem z nami” (badania palaczy – pomiar ciśnienia tętniczego krwi, pojemności życiowej płuc, poziomu CO w płucach, udzielanie porad prozdrowotnych, rozdawanie materiałów edukacyjnych w formie ulotek);
- akcja „Październik miesiącem walki z rakiem” (Marsz Nadziei, akcja „Otwartych drzwi” – badania mammograficzne dla mieszkanki Rzeszowa);

- profilaktyka choroby alkoholowej, uzależnienia od narkotyków i nałogu nikotyny dzieci i młodzieży w wieku szkolnym (prowadzona przez higienistki szkolne);
- dofinansowanie funkcjonowania mikrobusu dla osób niepełnosprawnych;
- dofinansowanie programu edukacyjnego dla mieszkańców Rzeszowa chorych na cukrzycę;
- akcja pn. „Wczesne wykrywanie cukrzycy” (przesiewowe badania poziomu glukozy);
- Światowy Dzień Walki z AIDS (konkurs plastyczny z nagrodami dla uczniów szkół gimnazjalnych i ponadgimnazjalnych);
- program pn. „Szkolenie i rehabilitacja po przebytych chorobach nowotworowych”;
- projekt badawczy pn. „Dziecko rzeszowskie – budowa i rozwój dzieci i młodzieży miasta Rzeszowa i powiatu rzeszowskiego w wieku od 8 do 18 lat” (realizowany przez Uniwersytet Rzeszowski);
- akcja prozdrowotna mająca na celu propagowanie badań profilaktycznych wśród kobiet pn. „Bądź zdrowa, mamó. Zbadaj się” (akcja połączona z konkursem plastycznym i nagrodami książkowymi dla zwycięzców);
- program kompleksowej rehabilitacji dzieci i ich rodzin: „Program profilaktyki zaburzeń rozwoju psychoruchowego u dzieci” i „Wczesne wykrywanie całościowych zaburzeń rozwojowych oraz wczesna interwencja terapeutyczna i pomoc dziecku zagrożonemu autyzmem oraz jego rodzinie”);
- akcja „Światowy Dzień Serca” (badanie ciśnienia tętniczego i poziomu glukozy oraz porady dotyczące profilaktyki chorób serca i układu krążenia);
- program pn. „Zdrowe dziecko – zdrowa rodzina – zdrowe społeczeństwo”;
- kampania edukacji prozdrowotnej „Aktywni z astmą” (opracowanie materiałów edukacyjnych na stronie internetowej);
- program pn. „Dobra informacja to skuteczna rehabilitacja” (realizacja zadania publicznego pn. „Promocja zdrowia psychicznego i zapobieganie zaburzeniom psychicznym” przez Stowarzyszenie Rodzin Otwarty Umysł – działania wspomagające proces rehabilitacji, spotkania z psychologiem i lekarzem psychiatrą, zajęcia kulturalno-oświatowe, rekreacyjne, relaksacyjne, terapeutyczne, zajęcia dla rodzin i opiekunów, opracowanie przewodnika informującego o dostępnych formach opieki zdrowotnej, pomocy społecznej i aktywizacji zawodowej osób z zaburzeniami psychicznymi);
- program pn. „Grupa wsparcia dla rodzin pacjentów hospicjum oraz rodzin w żałobie” (realizowany przez Fundację Podkarpackie Hospicjum dla Dzieci);

- realizacja zadania pn. „Prowadzenie działań na rzecz zapobiegania chorobom cywilizacyjnym, w szczególności chorobom sercowo-naczyniowym, nowotworowym, cukrzycy”.

Wymienione formy działań profilaktyczno-promocyjnych refundowanych z budżetu Miasta Rzeszowa były realizowane cyklicznie w przedziale czasu 2004–2013.

Poza tymi formami działalności podejmowane były również inicjatywy ze strony organizacji pozarządowych we współpracy z instytucjami, które dysponowały środkami przeznaczonymi na cele społeczne. Przykładami takich inicjatyw mogą być: promocja honorowego krwiodawstwa wśród dorosłej młodzieży szkół ponadgimnazjalnych organizowana przez Wojewódzką Stację Krwiodawstwa i Regionalny Oddział PCK, szkolenia dzieci i młodzieży z zakresu udzielania pierwszej pomocy, wolontariat młodzieżowy na rzecz osób niepełnosprawnych i seniorów, honorowe krwiodawstwo w zakładach pracy, pokrywanie przez pracodawców kosztów badań przesiewowych pracowników w niektórych zakładach pracy. Dużą szansę zmian w podejściu do zachowań sprzyjających zdrowiu przez ogół społeczeństwa daje realizacja programu edukacji zdrowotnej dzieci i młodzieży w placówkach należących do Sieci Szkół Promujących Zdrowie, do której przystępuje coraz więcej przedszkoli i szkół w całej Polsce.

9. Szkoła Promująca Zdrowie

Program Szkoły Promującej Zdrowie (SzPZ) opiera się na wychowaniu zdrowotnym i edukacji zdrowotnej dzieci i młodzieży przy zaangażowaniu wszystkich grup społecznych oraz instytucji związanych ze środowiskiem nauczania i wychowania. Według K. Demela wychowanie zdrowotne „jest integralną częścią składową kształtowania pełnej osobowości, a polega ono na:

1. wytwarzaniu nawyków bezpośrednio lub pośrednio związanych z ochroną i doskonaleniem zdrowia fizycznego i psychicznego;
2. wyrabianiu odpowiednich sprawności;
3. nastawieniu woli i kształtowaniu postaw umożliwiających stosowanie zasad higieny, skuteczną pielęgnację, zapobieganie chorobom i leczenie;
4. pobudzaniu pozytywnego zainteresowania sprawami zdrowia przez epizodyczne i systematyczne wzbogacanie i pogłębianie wiedzy o sobie, a także o prawach rządzących zdrowiem publicznym”¹⁸.

¹⁸ E. Charońska, *Podstawy teoretyczne edukacji zdrowotnej* [w:] A. Andruszkiewicz, M. Banaszkiewicz (red.), *Promocja zdrowia*, t. I: *Teoretyczne podstawy promocji zdrowia*, Wydawnictwo Czelej, Lublin 2008, s. 126.

Polska przystąpiła do Europejskiej Sieci Szkół Promujących Zdrowie w 1992 r. Szkoła promująca zdrowie ma swoje logo i deklarację przyjętą podczas I Europejskiej Konferencji Szkół Promujących Zdrowie o treści: „Każde dziecko ma prawo i powinno mieć możliwość uczyć się w szkole promującej zdrowie”¹⁹. II Europejska Konferencja SzPZ pod hasłem „Partnerstwo sektorów zdrowia i edukacji” odbyła się w 2002 r. w Holandii. Hasło to uznano za jeden z priorytetów, ponieważ poprawa stanu zdrowia społeczeństwa wymaga współdziałania i zaangażowania interdyscyplinarnego.

Wśród placówek mających siedzibę w Rzeszowie do Wojewódzkiej Sieci Szkół Promujących Zdrowie (WSSzPZ) przystąpiły:

- w 1999 r. – 1 zespół szkół;
- w 2002 r. – 6 przedszkoli, 5 szkół podstawowych, 1 gimnazjum, 2 zespoły szkół (w tym Zespół Szkół Specjalnych im. UNICEF);
- od 2004 do 2009 r. – 4 przedszkola, 5 szkół podstawowych, 3 gimnazja, 5 zespołów szkół.

Tabela 9 przedstawia poziomy i zakres tematyczny edukacji prozdrowotnej dzieci i młodzieży w SzPZ.

Tabela 9. Poziomy i zakres tematyczny edukacji prozdrowotnej w SzPZ

Lp.	Poziom kształcenia	Zakres
1	2	3
1	wychowanie przedszkolne	– wprowadzenie dziecka w zagadnienia zdrowia w oparciu o wyniesione z rodziny zachowania i nawyki zdrowego stylu życia
2	klasy I–III szkoły podstawowej (kształcenie zintegrowane)	– kształtowanie właściwych nawyków higienicznych – umiejętność nawiązywania i utrzymywania poprawnych kontaktów interpersonalnych z rówieśnikami i dorosłymi, w tym osobami niepełnosprawnymi – poznawanie własnego ciała – dbałość o zdrowie oraz higienę własną i otoczenia – żywność i żywienie – bezpieczeństwo – umiejętność słuchania – podobieństwa i różnice między ludźmi – tolerancja – organizacja własnego warsztatu pracy

¹⁹ M. Sokołowska, *Szkoła promująca zdrowie* [w:] A. Andruszkiewicz, M. Banaszkiewicz (red.), *Promocja zdrowia. Teoretyczne podstawy promocji zdrowia*, s. 204–205.

1	2	3
3	klasy IV–VI szkoły podstawowej (nauczanie blokowe)	– kształtowanie zachowań sprzyjających zdrowiu i bezpieczeństwu – nabywanie umiejętności dbania o swoje zdrowie i rozwój – prawidłowa organizacja czasu wolnego i nauki w domu – wskazanie zagrożeń cywilizacyjnych i społecznych – rozróżnianie czynników i sytuacji wpływających pozytywnie i negatywnie na bezpieczeństwo oraz współpraca z dorosłymi w tym zakresie – kształtowanie umiejętności właściwego zachowania się w przypadku: kontaktu z przedmiotami niebezpiecznymi, toksycznymi, łatwopalnymi, wybuchowymi, niewybuchami i niewypałami, konfliktu w relacjach społecznych
4	gimnazjum (nauczanie przedmiotowe)	– przygotowanie ucznia do samodzielności w zakresie zdrowego stylu życia i dokonywania właściwych wyborów – wskazanie źródeł pomocy w przypadku zagrożenia uzależnieniami, prostytutką, molestowaniem seksualnym – uświadamianie współzależności między różnymi wymiarami zdrowia – higiena osobista i otoczenia – bezpieczeństwo i pierwsza pomoc – zasady odżywiania – aktywność ruchowa i umysłowa – zachowania sprzyjające podejmowaniu odpowiedzialnych wyborów – korzystanie z pomocy medycznej – poczucie własnej wartości – dawanie i przyjmowanie wsparcia – asertywność – przyczyny i skutki używania środków psychoaktywnych – formy pomocy dla osób eksperymentujących i uzależnionych – sposoby radzenia sobie w sytuacjach trudnych
5	szkoła ponadgimnazjalna (ścieżka edukacyjna)	– kontynuacja poprzednich etapów – kształtowanie samodzielności ucznia i utrwalanie zachowań zdrowotnych ważnych w codziennym życiu z uwzględnieniem przyszłości – pogłębienie wiedzy i realizacji zachowań prozdrowotnych o ochronie, utrzymaniu i poprawie zdrowia jednostki oraz bezpieczeństwa i zdrowia publicznego – utrwalanie umiejętności życiowych sprzyjających rozwojowi fizycznemu, psychicznemu, społecznemu i duchowemu

1	2	3
		– kształtowanie aktywnej i odpowiedzialnej postawy wobec zdrowia i bezpieczeństwa własnego oraz innych ludzi – rozbudzenie potrzeby działania na rzecz tworzenia zdrowego środowiska – wzmacnianie poczucia własnej wartości, wiary w siebie i swoje możliwości – rozwijanie współpracy z rodzicami i społecznością lokalną w zakresie edukacji prozdrowotnej i rozwiązywania problemów zdrowotnych – promocja zdrowia – ukazanie zdrowia jako wartości – pielęgnacja ciała i urody człowieka – znaczenie pracy i aktywnych form spędzania czasu wolnego – związek poczucia humoru ze zdrowiem – racjonalne żywienie i skutki odchudzania – pomoc medyczna i psychologiczna – zachowanie w chorobie – radzenie sobie w sytuacjach trudnych i umiejętność wspierania innych – umiejętność porozumiewania się i utrzymywania dobrych relacji z innymi ludźmi oraz funkcjonowania i współpracy w grupie – radzenie sobie z presją środowiska – kształtowanie właściwej postawy wobec osób chorych, niepełnosprawnych i starszych

Źródło: K. Błaszczuk, *Współczesne koncepcje zdrowia* [w:] K. Błaszczuk, D. Rynkowska, *Wybrane problemy zdrowia publicznego w perspektywie pracy socjalnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2014, s. 34–36; na podstawie B. Wolny, *Edukacja zdrowotna w szkole*, Wydawnictwo Diecezjalne w Sandomierzu, Stalowa Wola 2008, s. 41–48

Każdy etap uczy dzieci i młodzież zdrowego stylu życia. Metody i treści są dobierane i dostosowane do poziomu wiedzy, rozwoju i specyfiki grupy (różny zakres tematyki dla uczniów i młodzieży zagrożonej z powodu ryzykownych zachowań zdrowotnych)²⁰.

10. Wnioski

W opracowaniu przedstawiono zarys problemów zdrowotnych mieszkańców Rzeszowa w przedziale czasowym 2004–2013. Wybór tego okresu był podyktowany przełomowym wydarzeniem – przystąpieniem Polski do

²⁰ B. Wolny, *Edukacja zdrowotna w szkole*, Wydawnictwo Diecezjalne w Sandomierzu, Stalowa Wola 2008, s. 49–53.

Wspólnoty Europejskiej, co nie pozostało obojętne dla sytuacji zdrowotnej ludności. Zmieniająca się sytuacja społeczno-ekonomiczna (rozłączenie rodzin z powodu migracji zarobkowej, przemiany demograficzne, bezrobocie) stała się czynnikiem pobudzającym społeczeństwo do aktywności w kierunku poprawy warunków życia dla przystosowania się do nowej rzeczywistości. Towarzyszące zmianom wspomniane zagrożenia nasilają stres sytuacyjny, który jest niekorzystny dla zdrowia psychosomatycznego, zaś drugim czynnikiem jest zmiana stylu życia, w tym nawyków żywieniowych, niepozostających bez znaczenia dla rozwoju chorób cywilizacyjnych (otyłość, cukrzyca, alergie). Artykuł dotyczył sytuacji zdrowotnej w mieście zamieszkanym przez prawie 200 tysięcy osób, w którym podejmowane są działania prewencyjne w kierunku poprawy zdrowia ogółu mieszkańców i realizowane są programy edukacyjne z zakresu promocji zdrowego stylu życia obejmujące wszystkie kategorie wiekowe ludności. Przedstawiono tylko ogólny zarys problemu, który może stanowić inspirację dla badaczy zainteresowanych tą dziedziną zjawisk społecznych.

Healthcare and health promotion in Rzeszow. The context of medical care and health related behaviours of Rzeszow residents

Abstract

Issues related to health of individuals and populations are classified among the phenomena occurring in social environment which require interdisciplinary approach. In course of our relations and contacts with others, we develop our health-related habits and we assume the roles of either healthy or sick or disabled person. Maintenance of good health makes it possible for people to accomplish life goals, develop their intellectual potential, achieve happiness, and gain satisfaction linked with their specific social roles. The study reviews statistical data related to various preventive healthcare services in the city of Rzeszow, acquired from reports published by Health Department of the Podkarpackie Marshal Office, Social Policy Department at the Podkarpackie Province Office and Health Department at the Municipal Office of Rzeszow. Issues related to health promotion have been discussed taking into account data of Health Department at the Municipal Office of Rzeszow and data derived from reports of entities coordinating the Network of Health Promoting Schools. The presented analysis of issues related to health of Rzeszow residents covers the period from 2004 to 2013.

Keywords: healthcare, prevention, health promotion

MAŁGORZATA ZATORSKA-ZOŁA

Opieka zdrowotna i zdrowie publiczne w Rzeszowie

1. Uwagi wstępne

Głównym zagadnieniem, które stanowi przedmiot niniejszego opracowania, jest opieka zdrowotna i zdrowie publiczne w Rzeszowie. A czym jest zdrowie publiczne? Obecny minister zdrowia K. Radziwiłł twierdzi, że „mamy problem z definicją, ponieważ często uznaje się, że zdrowiem publicznym jest to, co dotyczy zdrowia, a nie jest opieką zdrowotną”¹, i dalej minister dodaje: „To jest wszystko: zarówno to, co można robić w zakresie bardzo wczesnej profilaktyki i interwencji, jak i organizacji opieki”². Definicji jest wiele, we wszystkich przewija się troska o zachowanie i umacnianie zdrowia. Analiza szczegółowych zagadnień składających się na problem główny koncentrować się będzie przede wszystkim na relacjach pomiędzy organizacją ochrony zdrowia oraz jej dostępnością i jakością a społecznie uwarunkowanymi problemami korzystania z usług publicznej służby zdrowia w Rzeszowie.

Wśród czynników warunkujących zdrowie zarówno jednostki, jak i zbiorowości we wszystkich modelach wymienia się opiekę medyczną. W biomedycznym modelu zdrowia przypisuje się jej szczególną rolę, co ma związek z rozwojem nauk medycznych (nowe technologie medyczne związane z diagnostyką i leczeniem wcześniej nieuleczalnych chorób).

Zdrowie publiczne – w ujęciu definicji Światowej Organizacji Zdrowia – jest to zorganizowany wysiłek społeczny realizowany głównie przez wspólne działanie instytucji publicznych mające na celu polepszanie, promocję, ochronę i przywracanie zdrowia ludności. Obejmuje m.in. takie rodzaje działalności jak analiza sytuacji zdrowotnej, nadzór zdrowotny, promocja

¹ PAP, *Radziwiłł zapowiada zmiany w ustawie o zdrowiu publicznym*, www.rynekzdrowia.pl/Polityka-zdrowotna/Radziwill-zapowiada-zmiany-w-ustawie-o-zdrowiu-publicznym,157645,14.html, data dostępu: 29.12.2015.

² Tamże.

zdrowia, zapobieganie, zwalczanie chorób zakaźnych, ochrona środowiska oraz działania przygotowawcze na wypadek katastrof i nagłych sytuacji zdrowotnych. „Zdrowie jest w ludzkiej kulturze obiektem powszechnego zainteresowania i odwiecznym celem pożądania. Jako dobro szczególnie cenne stało się ono przedmiotem wielowiekowej refleksji oraz różnych działań indywidualnych i zbiorowych podejmowanych na rzecz jego ochrony”³. Opieka zdrowotna może być analizowana na dwóch poziomach: poziomie mikro – relacja lekarz – pacjent i poziomie makro – polityka zdrowotna, która powinna być realizowana przez zastosowanie zasady równego dostępu do usług medycznych wysokiej jakości. Zasada równości obywateli (pacjentów) w dostępie do świadczeń zdrowotnych finansowanych ze środków publicznych wynika z zapisów Konstytucji (art. 68) i oznacza, że obywatele nie mogą być dyskryminowani w jakikolwiek sposób.

„Postrzeganie zdrowia zawsze dokonuje się przez pryzmat społeczno-kulturowych uwarunkowań, w jakich żyją ludzie. Taka sytuacja jest przyczyną rozbieżności w określaniu tego, czym jest zdrowie, a czym choroba. Jednocześnie jest to punkt odniesienia w ocenie zdrowia jako jednej z wartości życiowych”⁴. System zdrowia publicznego ma bezpośredni wpływ na jakość życia społeczeństwa. Zdrowe miasto winno być przyjazne dla swoich mieszkańców, oferując im m.in. miejsca do aktywności fizycznej i kulturalnej, zdrowe i bezpieczne środowiska pracy, nauki i wypoczynku, dostęp do opieki zdrowotnej. Powinno działać w celu wyeliminowania nierówności w zakresie dostępu do świadczeń zdrowotnych.

W Rzeszowie daje się zauważyć dużą aktywność miasta na polu polityki prozdrowotnej, w czym zawierają się m.in.: bezpłatne programy profilaktyczne, stałe poszerzanie zakresu usług medycznych, utworzenie Wydziału Medycznego na Uniwersytecie Rzeszowskim, jak również działania motywujące do zwiększenia aktywności fizycznej mieszkańców miasta, w tym m.in. stworzenie i rozbudowa ścieżek rowerowych, obiektów sportowych, organizowanie i współorganizowanie licznych akcji prozdrowotnych oraz konferencji medycznych o zasięgu krajowym i międzynarodowym.

Kolejnym zagadnieniem niniejszego artykułu będzie dostępność do leczenia w ramach Narodowego Funduszu Zdrowia, a zwłaszcza problematyka związana z oczekiwaniem do specjalistów (tzw. listy oczekujących). Jed-

³ Z. Zalewski, *Wstępny zarys problematyki. Bioetyka a zdrowie publiczne* [w:] C.W. Włodarczyk, D. Shickle, K. Czabanowska, N.E. Moran (red.), *Zdrowie publiczne w krajach europejskich*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2007, s. 25.

⁴ R. Bogusz, *Społeczno-kulturowy wymiar zdrowia i choroby* [w:] A. Majchrowska (red.), *Wybrane elementy socjologii*, Wydawnictwo CZELEJ, Lublin 2003, s. 54.

nym z zadań polityki zdrowotnej było i jest nadal (w związku z wciąż trwającą reformą w ochronie zdrowia) stworzenie mechanizmów wzmocnienia znaczenia systemu opieki zdrowotnej, a także ocena skuteczności i efektywności tego systemu. Zagadnienia, które stanowią przedmiot niniejszego opracowania, są analizowane na podstawie danych udostępnianych przez: Wydział Zdrowia Urzędu Miasta Rzeszowa, Podkarpacki Oddział Narodowego Funduszu Zdrowia, Podkarpacki Urząd Wojewódzki – Wydział Polityki Społecznej, Naczelną Izbę Lekarską, Naczelną Izbę Pielęgniarek, GUS, jak również SP ZOZ nr 1 w Rzeszowie. K. Kajdanek zauważa, że „agregacji danych nie sprzyja zróżnicowanie zakładów opieki zdrowotnej pod względem organizacyjnym i własnościowym. Należy wskazać na duże zindywidualizowanie w charakterze prawnym i organizacyjnym organów założycielskich w sektorze publicznym (administracja państwowa, odpowiednie szczeble samorządu terytorialnego: gmina, powiat, województwo) oraz w sektorze prywatnym (spółki prawa cywilnego, handlowego, fundacje, stowarzyszenia, kościoły i zakony, związki wyznaniowe i inne)”⁵. Dane uzyskane w czasie opracowywania publikacji odnoszą się do osób zamieszkałych w powiecie rzeszowskim ziemskim i grodzkim, nie uwzględniają populacji wywodzącej się spoza tych rejonów.

2. Sytuacja demograficzno-zdrowotna w Rzeszowie

Zgodnie z ewidencją prowadzoną przez Wydział Spraw Obywatelskich w Rzeszowie liczba mieszkańców wynosi 186 392 (stan na 14 sierpnia 2015 r.), w tym kobiet 96 937, mężczyzn 86 727. Są to osoby zameldowane na pobyt stały i czasowy. Statystyka urodzeń wykazuje, że w 2013 r. urodzonych i zamieszkałych w Rzeszowie było 1958 dzieci, w tym chłopców 1007, dziewczynek 951, co wskazuje na zwiększanie się liczby urodzeń w stosunku do lat ubiegłych. Jeśli chodzi o zgony, w roku 2013 w Rzeszowie wynosiły one ogółem 1398, w tym 722 mężczyzn i 676 kobiet. Dane dotyczące zgonów utrzymują się od kilku lat na zbliżonym poziomie. Najczęściej (dane GUS) zgony w Rzeszowie w latach 2002–2013 spowodowane były chorobami układu krążenia (44,6%) i chorobami nowotworowymi (26,8%). Pociągające jest to, że mieszkańcy Rzeszowa, podobnie jak i całego woje-

⁵ K. Kajdanek, *Opieka zdrowotna i zdrowie publiczne* [w:] S.W. Kłopotek, M. Błaszczuk, J. Pluta (red.), *Problemy społeczne w przestrzeni Wrocławia*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2010, s. 186.

wództwa podkarpackiego, są jednymi z najdłużej żyjących w Polsce. „Noworodek płci męskiej urodzony na Podkarpaciu w 2012 r. będzie żył przeciętnie 74,3 lat; jest to najwyższy wskaźnik wśród województw (kraj – 72,3 lat). Przeciętne dalsze trwanie życia dla noworodka płci żeńskiej wynosi 82,1 lat; jest to drugi pod względem wielkości wskaźnik wśród województw (większy ma tylko woj. podlaskie – 82,3; kraj – 81,0”⁶. Jeśli chodzi o hospitalizację mieszkańców Rzeszowa, leczonych w szpitalach ogólnych w województwie wg wieku i przyczyn, zauważalny jest spadek pobytów w szpitalu zarówno mężczyzn, jak i kobiet. Zachorowalność dzieci i młodzieży (0–18 lat) w powiecie rzeszowskim ziemskim i grodzkim (osoby będące po opieką lekarza podstawowej opieki zdrowotnej) w 2014 r. wynosiła ogółem 2519 (wskaźnik na 100 tys. ludności). Zachorowalność ludności w wieku 19 lat i więcej w powiecie rzeszowskim ziemskim i grodzkim (osoby będące po opieką lekarza podstawowej opieki zdrowotnej) w 2014 r. wynosiła ogółem 4909,2 (wskaźnik na 100 tys. ludności). W obydwu grupach wiekowych zauważa się spadek zachorowalności w stosunku do 2013 r.

W województwie podkarpackim w 2012 r. zarejestrowano 7949 nowych przypadków zachorowań na nowotwory złośliwe, w tym 4267 u mężczyzn i 3682 u kobiet. Należy zauważyć, że w stosunku do 2003 r. zachorowania wzrosły ogółem o 14,1%. W populacji kobiet zanotowano wzrost zachorowań o 16,7%, natomiast w populacji mężczyzn o 12,0%.

W 2012 r. najczęściej rozpoznawanymi nowotworami u mężczyzn były nowotwory złośliwe gruczołu krokowego (16%), płuca (12%) i jelita grubego (6%). Największą zachorowalność u mężczyzn obserwowano w powiatach: m. Krośnie, m. Rzeszowie i w leskim, najniższą w powiatach tarnobrzeskim i ropczycko-sędziszowskim. W tym samym okresie najczęściej rozpoznawanymi nowotworami u kobiet były nowotwory złośliwe piersi (20%), skóry (9%) i trzonu macicy (8%). Najwyższy wskaźnik zachorowalności stwierdzono w powiatach: m. Tarnobrzegu, mieleckim i w m. Rzeszowie. Najmniejszą zachorowalność zaobserwowano w powiatach kolbuszowskim, przemyskim i leskim⁷. W Rzeszowie zachorowania i zgony na nowotwory złośliwe mężczyzn i kobiet przedstawiają tabele 1, 2, 3, 4.

⁶ Szerzej zob. „Rynek Zdrowia” 2014, nr 4, s. 24.

⁷ M. Grądzka-Lampart, A. Radziszewska, A. Patro, J. Gawęłko, *Nowotwory złośliwe w województwie podkarpackim w 2012 roku*, Wojewódzki Szpital Specjalistyczny im. F. Chopina, Podkarpackie Centrum Onkologii, Zakład Epidemiologii i Podkarpacki Rejestr Nowotworów, Rzeszów 2014, s. 7.

Tabela 1. Zachorowania na najczęstsze nowotwory złośliwe mężczyzn w Rzeszowie w 2012 r.

Umiejscowienie nowotworu	Liczba bezwzględna	Współczynnik surowy	Współczynnik standaryzowany	Wskaźnik struktury %
Województwo podkarpackie	4267	409,4	274,9	100,0
Miasto Rzeszów ogółem	425	498,0	322,6	100,0

Zachorowania na najczęstsze nowotwory złośliwe mężczyzn w Rzeszowie

Gruzoł krokowy	71	83,2	53,5	16,7
Oskrzela	59	69,1	46,8	13,9
Jelito grube	48	56,2	35,2	11,3
Skóra	47	55,1	29,6	11,1
Nerka	32	37,5	26,0	7,5

Tabela 2. Zachorowania na najczęstsze nowotwory złośliwe kobiet w Rzeszowie w 2012 r.

Umiejscowienie nowotworu	Liczba bezwzględna	Współczynnik surowy	Współczynnik standaryzowany	Wskaźnik struktury %
Województwo podkarpackie	3682	338,9	196,8	100,0
Miasto Rzeszów ogółem	371	388,8	226,9	100,0

Zachorowania na najczęstsze nowotwory złośliwe kobiet w Rzeszowie

Pierś	84	88,0	56,1	22,6
Skóra	53	55,5	25,4	14,3
Jelito grube	26	27,2	13,3	7,0
Trzon macicy	26	27,2	16,1	7,0
Nerka	21	22,0	13,2	5,7

Tabela 3. Zgony na najczęstsze nowotwory złośliwe mężczyzn w Rzeszowie w 2012 r.

Umiejscowienie nowotworu	Liczba bezwzględna	Współczynnik surowy	Współczynnik standaryzowany	Wskaźnik struktury %
Województwo podkarpackie	2406	230,8	147,6	100,0
Miasto Rzeszów ogółem	184	215,6	127,5	100,0

Zgony na najczęstsze nowotwory złośliwe w Rzeszowie

Oskrzela	48	56,2	35,1	26,1
Żołądek	21	24,6	14,7	11,4
Gruzoł krokowy	19	22,3	9,6	10,3
Jelito grube	12	14,1	7,9	6,5
Trzustka	9	10,5	5,9	4,9

Tabela 4. Zgony na najczęstsze nowotwory złośliwe kobiet w Rzeszowie w 2012 r.

Umiejscowienie nowotworu	Liczba bezwzględna	Współczynnik surowy	Współczynnik standaryzowany	Wskaźnik struktury %
Województwo podkarpackie	1748	160,9	79,4	100,0
Miasto Rzeszów ogółem	166	173,9	79,5	100,0

Zgony na najczęstsze nowotwory złośliwe w Rzeszowie

Oskrzela	22	23,1	10,6	13,3
Pierś	20	21	10,3	12
Jelito grube	16	16,8	7,2	9,6
Jajnik	11	11,5	5,0	6,6
Macica	10	10,5	5,1	6,0

Źródło: M. Grądańska-Lampart, A. Radziszewska, A. Patro, J. Gawełko, *Nowotwory złośliwe w województwie podkarpackim w 2012 roku*, Wojewódzki Szpital Specjalistyczny im. F. Chopina, Podkarpackie Centrum Onkologii, Zakład Epidemiologii i Podkarpacki Rejestr Nowotworów, Rzeszów 2014, s. 152–155

3. Funkcjonowanie ochrony zdrowia

O strukturze i funkcjonowaniu systemu ochrony zdrowia w Polsce decydują akty prawne różnej rangi – od najwyższego począwszy, czyli Konstytucji, poprzez ustawy i rozporządzenia Ministra Zdrowia, a od czasu wejścia Polski do UE różnorakie dyrektywy i decyzje unijne. Przede wszystkim jednak jego funkcjonowanie uwarunkowane jest stanem gospodarki, a co za tym idzie – wielkością wydatków na zdrowie. „Wiedza ekonomiczna o funkcjonowaniu ochrony zdrowia stwarza podstawy do podejmowania racjonalnych decyzji i prowadzenia dialogu na tematy, które są szczególnie ważne dla każdego człowieka i dla wszystkich uczestników systemu”⁸. Społeczeństwo polskie jest ciągle niezadowolone, zniecierpliwione i coraz głośniej narzeka na rodzimą ochronę zdrowia, domagając się efektywnych zmian w jej funkcjonowaniu. Wprawdzie kolejne ekipy rządzące przedstawiają projekty różnych zmian, jednak większość z nich albo nie wyszła poza etap planowania, albo jest niezadowolająca. Może jest też tak, że jesteśmy społeczeństwem narzekającym. Zmiany systemu wymagają długofalowych działań i współpracy różnych środowisk, a w głównej mierze środowisk politycznych, które obecnie nie są w stanie przyjąć jednolitej płaszczyzny

⁸ E. Nojszewska, *System ochrony zdrowia w Polsce*, LEX a Wolters Kluwer Bussines, Warszawa 2011, s. 15.

postępowania w tym zakresie. W przypadku reform w ochronie zdrowia najczęstszą strategią, jak można zauważyć, są bądź powierzchowne (kosmetyczne czy raczej pozorne) zmiany, bądź też zaniechanie jakichkolwiek działań ukierunkowane na tzw. przeczekanie. Ten sposób postępowania elit politycznych doprowadził do sytuacji, w której zmiany systemowe i polityczne nie przyczyniły się do zdecydowanej poprawy sytuacji w ochronie zdrowia. W dalszym ciągu pacjenci narzekają na trudny dostęp do leczenia w ramach NFZ (długi czas oczekiwania na wizyty do specjalistów oraz dostępność zabiegów). Problem w tym zakresie dostrzeżony również został w publikacji K. Kajdanek *Opieka zdrowotna i zdrowie publiczne*. Autorka wskazuje m.in., iż z „badań ogólnopolskich wiadomo, że Polacy najchętniej w przypadku drobnych dolegliwości leczą się domowymi sposobami lub kupują dostępne farmaceutyki bez recepty, korzystając co najwyżej z porad i sugestii farmaceutów. Do lekarza udają się z poważniejszymi dolegliwościami lub kiedy niedyspozycja musi być udokumentowana zwolnieniem lekarskim. Trudno jednoznacznie rozstrzygnąć, na ile brak kontroli stanu zdrowia wynika z trudności związanych z uzyskaniem odpowiednich skierowań od lekarzy pierwszego kontaktu, a na ile jest spowodowany lekceważeniem profilaktyki zdrowotnej”⁹. Ironizując, można odwołać się w tym zakresie do ludowych metod leczenia, które znane były od wieków, o czym wspomina w swoim dziele *Kultura ludowa Słowian* K. Moszyński.

Należy również w tym miejscu podjąć inny wątek, który ma wpływ na strukturę i formę funkcjonowania systemu opieki zdrowotnej w Polsce, na co zwracają uwagę niektórzy publicyści zajmujący się problematyką służby zdrowia, a mianowicie: zwiększanie finansowania ochrony zdrowia nie uzdrawia systemu, a raczej poprawia sytuację ekonomiczną jednej grupy zawodowej, co jest szczególnie widoczne w zakresie dysproporcji płac lekarzy i pozostałych grup medycznych (pielęgniarek, diagnostów, rehabilitantów, ratowników medycznych). Sytuacja ta w szerszym kontekście prowadzi do destabilizacji systemu. Uwarunkowania te negatywnie odbijają się nie tylko na pracownikach ochrony zdrowia, ale także na jakości świadczonych usług, a co za tym idzie – na najważniejszym uczestniku systemu – pacjencie.

Finansowanie ochrony zdrowia, a zwłaszcza mechanizmy i sposoby finansowania, to temat bardzo rozległy, budzący wiele emocji zarówno wśród świadczeniobiorców, świadczeniodawców, jak i decydentów, a także ekonomistów zajmujących się ochroną zdrowia, E. Nojszewska pisze: „Nie

⁹ K. Kajdanek, *Opieka zdrowotna i zdrowie publiczne* [w:] S.W. Kłopotek, M. Błaszczuk, J. Pluta (red.), *Problemy społeczne w przestrzeni Wrocławia...*, s. 198.

ma bowiem takich pieniędzy, jakich nie wchłonęłaby opieka zdrowotna, można by na nią przeznaczyć nawet cały PKB”¹⁰.

Autorzy Akademii Zdrowia 2030 radzą, by wydatki na zdrowie traktować jako inwestycję w rozwój państwa, która pozytywnie wpływa na PKB i podnosi komfort życia obywateli. Minister zdrowia Konstanty Radziwiłł zapowiedział zmianę sposobu finansowania, a mianowicie: przeniesienie finansowania systemu ochrony zdrowia na budżet państwa, tak jak ma to miejsce w Finlandii, Hiszpanii czy Wielkiej Brytanii¹¹. Cele polityki zdrowotnej państwa, w tym systemu ochrony zdrowia jako tego, który ma te cele realizować, określane są w dokumentach rządowych w ramach prac nad długookresowymi strategiami rozwoju kraju. Strategiczne dokumenty opracowywane są, a przynajmniej powinny być, przez samorządy wojewódzkie posiadające w tej dziedzinie kompetencje.

W Rzeszowie, podobnie jak na całym Podkarpaciu i w Polsce, nie istnieje jeden urząd czy instytucja kreująca politykę zdrowotną, stąd trudności w jej koordynacji. Dopóki nie zostanie opracowana „mapa potrzeb zdrowotnych”, to trudno będzie prowadzić politykę zdrowotną właściwie określającą potrzeby zdrowotne miasta, regionu, kraju (m.in. liczba i struktura łóżek). Jak z tego można wywnioskować, obecna polityka zdrowotna prowadzona jest w oparciu o doraźne potrzeby oraz opłacalność procedur, a to oczywiście nie ma żadnego związku z planowaniem w tym zakresie. Samorząd województwa w porozumieniu z powiatami i gminami właśnie na podstawie „mapy potrzeb zdrowotnych” powinien tworzyć regionalne strategie ochrony zdrowia, które winny stanowić filar potrzeb zdrowotnych danego obszaru (miasta).

W 2014 r. w Rzeszowie funkcjonowało 9 szpitali ogólnych (tylko z łózkami stacjonarnymi), w tym 4 szpitale publiczne (podmioty niebędące przedsiębiorcami), 4 szpitale niepubliczne (podmioty będące przedsiębiorcami) oraz szpital MSW. W szpitalach tych było 2270 łóżek, z czego w podmiotach niebędących przedsiębiorcami 2104 łóżka. Ponadto w Rzeszowie funkcjonują inne podmioty lecznicze publiczne i niepubliczne. Z „Rejestru podmiotów wykonujących działalność leczniczą w Rzeszowie” wynika, że leczenie stacjonarne jednego dnia oferuje 21 podmiotów, leczenie ambulatoryjne specjalistyczne 99 podmiotów, leczenie w ramach podstawowej opieki zdrowotnej 49 podmiotów. Na uwagę zasługuje fakt, że 8 podmiotów realizuje leczenie w domu pacjenta, a 2 w trybie hostelowym. Stacjonarną długoterminową opiekę pielęgnacyjną realizuje 7 podmiotów, a długoter-

¹⁰ Tamże, s. 20.

¹¹ K. Lisowska, *Minister zdrowia zapowiada ewolucję*, „Rynek Zdrowia” 2015, nr 12, s. 13.

minową opiekę pielęgniarską w domu pacjenta 4 podmioty. W zakresie rehabilitacji 5 podmiotów działa w trybie stacjonarnym, ambulatoryjnie 50 podmiotów, rehabilitację w domu pacjenta realizuje 21 podmiotów. Mieszkańcy Rzeszowa mogą korzystać z nocnej i świątecznej pomocy medycznej, którą zabezpieczają 3 podmioty. Przedstawiając liczbę placówek medycznych, nie można pominąć zestawień liczbowych podstawowego personelu medycznego – lekarzy i pielęgniarek. W 2014 r. w powiecie rzeszowskim grodzkim i ziemskim pracowało (w liczbach bezwzględnych) 1259 lekarzy, 2550 pielęgniarek, 490 położnych (bez resortów: MON, MSWiA i sprawiedliwości). Wskaźnik na 10 tys. ludności wynosił: lekarze – 35,8, pielęgniarki – 72,5, położne – 13,9. Liczba lekarzy w Polsce to 143 226, ale wykonujących zawód 131 156 (stan na 10 listopada 2015 r. wg Naczelnej Izby Lekarskiej). Liczba pielęgniarek to 282 522 i 35 454 położne (stan na 31 grudnia 2014 r. wg Naczelnej Izby Pielęgniarek i Położnych). Wskaźnik na 1000 mieszkańców w Polsce wynosił: 2,2 lekarza, 5,4 pielęgniarki. Tak więc sytuacja w Rzeszowie, jeśli chodzi o liczbę personelu medycznego, w porównaniu do reszty kraju wygląda znacznie korzystniej. Na wysoki wskaźnik personelu pielęgniarskiego wpływa zapewne duża liczba szkół pielęgniarskich w województwie podkarpackim: pięć kształci na studiach I stopnia (licencjat pielęgniarstwa), a Uniwersytet Rzeszowski na studiach II stopnia (mgr pielęgniarstwa). Wyższy wskaźnik lekarzy w stosunku do innych części kraju może mieć swoje źródło w tym, że młodzi ludzie wyjeżdżają na studia medyczne, a następnie wracają w rodzinne strony. W Rzeszowie i okolicy powstają nowe i atrakcyjne miejsca pracy, nowoczesne, dobrze wyposażone placówki medyczne z możliwością specjalizacji w takich dziedzinach, w których jeszcze kilka lat wcześniej nie było możliwości zdobywania specjalizacji. Medycy z Rzeszowa zapewne też rzadziej niż ich koledzy np. z Wrocławia czy Szczecina migrują na Zachód, ale tego typu danych nie uzyskano.

Z analizy dostępnych informacji wyłania się obraz rzeszowskiej służby zdrowia dotkniętej problemami systemowymi związanymi z kształtem niekończącej się reformy służby zdrowia w Polsce. „Zdrowie i jego ochrona odgrywają szczególną rolę dla każdego człowieka i dlatego dostępność i jakość świadczeń stanowi przedmiot szczególnego zainteresowania i dbałości nie tylko pacjentów i świadczeniodawców, ale także rządu. Jednakże funkcjonowanie ochrony zdrowia jest szczególnie złożone, zaś na państwie spoczywają obowiązki związane organizacją tego systemu”¹². Wiele spośród wskazanych problemów ma swoje źródło w nierozwiązanej do końca kwestii dostępności opieki zdrowotnej, w tym zwłaszcza podstawowej opieki

¹² E. Nojszewska, *System ochrony zdrowia w Polsce...*, s. 15.

zdrowotnej, która jest głównym i fundamentalnym ogniwem całego systemu. Lekarz POZ powinien działać w zespole profesjonalistów medycznych o szeroko zdefiniowanych kompetencjach. Praca zespołów POZ powinna być wspierana także przez innych fachowych pracowników o określonych i specyficznych kompetencjach. Zespoły te powinny być wyposażone w skuteczne narzędzia do polityki zdrowotnej, w tym stosowne regulacje prawne i instrumenty finansowe¹³.

Kolejne problemy pacjentów to utrudniona i wydłużona dostępność do lekarzy specjalistów, długi czas oczekiwania na wysokospecjalistyczne usługi medyczne. W związku z tym resort zdrowia opracował pakiet kolejowy dotyczący ambulatoryjnej opieki specjalistycznej, proponując kilka zmian mających na celu zwiększenie liczby wizyt u specjalistów i jednocześnie skrócenie czasu oczekiwania na taką wizytę. Zaproponowane zmiany mają też na celu motywowanie do szybkiej diagnostyki ułatwiającej przeprowadzenie skutecznego leczenia, a tym samym sprawne przejście pacjenta przez procedury medyczne. Jednak w tym miejscu pojawia się kolejny nierozstrzygnięty problem związany z limitowaniem usług zdrowotnych przez NFZ. Szpitale, jak można wnosić z zaobserwowanej praktyki, byłyby w stanie wykonać więcej procedur medycznych, jednak mając w perspektywie ograniczone możliwości odzyskania poniesionych kosztów (NFZ pokrywa całkowicie koszty procedur ratujących życie, natomiast w innych przypadkach podpisywane są ugody z placówkami medycznymi na zwrot części poniesionych kosztów przez świadczeniodawcę), tego nie podejmują, dlatego placówki medyczne po zrealizowaniu kontraktu, broniąc się przed tzw. nadwykonaniami, wpisują pacjentów na listy oczekujących.

Oto kilka przykładów oczekiwania na świadczenia medyczne w Rzeszowie: do poradni chirurgii naczyniowej 173 dni, oczekujących 319 osób (stan na 18 grudnia 2015 r.), do poradni kardiochirurgicznej 141 dni, oczekujących 41 osób (stan na 11 grudnia 2015 r.), do poradni hematologicznej 196 dni, oczekujące 172 osoby (stan na 13 grudnia 2015 r.), do poradni neurochirurgicznej 144 dni, oczekujących 167 osób (stan na 11 grudnia 2015 r.). W zakresie leczenia szpitalnego najdłużej i najwięcej pacjentów oczekuje na zabieg dotyczący soczewki oka (zaćma), w niektórych placówkach nawet 333 dni (stan na 18 grudnia 2015 r.). Długi czas oczekiwania dotyczy endoprotezoplastyki stawu biodrowego i kolanowego – od 90 dni do ponad roku (tutaj decydujący wpływ ma popularność lekarzy zatrudnionych w poszczególnych oddziałach). Około 90 dni oczekuje się na Oddział

¹³ A. Mądrała (red.), *System ochrony zdrowia w Polsce*, Akademia Zdrowia 2030, Warszawa 2013, s. 27.

Rehabilitacji dla Dzieci (stan na 11 grudnia 2015 r.). Tak wydłużony czas oczekiwania w placówkach publicznych powoduje, że pacjenci coraz liczniej korzystają ze świadczeń odpłatnych w niepublicznych zakładach opieki zdrowotnej. Stąd jak grzyby po deszczu powstają różnorodne podmioty, w tym w zakresie leczenia jednego dnia. Pacjent po zabiegu opuszcza ten zakład jeszcze w tej samej dobie – jest to może wygodne dla pacjentów, ale też korzystne dla tych zakładów przede wszystkim ze względu na koszty. Pomimo że dostęp do świadczeń w publicznych placówkach ochrony zdrowia powinien być powszechny, równy i oferowany bez zbędnej zwłoki, to ze względu na różne ograniczenia, przede wszystkim finansowe, nie może być oferowany bez ograniczeń.

Poza dostępnością do usług jako bardzo ważnym aspektem na jakość świadczeń zdrowotnych składa się m.in. fachowość, wiedza, a co za tym idzie – kompetencje personelu medycznego. Pacjent, przebywając w placówce zdrowotnej, bez względu na to, czy jest to publiczny czy niepubliczny zakład, powinien mieć poczucie bezpieczeństwa, poszanowania godności i zapewnioną intymność. Ma prawo do szczegółowych informacji o swoim stanie zdrowia i leczeniu. Tymczasem dobra komunikacja z pacjentem i jego rodziną, w tym umiejętność nawiązywania rozmowy, przedstawienie planu leczenia i aktywne słuchanie, to ciągle w wielu placówkach i wielu przypadkach sfera pobożnych życzeń. A jest to tak ogromnie ważne i wpływające na ocenę poziomu świadczeń medycznych (tak wynika z badania satysfakcji pacjentów). Oprócz wymienionych wyżej elementów jakość to również wyposażenie w odpowiedni sprzęt i aparaturę medyczną, zasoby kadrowe, stan techniczny budynków, warunki socjalne (wyżywienie, zaplecze sanitarne) i oczywiście odpowiedzialne zarządzanie.

A. Donabedian – jeden z twórców nowoczesnego systemu poprawy jakości w medycynie – zauważył, że jakość opieki zdrowotnej zależy od trzech wzajemnie przenikających się czynników: jakości technicznej, relacji osobowych pomiędzy uczestnikami procesu leczenia oraz warunków lokalowych i czasowych, w jakich są świadczone usługi medyczne¹⁴. Rzeszów w zakresie ochrony zdrowia, jak już wspomniano, boryka się z takimi samymi problemami jak cała Polska, ale 2015 r. był dla rzeszowskiej służby zdrowia, można powiedzieć, rokiem sukcesów – przede wszystkim utworzenie Wydziału Medycznego na Uniwersytecie Rzeszowskim, ale także otwarcie oddziału onkohematologii dziecięcej. Każdego roku u około 100 dzieci z Podkarpacia rozpoznawany jest nowotwór. Młodzi pacjenci musieli

¹⁴ Por. M. Biernacki, *Ocena efektywności instytucji publicznych w sektorach edukacji i ochrony zdrowia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego, Wrocław 2013, s. 297.

jeździć do odległych ośrodków w kraju. Uruchomienie onkohematologii dziecięcej gwarantuje tej grupie pacjentów dostęp do diagnostyki, leczenia i opieki zdrowotnej blisko miejsca zamieszkania. Ponadto zaplanowano utworzenie centrum perinatologii. To ośrodek, który zajmowałby się diagnostyką schorzeń kobiety ciężarnej i płodu, co zapewne miałooby wpływ na statystykę (zmniejszenie) zgonów okołoporodowych na naszym terenie.

Przed rzeszowską ochroną zdrowia stoją duże wyzwania związane z informatyzacją, dopasowaniem różnorodności systemów i umożliwieniem migracji danych pomiędzy jednostkami ochrony zdrowia, co ułatwi życie i pacjentom, i personelowi medycznemu. Utworzenie kierunku lekarskiego na UR to duży wysiłek, ale też prestiż, a także uzyskanie przez część rzeszowskich szpitali lub oddziałów szpitalnych statusu kliniki, co wiąże się z koncentracją najwyższych kompetencji zawodowych, a co za tym idzie – wykonywaniem wysokospecjalistycznych świadczeń medycznych. To również koncentracja innowacyjnej technologii medycznej i w związku z tym realizacja świadczeń adekwatnych do poziomu rozwoju techniki medycznej. Pierwsi studenci Wydziału Medycznego w Rzeszowie rozpoczęli kształcenie w roku akademickim 2015/2016.

Kolejnym wymagającym pilnej interwencji zadaniem w ochronie zdrowia w Polsce, w tym również w Rzeszowie, jest polityka senioralna. Konieczna jest budowa skutecznego systemu opieki nad ludźmi starszymi wymagającymi specjalistycznego leczenia i pielęgnacji. Zmiany demograficzne (starzenie się społeczeństwa) zwiększają zapotrzebowanie na świadczenia zdrowotne. Polskie społeczeństwo, jak już wspomniano, starzeje się – osoby powyżej 65. roku życia stanowią 14,7% populacji (kwiecień 2015 r.), a wg szacunków GUS w roku 2035 osoby w tej kategorii wiekowej będą stanowiły ponad 23% ogólnej populacji. W Rzeszowie liczba osób 60+ stanowi 19,4% i jest to najniższy wskaźnik ze wszystkich miast wojewódzkich, co nie znaczy, że nie ma problemu z właściwym zapewnieniem opieki ludziom starszym. Kolejną kwestią związaną z zabezpieczeniem zdrowotnym ludzi starszych jest dostęp do bezpłatnych leków (szacuje się, że około 17% wypisanych recept nie jest realizowana z powodu braku pieniędzy, większość dotyczy osób starszych). Wg zapowiedzi nowego ministra zdrowia projekt dotyczący bezpłatnych leków dla osób w wieku 75+ jest realizowany jako pierwszy (seniorzy wydają średnio około 300 zł miesięcznie na leki). Kontrole przeprowadzone przez NIK wskazują, że w Polsce brakuje powszechnych, kompleksowych i zestandaryzowanych procedur postępowania w stosunku do osób w podeszłym wieku. Nie jest wykorzystywana przez lekarzy podstawowej opieki zdrowotnej skala, dzięki której w prosty i szybki sposób można określić, kto po 60. roku życia kwalifikuje się do objęcia

opieką geriatryczną. Zwrócono również uwagę, że Polska znacznie odbiega od średniej europejskiej w zakresie liczby geriatrów. W 2014 r. w Polsce było 321 geriatrów, średnio 0,8 geriatry na 100 tys. mieszkańców, w Niemczech 2,2, a w Szwecji około 8 geriatrów. W Rzeszowie jest 2 lekarzy ze specjalizacją z geriatrii.

W zakresie polityki senioralnej sfera socjalna jest tak samo ważna jak sfera zdrowotna i wymaga współpracy resortów zdrowia i polityki społecznej przy angażowaniu samorządów lokalnych. Możemy zauważyć pewien postęp w tym zakresie, bo np. w 2011 r. w Polsce funkcjonowało ok. 30 oddziałów geriatrycznych, w 2012 r. – 40, w 2013 r. – ponad 50. Liczba podmiotów działalności leczniczej z zarejestrowaną działalnością geriatryczną wg województw to 307 (stan na 7 listopada 2013 r.), są to różne podmioty: stacjonarne, dzienne, sanatoryjne. Podmioty te oprócz opieki ambulatoryjnej posiadają 1202 łóżka stacjonarne, w tym 271 łóżek dla opieki psychogeriatrycznej. W Rzeszowie funkcjonuje jeden Zakład Opiekuńczo-Leczniczy, liczący 59 łóżek, który przyjął program pod nazwą „Kompleksowa interwencja geriatryczna realizowana w ZOL SP ZOZ nr 1 w Rzeszowie dla pacjentów w wieku podeszłym z ciężką niesprawnością czynnościową”. Pozostałe zakłady dla seniorów w Rzeszowie mają charakter pielęgnacyjno-opiekuńczy. W celu poprawy sytuacji osób starszych przyjęto dokument „Założenia długofalowej polityki senioralnej w Polsce w latach 2014–2020” (Uchwała nr 238 Rady Ministrów z dnia 24 grudnia 2013 r.), w którym widnieje zapis: „Celem polityki senioralnej w Polsce będzie wspieranie i zapewnienie możliwości aktywnego starzenia się w zdrowiu oraz możliwości prowadzenia w dalszym ciągu samodzielnego, niezależnego i satysfakcjonującego życia, nawet przy pewnych ograniczeniach funkcjonalnych”¹⁵. W realizację tego zadania muszą zaangażować się organy administracji publicznej wszystkich szczebli oraz wiele innych instytucji państwowych i organizacji pozarządowych.

4. Profilaktyka i promocja zdrowia w Rzeszowie

Zgodnie z nową ustawą o zdrowiu publicznym (przyjętą w grudniu 2015 r.), której podstawą działań ma być dokument pod nazwą Narodowy Program Zdrowia, ustalony na lata 2016–2020, celem strategicznym tego programu jest wydłużenie życia, poprawa zdrowia, a co za tym idzie – jakości życia oraz zmniejszenie nierówności społecznych w zdrowiu. Realizacja

¹⁵ *Założenia długofalowej polityki senioralnej w Polsce na lata 2014–2020*. Załącznik do uchwały 238 Rady Ministrów z dnia 24.12.2013, poz. 118.

tej ustawy i Narodowego Programu Zdrowia ma wpłynąć na skuteczniejsze zapobieganie chorobom i podnoszenie potencjału zdrowia. Zakłada się prowadzenie kampanii edukacyjnych, promowanie spożywania zdrowych produktów, pomoc w leczeniu uzależnień, m.in. od nikotyny i alkoholu, położony będzie nacisk na pomoc ludziom z zaburzeniami psychicznymi typu nerwica czy depresja. „Ustawa ma znacząco wzmocnić mechanizmy diagnozowania problemów zdrowia publicznego i umożliwić racjonalne planowanie działań przez podmioty odpowiedzialne za prowadzenie polityki zdrowotnej – jednostki samorządu terytorialnego, Narodowy Fundusz Zdrowia, służby medycyny pracy, Państwową Inspekcję Sanitarną, kuratorów oświaty, szkoły i uczelnie wyższe”¹⁶. Zadania z zakresu zdrowia publicznego obejmują m.in. edukację zdrowotną, profilaktykę chorób i promocję zdrowia. Promocja zdrowia jako ruch społeczny wyłoniła się w drugiej połowie XX w. na skutek badań epidemiologicznych wskazujących, jak duży wpływ na nasze zdrowie mają indywidualne zachowania zdrowotne. Zadania promocji zdrowia realizowane są przez edukację zdrowotną i prozdrowotną politykę publiczną. „Na skutek działań prozdrowotnych, edukacji zdrowotnej i związanych z nią przedsięwzięć mających na celu podnoszenie świadomości zdrowotnej społeczeństwa zdrowie postrzegane jest w kategoriach wartości, zasobu i środka determinującego jakość życia człowieka”¹⁷. Powstało wiele definicji promocji zdrowia – jedne kładą nacisk na środowisko społeczne, inne na zachowania indywidualne człowieka (styl życia). „Promocja zdrowia jako nauka ma dostarczać człowiekowi rzetelnych argumentów warunkujących korzystność dla jego zdrowia. Odbywa się to poprzez wybory świadomie dokonywane w trakcie przejawianej aktywności życiowej”¹⁸.

Promocja zdrowia (wg „Karty ottawskiej” z 1986 r.) to proces umożliwiający ludziom zwiększenie kontroli nad swoim zdrowiem przez podejmowanie wyborów i decyzji sprzyjających zdrowiu. „Karta ottawska” wyróżnia pięć kierunków działań, których podjęcie uznaje się za konieczne dla stworzenia efektywnej strategii promocji zdrowia. Są to:

- określenie zdrowotnej polityki społecznej w państwie (m.in. przez ustalenie i sukcesywną realizację programów prozdrowotnej polityki społecznej przy zapewnieniu realnych źródeł finansowania); tworzenie polityki zdrowia publicznego;

¹⁶ *Weszła w życie ustawa o zdrowiu publicznym*, [www.rynekzdrowia.pl/Polityka zdrowotna](http://www.rynekzdrowia.pl/Polityka_zdrowotna), data dostępu: 29.12.2015.

¹⁷ D. Lizak, *Promocja zdrowia jako element egzystencji współczesnego człowieka* [w:] R. Żarów (red.), *Człowiek w zdrowiu i chorobie, promocja zdrowia, leczenie i rehabilitacja*, t. 1, Wyższa Szkoła Zawodowa, Tarnów 2010, s. 65.

¹⁸ M.D. Głowacka, J. Zdanowska, *Zdrowie publiczne w Polsce*. Wydawnictwo ABC a Wolters Kluwer Bussines, Warszawa 2013, s. 53.

- tworzenie środowisk wspierających zdrowie (przez rozwijanie wiedzy i umiejętności działań na rzecz zdrowia, angażowanie członków społeczeństwa poprzez sieć struktur społeczności lokalnych do aktywnego uczestnictwa w sprawach dotyczących zdrowia);
- wzmacnianie działań społecznych;
- rozwijanie umiejętności osobniczych (indywidualnych);
- reorientacja świadczeń zdrowotnych (odejście od modelu ekonomiki szpitalnej w kierunku holistycznego ujmowania korzyści zdrowotnych, ekonomicznych i rozwojowych całego kraju)¹⁹.

Profilaktyka zdrowotna to działania, które mają na celu zapobieganie chorobom przez ich wczesne wykrycie i leczenie, a także umacnianie zdrowia. W Polsce za realizację programów profilaktycznych odpowiada głównie Narodowy Fundusz Zdrowia, który w oparciu o analizy i dane dotyczące stanu zdrowia Polaków oraz dostępne środki finansowe ustala listę priorytetowych działań. W 2015 r. w Polsce realizowane były programy profilaktyczne w ramach kampanii „4 pory roku dla zdrowia”. W Rzeszowie realizowane są następujące programy:

- program wczesnej diagnostyki i leczenia jaskry,
- program profilaktyki raka szyjki macicy (etap podstawowy i pogłębiony),
- program profilaktyki raka piersi.

Ponadto realizowane są programy w zakresie profilaktyki chorób układu krążenia, gruźlicy, chorób odtytoniowych, badania prenatalne. W Rzeszowie funkcjonuje również „Miejski program profilaktyki i rozwiązywania problemów alkoholowych oraz przeciwdziałania narkomanii”. Kolejny to „Przetestuj się na HIV bezpiecznie, bezpłatnie, anonimowo”. Liczne programy w zakresie zdrowia dla mieszkańców Rzeszowa realizowane są co roku wspólnie przez Urząd Miasta i miejską służbę zdrowia (SP ZOZ nr 1 w Rzeszowie). Oto programy wdrażane w 2015 r.:

- „Program badań przesiewowych w kierunku wczesnego wykrywania i leczenia powikłań ocznych cukrzycy dla osób powyżej 45. roku życia”;
- „Program profilaktyki raka piersi – badania USG piersi dla kobiet od 20. do 44. roku życia”;
- „Program profilaktyki raka piersi – badania mammograficzne dla kobiet od 45 do 49 lat i od 70. roku życia”;
- Program „Wczesne wykrywanie i leczenie cukrzycy typu II dla osób od 40. roku życia”;
- Program „Profilaktyka raka jelita grubego dla osób od 40. roku życia”;

¹⁹ *Health promotion*, www.who.int/healthpromotion/conferences/previous/ottawa/en/index1.html, data dostępu: 30.12.2015.

- Program „Zdrowe dziecko – zdrowa rodzina – zdrowe społeczeństwo”;
- Program „Racjonalne odżywianie – kapitał zdrowia na przyszłość”;
- „Program szczepień przeciw grypie”;
- Program „Profilaktyka choroby alkoholowej, uzależnienia narkotykami i nałogu nikotyny dzieci i młodzieży wieku szkolnego, kształtowanie zachowań i stylów życia korzystnych dla zdrowia psychicznego”;
- Program „Kompleksowa interwencja geriatryczna realizowana w Zakładzie Opiekuńczo-Leczniczym dla pacjentów w wieku podeszłym z ciężką niesprawnością czynnościową”;
- „Program profilaktyki wad postawy – badanie uczniów klas I publicznych szkół prowadzonych przez Gminę Miasto Rzeszów”;
- „Pilotażowy program wykrywania zakażeń wirusowego zapalenia wątroby typu C wśród mieszkańców miasta Rzeszowa”.

Osobnym zagadnieniem jest percepcja tych programów przez mieszkańców Rzeszowa. Jak wynika z dostępnych danych, programy są realizowane od 50 do 100%. Ogromnym zainteresowaniem cieszył się nowy program dotyczący wykrywania zakażeń wirusowego zapalenia wątroby typu C. Wysoki procent realizacji dotyczy programów związanych z profilaktyką raka piersi, niższy zaś związany z wczesnym wykrywaniem i leczeniem cukrzycy typu II.

W społeczeństwie polskim istnieje zauważalna rozbieżność między wysoką deklarowaną wartością zdrowia a małą dbałością o zdrowie. Przyczyną takiego stanu jest m.in. brak edukacji zdrowotnej, a w związku z tym niski poziom wiedzy medycznej, gotowość przedkładania innych celów życiowych nad zdrowie, zbyt późne reagowanie na utracone zdrowie. „Według badań krajowych zaledwie 30% młodzieży bierze udział w zajęciach poprawiających sprawność fizyczną w czasie wolnym, a odsetek ten zmniejsza się do 5% w wieku dojrzałym. Stwierdzono również, że poziom aktywności fizycznej osób dorosłych w Polsce jest jednym z najniższych w Europie. 72,9% badanych osób w Polsce zakwalifikowano do prowadzących siedzący tryb życia”²⁰.

5. Podsumowanie

Przedmiotem artykułu było dokonanie analizy i oceny funkcjonowania opieki zdrowotnej na płaszczyźnie zdrowia publicznego w Rzeszowie. Głównym celem zdrowia publicznego jest zapewnienie bezpieczeństwa zdrowotnego obywateli. Podniesione zagadnienia wskazują, iż jednym

²⁰ M. Biernacki, *Ocena efektywności instytucji publicznych w sektorach edukacji i ochrony zdrowia...*, s. 247.

z kluczowych zadań służących naprawie systemu ochrony zdrowia (co w obecnym stanie faktycznym jest konieczne) będzie zwiększenie nacisku na promocję zdrowia, profilaktykę i edukację zdrowotną oraz ilości środków przeznaczanych m.in. na zagwarantowanie właściwej opieki dzieciom i osobom starszym. Edukację zdrowotną powinno się rozpocząć od najmłodszych lat poprzez wszystkie szczeble kształcenia (od przedszkola po studia). Polegać ona powinna na tworzeniu dobrych nawyków zdrowotnych, w tym żywieniowych, oraz podkreślaniu roli i znaczenia aktywności fizycznej w utrzymaniu zdrowia. Edukacja zdrowotna zgodnie z założeniami ustawy o zdrowiu publicznym powinna być dostosowana do potrzeb różnych grup zdrowotnych, w szczególności dzieci, młodzieży oraz osób starszych. Państwo poprzez swoje organy winno zająć się intensywną promocją zdrowia oraz profilaktyką chorób cywilizacyjnych. Sprawy te powinny być również popularyzowane przez samorządy lokalne, które zresztą mają obowiązek uczestniczyć w realizacji zadań z zakresu zdrowia publicznego. Chodzi głównie o schorzenia układu krążenia i schorzenia nowotworowe (są one najczęstszą przyczyną zgonów w Polsce, w tym również w Rzeszowie) oraz bardzo rozpowszechnione wszelkiego rodzaju nerwice i depresje. Efektywny system opieki medycznej powinien oprzeć się na takich filarach jak stworzenie programu zarządzania leczeniem chorób przewlekłych oraz koordynacja opieki, która umożliwi wczesne wykrywanie chorób. W zadaniach z zakresu zdrowia publicznego na uwagę zasługuje zapis w ustawie o zdrowiu publicznym²¹, w którym wskazuje się, że działania w celu rozpoznawania, eliminowania lub ograniczania zagrożeń i szkód dla zdrowia fizycznego i psychicznego prowadzone będą na szeroką skalę w środowisku zamieszkania, nauki, pracy i rekreacji. Realizacja tych założeń wymagać będzie współpracy wielu organów administracji rządowej i samorządowej, a także wielu instytucji, głównie medycznych. Według znawców problematyki medycznej istotne jest także wprowadzenie terapii zindywidualizowanych oraz leków innowacyjnych. Ciężar diagnostyki i leczenia pacjentów powinien zostać przesunięty w kierunku podstawowej opieki zdrowotnej. Z raportu NIK wynika, że „podstawowa opieka zdrowotna, która powinna być filarem systemu ochrony zdrowia, w ponad połowie skontrolowanych przez NIK podmiotów nie była wystarczająco skuteczna w zakresie zachowania zdrowia, zapobiegania chorobom i ich wczesnego wykrywania”²². Należy więc medycynę rodzinną zorientować na profilaktykę, zwłaszcza w zakresie chorób cywilizacyjnych. Kontynuowanie informatyzacji ochro-

²¹ Ustawa z dnia 11 września 2015 r. o zdrowiu publicznym, DzU 2015, poz. 1916, art. 2, pkt 5.

²² NIK krytycznie o podstawowej opiece zdrowotnej, „Rynek Zdrowia” 2015, nr 12, s. 3.

ny zdrowia, elektroniczne konta pacjentów oraz e-recepty, e-skierowania, e-zlecenia, e-zwolnienia to kolejne wyzwania, przed jakimi stoi ten resort.

Zasadne, a wręcz pożądane wydaje się również podniesienie stopy życiowej społeczeństwa w naszym kraju, obfitującym nie tylko w bogactwo intelektualne ale również, a może przede wszystkim w różnorodne bogactwa naturalne. Stworzenie systemowych rozwiązań i wdrażanie zmian w systemie opieki zdrowotnej wymaga zaangażowania i działań polityków dbających o długofalowy interes kraju i potrafiących przez jakiś czas iść nawet pod prąd oczekiwań dużych i wpływowych grup społeczno-zawodowych. W przeciwnym razie podejmowanie kolejnych działań „uzdrawiania” publicznej opieki zdrowotnej (mającej ogromny wpływ na zdrowie publiczne) pozostanie w sferze programowych projektów.

Health care and public health in Rzeszow

Abstract

The main issue which is the subject of this article is health care and public health in Rzeszow. There are many definitions of health care and public health but all mainly concern for the preservation and strengthening of health. Healthcare can be analyzed on two levels: the micro level (doctor – patient relationship) and a macro level (health policy), which should be achieved through the application of the principle of equal access to high-quality medical services. Health care and promotion should be realized on every stage of person's life, from childhood into old age. Health care is a main duty of each person as well as a whole community. Good health condition is closely linked with economic benefits, effective work and life comfort. This publication is designed to provide accurate and authoritative information in regard to the subject matter covered.

Keywords: health, health care, health promotion, public health

JAN MALCZEWSKI

Problemy komunikacyjne i transportowe obszaru węzłowego aglomeracji rzeszowskiej

1. Układ komunikacyjny i jego struktura w granicach administracyjnych Rzeszowa

Celem artykułu jest przedstawienie obecnych problemów komunikacyjnych Rzeszowa i obszaru węzłowego aglomeracji rzeszowskiej oraz sposobów ich rozwiązania, jak również zarysu kierunków rozwoju układu komunikacyjnego i systemów transportowych oraz komunikacyjnych¹.

O obecnym kształcie układu komunikacyjnego na obszarze węzłowym aglomeracji rzeszowskiej zdecydowało kilka czynników, z których kluczowe były:

1. „Miejscowy plan ogólny zagospodarowania przestrzennego miasta Rzeszowa” (MPOZP) uchwalony przez Radę Miasta Rzeszowa²,
2. uchwalone w 1988 r. założenia do opracowania ww. MPOZP miasta Rzeszowa, według których realizowano część układu komunikacyjnego w granicach Rzeszowa do momentu uchwalenia tego planu (w porozumieniu z zespołem projektowym opracowującym ten plan),
3. realizacja zgodnie z MPOZP fragmentów układu komunikacyjnego miasta przez różne odpowiedzialne za poszczególne inwestycje podmioty,
4. zmieniające się ustawodawstwo w zakresie budowy dróg i zarządzania nimi,
5. zmiana priorytetów inwestycyjnych i zasad realizacji przez podmioty odpowiedzialne za budowę dróg,
6. budowa autostrady A4 i fragmentów drogi ekspresowej S19 na północ od Rzeszowa,

¹ Artykuł stanowi aktualizację i rozwinięcie problematyki zawartej w tekście: J. Malczewski, *Układ komunikacyjny na obszarze węzłowym aglomeracji rzeszowskiej. Stan obecny i potrzeby* [w:] M. Malikowski (red.), *Rzeszów w XX-leciu III RP*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2012, s. 336–344.

² Uchwała Rady Miasta Rzeszowa nr XXXV/33/92 z dnia 23 czerwca 1992 r.

7. budowa nowoczesnego międzynarodowego lotniska ujętego w sieci TNT w Jasionce,
8. modernizacja linii kolejowej E71 na północ i południe od Rzeszowa,
9. powstanie dwóch stref ekonomicznych w otoczeniu lotniska i na zachód od niego w Rogoźnicy,
10. uzbrojenie terenów pod strefę ekonomiczną Dworzysko.

Zakładana w MPOZP przebudowa, modernizacja, a zwłaszcza rozbudowa układu komunikacyjnego miała przede wszystkim na celu:

- zwiększenie przepustowości najważniejszych ulic,
- zmniejszenie uciążliwości komunikacyjnej,
- ułatwienie mieszkańcom i użytkownikom korzystania z systemów komunikacji zbiorowej,
- tworzenie warunków do zwiększania udziału ruchu pieszego i rowerowego w procesie przemieszczania się mieszkańców,
- usprawnienie obsługi środków transportu w zakresie napraw i zaopatrzenia w paliwa.

Chcąc osiągnąć przedstawione wyżej cele, należało zrealizować przewidziane w MPOZP dla miasta Rzeszowa istotne zamierzenia inwestycyjne, które miały rozwiązać przede wszystkim komunikację wewnętrzną. Jednym z najważniejszych przedsięwzięć zrealizowanych w latach 1999–2001 była budowa mostu Zamkowego, który połączył dzielnicę Nowe Miasto położoną w prawobrzeżnym Rzeszowie ze Śródmieściem poprzez plac Śreniawitów i ulicę Fryderyka Szopena. Realizacja trasy Zamkowej w zdecydowany sposób scalała prawobrzeżną i lewobrzeżną część miasta³, odciążając jednocześnie od dużego ruchu most Karpacki na alei Powstańców Warszawy i zwłaszcza aleję Józefa Piłsudskiego z mostem na Wisłoku położonym w jej ciągu⁴. Wybudowany dwujezdniowy jednokierunkowy most łączący ul. Wierzbową i Stanisława Naruszewicza oraz kładka dla pieszych usytuowana na bulwarach nad Wisłokiem na przedłużeniu ul. Bulwarowej dodatkowo usprawniły ruch i powiązały osiedla mieszkaniowe na prawym i lewym brzegu Wisłoka. Nie zrealizowano natomiast jeszcze jednego mostu jednojezdniowego, który skomunikowałby znakomicie osiedle Geodetów i tereny Uniwersytetu Rzeszowskiego ze Starym Miastem. Podjętą w 2003 r. próbę budowy tej przeprawy zaniechano natychmiast po proteście miesz-

³ Ulicę Kopisty, będącą przedłużeniem alei Niepodległości, zbudowano w 1991 r. z okazji wizyty w czerwcu tego roku w Rzeszowie papieża Jana Pawła II.

⁴ Most Zamkowy skomunikował też w znakomity sposób halę sportowo-widowiskową na Podpromiu z prawobrzeżnym Rzeszowem. Między mostem i halą usytuowano olbrzymi parking samochodowy.

kańców ulicy Stanisława Leszczyńskiego, w ciągu której to ulicy miała ona przekraczać Wisłok⁵.

W połowie lat dziewięćdziesiątych XX w. wybudowano most na Wisłoku przy dawnych zakładach mięsnych (obecnie nieistniejących), który miał być częścią trasy północnej, która miała przebiegać przez Pobitno i Załęże w sąsiedztwie cmentarza na Wilkowyci aż do obecnej stacji paliw Lotos w Krasnem. Trasa ta miała być przedłużeniem alei Wyzwolenia, która miała poprawić połączenia tranzytowe na kierunku wschód–zachód, usprawniające i umożliwiające prowadzenie tranzytu trasą znacznie krótszą niż funkcjonująca obwodnica, zrealizowana olbrzymim wysiłkiem głównie w latach osiemdziesiątych XX w. w okresie prezydencji Ludwika Chmury, a dokończona podobnie jak ulica Kopisty z okazji wizyty w 1991 r. w Rzeszowie papieża Jana Pawła II. Niestety, tzw. małej obwodnicy północnej (pomimo zarezerwowanych na ten cel terenów) nie zrealizowano, połączono tylko przeprawę mostową przy ulicy Lucjana Siemieńskiego z ulicą Rzecha. Aleję Wyzwolenia poszerzono jedynie do ulicy Lubelskiej, ale w trakcie jej modernizacji wykonano dwupoziomowy węzeł na skrzyżowaniu jej z ulicą Warszawską, który wyraźnie poprawił włączanie się do ruchu na tym skrzyżowaniu z obydwu ulic. Zaniechano realizacji ulicy ogólnomiejskiej, która miała stanowić przedłużenie alei Tadeusza Rejtana do trasy północnej (w ciągu alei Wyzwolenia), która wymagała budowy nowego mostu w odległości 270 m od istniejącego na ul. Lwowskiej oraz przebudowy wiaduktu kolejowego na ul. Stanisława Żółkiewskiego (wcześniej nazwa tej ulicy brzmiała Pawła Findera). Odcinek ten odciążałby istniejący most i aleję Józefa Piłsudskiego z dużej części ruchu kierującego się obecnie z osiedli mieszkaniowych w północnej części miasta oraz do dróg krajowych nr 19 i nr 9 prowadzących ruch w kierunku Lublina i Warszawy, a także do dworców PKP i PKS. Budowa tego mostu odciążałaby przede wszystkim centrum od ruchu tranzytowego.

W związku z gwałtownym rozwojem motoryzacji i równie dużym wzrostem liczby nowych zarejestrowanych samochodów w Rzeszowie i powiecie rzeszowskim realizowano pewne inwestycje mające na celu usprawnienie ruchu kołowego w mieście. Najważniejsze z nich, wpływające na udrożnienie systemu, jego usprawnienie przy równoczesnej ochronie obszarów szczególnie narażonych na nadmierny ruch samochodowy, takich jak np. śródmieście, osiedla mieszkaniowe, tereny rekreacyjne, szpitale itp., to:

⁵ W lokalnej prasie ukazały się już nawet zapewnienia o jego realizacji (porównujące go do mostu Zamkowego) oraz o cenie pięciokrotnie niższej od tego już zrealizowanego.

1. most na Wisłoku w ciągu ul. gen. Stanisława Maczka z dojazdem do ciepłowni (ul. Ciepłownicza) i ul. Rzecha. Druga nitka tego mostu powinna być wybudowana po poszerzeniu ul. gen. Stanisława Maczka do dwóch jezdni po dwa pasy lub jednej jezdni z czterema pasami ruchu;
2. kładka dla pieszych przez Wisłok w rejonie mostu kolejowego przy kopcu Konfederatów Barskich;
3. połączenie ulicy Podkarpackiej z Przemysławą;
4. poszerzenie ulicy Krakowskiej i Lubelskiej o drugą jezdnię o dwóch pasach ruchu;
5. przedłużenie alei Armii Krajowej do ul. Rzecha w Załężu wraz z realizacją dużego wiaduktu nad torami linii kolejowej Kraków-Rzeszów-Przemyśl;
6. wraz z Generalną Dyрекcją Dróg Krajowych i Autostrad Oddział Regionalny w Rzeszowie zrealizowanie połączenia wewnętrznej obwodnicy miasta Rzeszowa od ronda w Załężu z węzłem wschodnim autostrady A4 w Terliczce dwujezdniową drogą o parametrach ekspresowej;
7. zbudowanie odcinka drogi łączącej rondo im. Macieja Kuronia w Załężu z ulicą Lubelską z mostem wantowym w jej ciągu nad osadnikiem oczyszczalni ścieków i rzeką Wisłok. Jest to tzw. most wiszący wantowy, z olbrzymim pylonem. Inwestycja ta została realizowana za kwotę ponad 180 mln zł.

O ile nowych inwestycji drogowych zrealizowano w granicach miasta stosunkowo niewiele, to jednak przeprowadzono na wielką skalę modernizację i remonty w zasadzie wszystkich głównych ulic w mieście. Wymienić tu należy przede wszystkim wewnętrzną obwodnicę miasta (aleję gen. Leopolda Okulickiego, aleję Wincentego Witosa, aleję Batalionów Chłopskich, aleję Powstańców Warszawy), aleję gen. Władysława Sikorskiego i aleję Tadeusza Rejtana, aleję Józefa Piłsudskiego, ulicę Hetmańską, Henryka Dąbrowskiego, Podkarpacką, Marszałkowską, Warszawską, a także aleję Niepodległości, aleję Łukasza Cieplińskiego i wiele pomniejszych ulic. Modernizacje te poprawiły niewątpliwie komfort jazdy w granicach miasta, ale nie rozwiązały problemu zwiększenia przepustowości ulic⁶.

Oczekiwanym efektów w zakresie rozładowania natężenia ruchu nie dała też budowa ścieżek rowerowych. Powstawały one przy chodnikach wzdłuż głównych ulic modernizowanych w ostatnich kilkunastu latach. Przy alei Niepodległości dobudowano nawet dodatkowy pas ruchu dla rowerów. Ścieżki rowerowe zbudowano też wzdłuż Wisłoka i Zalewu na bul-

⁶ Zagadnienie to zostało omówione w publikacji z 2012 r. – zob. D. Dusiło, *Wykorzystanie środków pomocowych UE dla realizacji strategii rozwoju miasta na przykładzie Rzeszowa w latach 2004–2013* [w:] M. Malikowski (red.), *Rzeszów w XX-leciu III RP...*, s. 105–132.

warach od mostu na aleję Józefa Piłsudskiego aż do ujęcia wody w Zwińcy. Olbrzymie nakłady finansowe na realizację tego zadania inwestycyjnego nie rozwiązały problemów komunikacyjnych w mieście, ale poprawiły bezpieczeństwo rowerzystów. Ścieżki rowerowe pełnią także ważną funkcję rekreacyjną na terenie miasta.

W latach dziewięćdziesiątych XX w. ograniczono ruch samochodowy na rzecz pieszego w części śródmiejskiej przez wydzielenie: strefy ruchu pieszego, strefy ograniczonego ruchu, strefy ograniczonego postoju⁷. Ponadto:

- uregulowano zaopatrzenie obiektów handlowych przez wyznaczenie godzin dowozu towarów,
- wprowadzono usprawnienie przez budowę lub modernizację sygnalizacji świetlnych na skrzyżowaniach ulic i przejściach dla pieszych,
- wprowadzono udogodnienia dla osób niepełnosprawnych, obniżając krawężniki na wszystkich przejściach przez jezdnię, i zastosowano sygnały dźwiękowe na niektórych przejściach z sygnalizacją świetlną,
- wybudowano stacje paliw w miejscach, które zapewniają wystarczającą obsługę wzrastającej liczby samochodów w mieście i regionie,
- wybudowano bezkolizyjne przejście dla pieszych nad aleją Józefa Piłsudskiego przy skrzyżowaniu z ul. Grunwaldzką,
- połączono tunelem pod ul. Krakowską osiedle Krakowska-Południe w ciągu ul. Franciszka Kotuli z dzielnicą Baranówka w rejonie galerii Nowy Świat,
- przedłużono aleję Niepodległości od skrzyżowania z aleją Armii Krajowej przy skarbcu NBP do ul. Leszka Czarnego przy szpitalu Pro-Familia.

Planowane jest, ale brak na ten temat zapisów w dokumentach finansowych obecnej perspektywy finansowej do 2020 r., przedłużenie ul. Rzecha od ul. Lubelskiej po wybudowaniu mostu wantowego wzdłuż ul. Miłocińskiej do drogi krajowej E40 w Przybyszówce (tzw. droga krajowa nr 4). Budowy tej drogi już raz zaniechano po protestach mieszkańców Miłocina.

W starych planach i założeniach „Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego dla miasta Rzeszowa” zakładano wybudowanie trasy N-S wzdłuż torów kolejowych od osiedla Kazimierza Pułaskiego do ul. Przemysłowej z przejściem nad torami koło budynku Politechniki Rzeszowskiej przy ul. Wincentego Pola. Trasa ta miała na celu odciążenie ulic Leopolda Lisa-Kuli i Jarosława Dąbrowskiego. Bardzo dużą wagę

⁷ Strefy te zostały praktycznie zlikwidowane po wyborach w 2002 r., ponieważ jednym z punktów programu wyborczego kandydata na prezydenta, który wygrał wówczas wybory, było zlikwidowanie płatnych stref parkowania w centrum miasta.

przykładano do przedłużenia alei gen. Leopolda Okulickiego w kierunku północnym. W planach ulica ta miała przebiegać przez zarezerwowany w tym celu teren pomiędzy siedzibą zakładu gazownictwa i zespołem garaży przy ulicy płka Kazimierza Iranka-Osmeckiego, po skrzyżowaniu się z ulicą Miłocińską miała przechodzić nad torami linii Rzeszów – Kraków, a następnie linii kolejowej Rzeszów – Ocice i łączyć się z ulicą Warszawską (droga krajowa nr 9) na granicy z Pogwizdowem Nowym, gdzie miała rozpoczynać się tzw. duża obwodnica Rzeszowa, która miała przebiegać na granicy Zaczernia i Staromieścia, tj. miasta Rzeszowa i gminy Trzebownisko, by przekroczyć Wisłok w pobliżu bazy MPK i połączyć się z omówioną już wyżej nową trasą łączącą rondo Jacka Kuronia z węzłem wschodnim autostrady A4. Z miejsca włączenia się w trasę obwodnica północna Rzeszowa miała przebiegać aż do planowanego węzła na drodze krajowej nr 4 (E40) w Kraśnem w pobliżu hipermarketu Auchan. Stąd trasa ta miała prowadzić do drogi powiatowej łączącej Albigową poprzez Kraczkową i Maławę z Kraśnem i ze Słociną. W Miłocinie przedłużenie alei gen. Leopolda Okulickiego miało mieć rozwidlenie, skąd trasa ta miała przebiegać przez tereny obecnej strefy ekonomicznej Dworzysko w kierunku fragmentu S19 łączącego węzeł zachodni autostrady A4 w Bratkowicach z węzłem S19 na drodze krajowej nr 4 koło hotelu Nowy Dwór na granicy Rzeszowa i Świlczy. Na uzbrojonych terenach strefy ekonomicznej Dworzysko jest już zrealizowany jej fragment. Na całej trasie przedłużenie alei gen. Leopolda Okulickiego i północna obwodnica Rzeszowa były planowane jako droga dwujezdniowa, po dwa pasy ruchu na każdej z nich. Strefa Dworzysko nie jest skomunikowana z drogami, które powinny ją obsługiwać. Obecnie jest realizowane jej połączenie z drogą krajową nr 4 w Przybyszówce, ale wybudowano dotychczas około 70% tej trasy, która w chwili obecnej łączy z drogą krajową przede wszystkim centrum logistyczne Raben. Z tego powodu na 85 ha uzbrojonych terenów pod inwestycje przemysłowe nie można rozpocząć realizacji planowanych zakładów przemysłowych.

Po południowej stronie miasta ma przebiegać następny odcinek drogi ekspresowej S19. Budowany jest odcinek tej drogi od węzła na drodze krajowej nr 4 w Świlczy koło hotelu Nowy Dwór do węzła w Kielanówce. W następnych latach obecnej perspektywy finansowej ma być realizowany odcinek tej drogi od Kielanówki do Wyżnego, natomiast od węzła w Kielanówce do ul. Przemysłowej ma powstać droga, która umożliwi dojazd z tej części miasta do drogi ekspresowej S19, co pozwoli części pojazdów kierujących się na południe ominąć zatłoczoną Boguchwałę. Planowany jest też następny odcinek tej trasy od skrzyżowania z ul. Podkarpacką do drogi Rzeszów – Tyczyn – Hyżne w Białej, niedaleko granicy z Tyczynem. Trasa ta

będzie przechodzić przez Wisłok w pobliżu ujęcia wody dla miasta Rzeszowa w Zwińczycy, co będzie wymagać dość długiego mostu nad końcową częścią Zalewu.

2. Struktura układu komunikacyjnego na obszarze węzłowym aglomeracji rzeszowskiej

Obszarem węzłowym aglomeracji rzeszowskiej można określić obszar rozpoczynający się na wschód od Rzeszowa w miejscowości Głuchów, sąsiadującej z miastem Łańcut, po wieś Świlcza włącznie, sąsiadującą z Rzeszowem od zachodu, oraz od gminy Głogów Małopolski i miejscowości Stobierna w gminie Trzebownisko na północ od Rzeszowa do gminy Boguchwała i Tyczyn na południe od Rzeszowa. Na obrzeżach miasta Rzeszowa, w sąsiadujących z nim takich gminach i miastach jak Świlcza, Głogów Małopolski, Trzebownisko, Krasne, miasto Łańcut, gmina wiejska Łańcut, Chmielnik, miasto i gmina Tyczyn oraz częściowo gmina Lubenia, rozbudowuje się strefa podmiejska nie tylko o funkcji mieszkaniowej (istniejąca baza mieszkaniowa i powstające nowe osiedla mieszkaniowe o wysokim standardzie), ale także powstały już i powstają liczące się w skali nie tylko aglomeracji rzeszowskiej, ale o wiele większego obszaru zespoły handlowe, usługowo-produkcyjne i strefy przemysłowe. Na omawianym obszarze funkcjonują poza granicami administracyjnymi miasta Rzeszowa, które w ostatnich latach powiększyło ponaddwukrotnie swój obszar, takie strefy przemysłowo-produkcyjne jak S-1 w Tajęcinie koło lotniska w Jasionce, S-2 między autostradą A4 a południową stroną pasa startowego (strefa w budowie), strefa przemysłowa w Rogoźnicy i przemysłowo-usługowa i składowa w Rudnej Małej (obydwie w gminie Głogów Małopolski). Na terenie tej gminy znajdują się prawie w każdej miejscowości nieduże zakłady przemysłowe i produkcyjno-usługowe. Podobna sytuacja jest w sąsiadujących z gminą Głogów Małopolski gminach Trzebownisko i Świlcza, w których oprócz zakładów produkcyjnych znajdują się liczne i znaczące zespoły usługowe z branży sprzedaży i naprawy produktów motoryzacyjnych, handlu i usług hotelowych. Na granicy miasta Rzeszowa i gmin Świlcza i Głogów Małopolski uzbrojony został przez Starostwo Powiatowe w Rzeszowie obszar zajmujący 85 ha, na którym powstaje Park Technologiczny Dworzysko. W gminie Boguchwała oprócz działających zakładów przemysłowych, jak np. Zapel, rozpoczęła formalnie działalność, na razie na niedużym obszarze, Krakowska Strefa Ekonomiczna. Znaczącym ośrodkiem produkcyjno-usługowym jest położone na prawym brzegu Wisłoka miasto i gmina

Tyczyn, sąsiadująca również od południa z Rzeszowem. Także w gminie Chmielnik znajdują się istotne dla aglomeracji zakłady przemysłowe i usługowe, jak np. zakład w Zabratówce produkujący części dla przemysłu lotniczego czy też rozlewnia wody gazowanej Chmielnik-Zdrój. W gminie Krasne są natomiast zlokalizowane przyciągające dużą liczbę klientów centra handlowe z branży spożywczej i budowlanej oraz salony sprzedaży i obsługi technicznej samochodów. Na terenie gminy funkcjonują także inne zakłady produkcyjne i usługowe zatrudniające od kilku do kilkunastu osób. Miejscowości gminy Krasne są liczącymi się sypialniami Rzeszowa, z których codziennie dojeżdża do Rzeszowa spora liczba zatrudnionych tutaj mieszkańców gminy. W Rzeszowie, który stanowi centrum obszaru węzłowego aglomeracji rzeszowskiej, usytuowane są uczelnie wyższe, które zatrudniają około 5000 pracowników, a studiuje na nich około 50 000 studentów, co jest najwyższym w Polsce wskaźnikiem w stosunku do liczby mieszkańców w miastach o funkcji akademickiej. Zbyt mała liczba miejsc w akademikach oraz wysokie ceny najmu lokali dla studentów powodują, że liczba dojeżdżających do Rzeszowa w tej grupie jest także dość wysoka, a korzystają oni głównie z dróg kołowych.

W Rzeszowie funkcjonują liczne jednostki administracyjne szczebla wojewódzkiego, tak państwowe (rządowe), jak też samorządowe podległe Urzędowi Marszałkowskiemu Województwa Podkarpackiego oraz Podkarpackiemu Urzędowi Wojewódzkiemu i tzw. administracji zespolonej. W Rzeszowie mają swoje siedziby także instytucje wymiaru sprawiedliwości, tak szczebla wojewódzkiego, jak też okręgowego i rejonowego. W centrum obszaru węzłowego aglomeracji są również zlokalizowane liczne szpitale, kliniki i inne jednostki służby zdrowia oraz instytucje kultury (przede wszystkim szczebla wojewódzkiego). Rzeszów to także siedziba Urzędu Miejskiego i podległych mu agend oraz Starostwa Powiatowego. Do miasta dojeżdża codziennie liczna grupa uczniów szkół gimnazjalnych i ponadgimnazjalnych.

W ostatnim dwudziestoleciu w mieście i na jego obrzeżach zlokalizowano cały szereg galerii, centrów handlowych i usługowych, których łączna powierzchnia przypadająca na jednego mieszkańca jest dwukrotnie większa od średniej krajowej. Z analizy tych usług wynika, że korzysta z nich duża liczba mieszkańców nie tylko aglomeracji rzeszowskiej i województwa podkarpackiego, ale także sąsiednich województw. Znaczna jest też liczba korzystających z galerii i centrów handlowych w Rzeszowie obywatele Ukrainy i Słowacji.

Na terenie Rzeszowa i obszaru węzłowego aglomeracji rzeszowskiej nadal utrzymują się wysokie wskaźniki zatrudnionych w przemyśle i bu-

downictwie w stosunku do liczby mieszkańców, aczkolwiek liczba zatrudnionych w tych działach gospodarki jest ponaddwukrotnie niższa w stosunku do 1989 r. Olbrzymi wzrost zatrudnienia nastąpił natomiast w usługach, handlu, oświacie i przede wszystkim w administracji.

Znaczącym rynkiem pracy jest także miasto i gmina wiejska Łańcut, gdzie znajduje się kilka istotnych zakładów i nadal powstają nowe – zwłaszcza na obrzeżu miasta. Duży kompleks zakładów przemysłowych usytuowany jest w pobliżu granicy miasta w Głuchowie.

Do 1989 r. dojeżdżano do pracy głównie do Rzeszowa, ale w chwili obecnej ruch rośnie we wszystkich kierunkach aglomeracji rzeszowskiej. Spowodowane to jest tym, że duża część zakładów usługowych, przemysłowych i centrów handlowych, a zwłaszcza planowo kształtowanych stref ekonomicznych i parków technologicznych powstaje na obrzeżach głównego ośrodka aglomeracji w pobliżu węzłów autostrady A4 i drogi ekspresowej S19 oraz międzynarodowego lotniska w Jasionce. Także na obrzeżach miasta, głównie na obszarze węzłowym aglomeracji rzeszowskiej, już w latach siedemdziesiątych ubiegłego stulecia zaczęła powstawać baza mieszkaniowa, a zwłaszcza domy jednorodzinne będące własnością zatrudnionych w Rzeszowie dwuzawodowców. Na obszarze aglomeracji budowali też swoje domy coraz częściej mieszkańcy Rzeszowa będący w dobrej sytuacji finansowej po powrocie z kontraktów zagranicznych rzeszowskich firm budowlanych. Powodem tego stanu rzeczy był brak wówczas dostatecznej ilości przygotowanych uzbrojonych terenów pod budownictwo jednorodzinne i szeregowe w granicach administracyjnych miasta Rzeszowa oraz większa tolerancja przy wydawaniu pozwoleń na budowę w gminach otaczających Rzeszów. Spowodowało to, w miarę intensywnego powstawania tego typu zabudowy na terenach wiejskich, niedorozwój układów komunikacyjnych charakteryzujący się bardzo wąskimi drogami dojazdowymi do poszczególnych posesji oraz brakiem chodników przy drogach wiejskich zbierających ruch z całej miejscowości. Po 1989 r. niektóre gminy przygotowały duże tereny pod budownictwo mieszkaniowe, wychodząc naprzeciw zapotrzebowaniu rynku w tym zakresie. W ten sposób zaczęły powstawać zespoły uporządkowanej zabudowy mieszkaniowej na obszarze węzłowym aglomeracji rzeszowskiej, której mieszkańcy są w zdecydowanej większości zatrudnieni w Rzeszowie. Takie osiedla powstały przede wszystkim w Głogowie Małopolskim, Rudnej Wielkiej, Krasnem, Słocinie i Załężu. Te sypialnie również w dużym stopniu generują ruch na drogach dojazdowych nie tylko do Rzeszowa, ale na terenie całej aglomeracji. Problem dojazdów do pracy jest w przypadku aglomeracji rzeszowskiej nie tylko zjawiskiem społecznym, ale także ekonomicznym i nie ma charakteru przejściowego, lecz wiele

wskazuje na to, że będzie z biegiem czasu się nasilać. Brak jednak na ten temat badań i analiz, które pozwoliłyby wyciągnąć prawidłowe wnioski na przyszłość⁸.

Stopniowo od początku lat dziewięćdziesiątych XX w. wzrastała rola w polskim handlu zagranicznym III transeuropejskiego korytarza transportowego, a na początku zwłaszcza drogi krajowej E40. Ruch towarowy na tej drodze, po stosunkowo krótkim okresie załamania na początku procesu transformacji, regularnie wzrastał albo utrzymywał się na wysokim poziomie. Ten stan jeszcze się nasilił po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej. Trasa ta, pomimo nieukończenia jeszcze budowy całego odcinka autostrady A4, ma wyraźnie większe znaczenie od II korytarza transeuropejskiego wschód – zachód: Warszawa – Terespol oraz I korytarza północ – południe. Sieć komunikacyjna i infrastruktura transportowa jest traktowana we współczesnych teoriach rozwoju regionalnego jako jeden z głównych czynników przyczyniających się do wzrostu potencjału gospodarczego regionu, rozwoju konkurencyjności i powiązane go z tymi czynnikami poziomu życia mieszkańców. Duży wpływ na zwiększanie się natężenia ruchu na obszarze węzłowym aglomeracji rzeszowskiej ma i będzie miał przewóz dużych mas towarowych na kierunku wschód – zachód trasą E40 i autostradą A4. Po zmodernizowaniu linii kolejowej E30 w obrębie III transeuropejskiego korytarza transportowego i wymianie taboru kolejowego na szybszy duża część towarów po normalizacji sytuacji politycznej i gospodarczej na Ukrainie będzie wożona tam koleją. Tak jak w okresach poprzednich największy wzrost ruchu towarowego będzie następował z Berlina przez Śląsk – Kraków – Rzeszów do Lwowa i Kijowa. Natomiast towary importowane z Ukrainy trafiają przede wszystkim do Krakowa, Katowic, Dąbrowy Górniczej, Łodzi i innych ośrodków położonych na zachodzie Polski głównie przez Rzeszów. Rzeszowsko-łańcucki węzeł komunikacyjny należy do największych węzłów transportu drogowego w Polsce. W latach 1989–2010 dokonał się tu jeden z największych przyrostów ruchu drogowego w Polsce. Przyczyn tego stanu rzeczy możemy doszukiwać się w szybkim rozwoju motoryzacji, zwiększeniu ruchu kołowego na drogach tranzytowych – tak osobowego, jak też przede wszystkim uciążliwego ruchu towarowego. Zwiększenie się ruchu towarowego nastąpiło w dużym stopniu z powodu drastycznego spadku liczby korzystających z przewozów kolejowych. Jedną z przyczyn tego było przystąpienie na wielką skalę do

⁸ Obowiązujące dokumenty planistyczne tak w mieście, jak i w okolicznych gminach nie podejmują tego problemu.

generalnych remontów, odtwarzania infrastruktury kolejowej lub też na pewnych odcinkach jej rewitalizacji⁹.

Rzeszów jest obecnie także ważnym węzłem kolejowym w południowo-wschodniej Polsce. Przez centralną część aglomeracji rzeszowskiej przebiega linia kolejowa E30 przechodząca obecnie pełną rewitalizację (stanowi ona część składową III międzynarodowego korytarza transportowego o dużym znaczeniu krajowym i międzynarodowym; prowadzi ruch kolejowy z Berlina przez Wrocław, Opole, Górny Śląsk, Kraków, Rzeszów, Przemyśl do Lwowa i Kijowa) oraz zrewitalizowana jednotorowa linia kolejowa E71 łącząca Rzeszów z północną częścią województwa podkarpackiego, głównie z takimi ośrodkami jak Kolbuszowa, Nowa Dęba, Tarnobrzeg i Stalowa Wola. Z południa prowadzi do Rzeszowa jednotorowa linia kolejowa z Jasła przez Strzyżów, która również została poddana rewitalizacji. W obecnej perspektywie finansowej linia E71 ma być poddana elektryfikacji. Planowane jest w najbliższych latach połączenie tej linii kolejowej z lotniskiem w Jasionce na wysokości Rudnej Małej.

Przez Rzeszów przebiega droga krajowa nr 9 prowadząca z Radomia przez Tarnobrzeg i Kolbuszową do Barwinka na granicy ze Słowacją. W Rzeszowie kończy bieg droga krajowa nr 19 prowadząca z Lublina przez Kraśnik, Nisko i Sokołów Małopolski. Na odcinku od Stobiernej do węzła wschodniego autostrady A4 w Terliczce i od węzła zachodniego autostrady A4 w Bratkowicach do węzła na drodze krajowej nr 4 pomiędzy Przybyszówką i Świlczą oddano do użytku fragmenty przyszłej S19. Pełnią one funkcję dróg dojazdowych do węzłów autostrady A4. Na odcinku od węzła zachodniego do węzła wschodniego droga ekspresowa S19 pokrywa się z autostradą A4. Obecnie rozpoczęto budowę następnego odcinka drogi ekspresowej S19 od węzła na drodze krajowej nr 4 koło hotelu Nowy Dwór pomiędzy Przybyszówką i Świlczą do węzła w Kielanówce. W obecnej perspektywie finansowej przewiduje się budowę jednojezdniowej S19 na odcinku od węzła w Kielanówce do przeprawy przez Wisłok w Babicy w gminie Czudec. Rozpoczęto też prace nad budową odcinków S19 od Stobiernej do granicy województwa na moście na Sanie w Domostawie. Od południa przez Bachórz, Hyżne i Tyczyn prowadzi do Rzeszowa droga wojewódzka nr 878. Natomiast do Łańcuta prowadzą łączące się z drogą krajową nr 4 dwie istotne drogi wojewódzkie: z północy droga wojewódzka z Leżajską i z południa droga wojewódzka biegnąca z Przemyśla przez Pruchnik, Kańczugę i Markową. Te dwie drogi wprowadzają dwa istotne potoki ruchu na drogę krajową nr 4 w Łańcutie. W tym mieście wprowadzony zostaje jesz-

⁹ Niektóre połączenia kolejowe są zastąpione jeszcze obecnie przez zarządzających koleją na okres remontu regularnymi liniami autobusowymi.

cze istotny potok ruchu z drogi powiatowej prowadzącej od Dylągówki przez Albigową.

Mniejsze potoki ruchu, które prowadzą drogi powiatowe i niektóre gminne, również są wprowadzane do śródmieścia Rzeszowa. Przykładem takiej drogi jest przebiegająca równolegle do drogi krajowej nr 4 droga powiatowa łącząca Wysoką Łąncucką i Albigową przez Kraczkową i Malawę ze Słociną. Ważnym elementem generującym istotne natężenie ruchu na drogach dojazdowych do całego obszaru węzłowego aglomeracji rzeszowskiej jest lotnisko międzynarodowe i krajowe Rzeszów-Jasionka, na którym w 2014 r. odprawiono około 608 tysięcy pasażerów¹⁰.

Ukształtowany w poprzednich stuleciach układ dróg zbiegających się promieniście w Rzeszowie z jednej strony spowodował stosunkowo szybki rozwój miasta i węzłowej części województwa (wcześniej rzeszowskiego, a obecnie podkarpackiego), ale z drugiej strony z powodu braku dostatecznej liczby arterii obwodowych w centralnej części tego układu, które poprzez kolejne pierścienie dróg łączące obwodowo układ komunikacji pozwalałyby płynnie przemieszczać się coraz większym strumieniom pojazdów na dowolną promieniście wychodzącą z miasta drogę, jak też do kolejnych fragmentów zabudowy usytuowanych pomiędzy poszczególnymi pierścieniami dróg tworzącymi obwodowy układ komunikacji w różnych odległościach od centrum tego układu usytuowanego przy głównym skrzyżowaniu w ciągu ulicy Lwowskiej i Krakowskiej z Marszałkowską, aleją Łukasza Cieplińskiego i ulicą Leopolda Lisa-Kuli, doprowadził do nadmiernej koncentracji ruchu w centrum tego układu. W układzie koncentryczno-promienistym aglomeracji rzeszowskiej z pasmem rozwoju Rzeszów – Łańcut, przy relatywnie niskich kosztach infrastruktury, jest osiągany dość wysoki stopień urbanizacji. Jednocześnie występuje tutaj jednak wysoka intensywność zabudowy w jego centrum i przeciążenie śródmieścia Rzeszowa transportem. W pasmowej części układu Rzeszów – Łańcut następuje natomiast dość duża rozdzielność funkcji i optymalizacja transportu przy jednoczesnym ograniczonym stopniu urbanizacji i silnej tendencji do poszerzania pasma. Na obrzeżach obszaru węzłowego aglomeracji rzeszowskiej powstały liczne duże zespoły produkcyjno-usługowe i mieszkaniowe oraz powstają nowe. Sytuacja ta już powoduje i w przyszłości będzie wręcz potęgować coraz większe potoki ruchu obciążające wszystkie drogi prowadzące do centrum miasta. Dojazdy do pracy rosną na całym świecie, tak na Zachodzie, jak i w krajach byłego bloku wschodniego. W krajach wysokorozwiniętych zagadnienie to związane jest również ze swobodą wyboru miejsca pra-

¹⁰ Dane pochodzą z oficjalnego komunikatu Zarządu Portu Lotniczego Rzeszów-Jasionka.

cy, jak też miejsca zamieszkania i deglomeracją miast oraz rozproszeniem obszarów osadniczych. I tak np. wielu mieszkańców Kolonii zamieszkało na terenie Alzacji i Lotaryngii ze względu na niskie ceny ziemi i domów w tej części Francji po podpisaniu porozumienia z Schengen pomiędzy państwami „starej” Unii Europejskiej. Powstało stosunkowo szybko wiele nowych „sypialni” w Alzacji i Lotaryngii, ale ich mieszkańcy do pracy dojeżdżają nadal głównie do Kolonii. Natomiast w krajach byłego bloku wschodniego było i jest to nadal związane z niedorozwojem miast, wysoką ceną mieszkań w miastach, wzrostem aktywności zawodowej mieszkańców otoczenia. Sytuacja ta była szczególnie czytelna w Rzeszowie, gdzie w 1975 r. było 95 772 mieszkańców, a zatrudnionych w mieście było około 85 000 osób, w tym 82 521 w gospodarce społecznej. W samym przemyśle zatrudnionych było ponad 26 000 osób, prawie tyle samo w gospodarce komunalnej i usługach, 15 700 w budownictwie, 8600 w transporcie i komunikacji, a w administracji jedynie około 1700 osób. Natomiast w latach 1970–1977 przyrost ludności wyniósł około 12 800 osób, zaś przyrost miejsc pracy – aż 18 700 (w tym ponad 5000 w przemyśle, około 4400 w budownictwie i około 7000 w gospodarce komunalnej i usługach), co wyraźnie ilustruje rosnące dysproporcje w rozwoju miasta i pogłębiające się trudności w jego funkcjonowaniu spowodowane głównie skalą dojazdów do pracy¹¹. Każdy duży zakład pracy posiadał własny transport i okazałe parkingi pełniące jednocześnie funkcję zakładowych dworców autobusowych. Spora część zatrudnionych w Rzeszowie dojeżdżała do pracy koleją, co częściowo odciążało transport samochodowy i drogi. Zwrócić przy tym należy uwagę na fakt, że większość dojeżdżających do pracy korzystała z usług komunikacji zbiorowej, a przewoźnicy mieli rozkłady jazdy dostosowane do potrzeb pasażerów, z których zdecydowaną większość stanowili zatrudnieni w rzeszowskich zakładach pracy, a zwłaszcza w budownictwie¹².

3. Trudności komunikacyjne wewnętrzne i zewnętrzne oraz główne przeszkody w ich rozwiązywaniu

Docelowe rozwiązanie układu komunikacyjnego obszaru węzłowego aglomeracji rzeszowskiej musi być oparte na przestrzennym rozmieszczeniu potencjałów ruchotwórczych (miejsc zamieszkania, miejsc pracy, usług,

¹¹ J. Malczewski, *Dzielnice Rzeszowa* (wydanie drugie poszerzone), Wydawnictwo Pro Carpathia, Rzeszów 2014, s. 10.

¹² Na podstawie analizy archiwalnych rozkładów jazdy z lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX w.

uczelni i szkół, zakładów produkcyjnych, a także lotniska) i rozpoznaniu ilościowym kierunków dojazdów do pracy w Rzeszowie i na obszar węzłowy aglomeracji rzeszowskiej, jak też określeniu liczby osób korzystających z różnego rodzaju usług w Rzeszowie.

Zaproponowany docelowy układ komunikacyjny na obszarze całej aglomeracji rzeszowskiej powinien zapewnić prawidłowe funkcjonowanie wszystkich systemów transportowych, tj. komunikacji zbiorowej, tak samochodowej, jak i kolejowej, komunikacji samochodowej oraz rowerowej. Bezpieczny powinien być także ruch pieszy. Przede wszystkim powinien zostać wyeliminowany samochodowy ruch tranzytowy przechodzący przez miasto, zarówno towarowy, jak i osobowy. Powinna zostać usprawniona komunikacja publiczna, autobusowa i kolejowa.

Żeby doprowadzić do rozwiązywania problemów komunikacyjnych w centralnej części województwa, trzeba rozwiązać te problemy nie tylko w mieście Rzeszowie, ale także na obszarze całej aglomeracji rzeszowskiej (rzeszowskiego obszaru funkcjonalnego). Pilnej aktualizacji wymaga plan zagospodarowania przestrzennego województwa podkarpackiego, w tym szczególnie na obszarze węzłowym aglomeracji rzeszowskiej. Do chwili obecnej nie sporządzono dokumentów planistycznych, na których byłaby przedstawiona ta problematyka w kompleksowym ujęciu dla całego obszaru. Województwo podkarpackie jako jedyne w kraju nie posiada opracowanego tzw. planu zagospodarowania obszaru metropolitalnego jako części składowej planu zagospodarowania przestrzennego województwa. Na uwagę zasługuje również bardzo istotny fakt, że w programie operacyjnym na lata 2007–2013 „Rozwój Polski Wschodniej” nie przewidziano priorytetu „Rzeszowski obszar metropolitalny”, w którym zaplanowano by przede wszystkim rozwiązania realizacyjne problemów komunikacyjnych na „obszarze węzłowym aglomeracji rzeszowskiej”. Jako jedyne województwo Polski wschodniej podkarpackie nie ujęło tego priorytetu również w „Regionalnym programie operacyjnym”.

Analiza przeprowadzonych dotychczas działań wyraźnie wskazuje na to, że również władze miasta Rzeszowa nie mają długofalowego i kompleksowego planu rozwiązania tego problemu. Jest to spowodowane m.in. tym, że zgodnie z prawem miasto może rozwiązywać ten problem jedynie w swych granicach administracyjnych, a gminy sąsiednie są zbyt słabymi partnerami do podejmowania się tej skali inwestycji (z powodu prowadzonej polityki poszerzania miasta bardzo niechętnie współpracują z władzami Rzeszowa). Analiza przyznanych miastu pieniędzy z „Regionalnego programu operacyjnego” również wskazuje na to, że bez względu na rządzącą opcję polityczną Sejmik i Zarząd Województwa Podkarpackiego niechętnie przyznawały

pieniądze na nową infrastrukturę komunikacyjną nie tylko dla stolicy województwa, ale dla całego „Centrum” (taką nazwą określano obszar węzłowy aglomeracji rzeszowskiej). I tak np. pieniądze przeznaczone w programie operacyjnym RPW na budowę linii kolejowej do lotniska w Jasionce w perspektywie finansowej 2007–2013 przesunięto na nierentowną linię kolejową Rzeszów – Jasło i Jasło – Sanok, a wprowadzoną już do RPO na drogę przylotniskową kwotę 160 mln zł przeznaczono na inne, peryferyjne drogi, jak np. na prawie nieuczęszczaną drogę w Harasiukach. Nie zabrakło też pieniędzy na inne tzw. leśne obwodnice w okolicach Stalowej Woli. Ostatecznie przeznaczono około 39 mln zł jedynie na budowę ograniczonego do dwóch pasów ruchu skrzyżowania dwupoziomowego w Rudnej Małej, i to nie z powodu obsługi lotniska, a głównie z powodu protestów firm zlokalizowanych w strefach ekonomicznych w Rogoźnicy i Tajęcinie. Wycofanie pieniędzy z drogi przylotniskowej na inne cele wysoki rangą urzędnik Departamentu Infrastruktury określił „racjonalizacją problematyki”.

Także decyzje o budowie obwodnic miast miały charakter bardziej polityczny niż merytoryczny. Powstały niekwestionowane obwodnice Ropczyc i Jarosławia, budowane przez Oddział Regionalny Generalnej Dyrekcji Dróg i Autostrad w Rzeszowie. Zrealizowano również budowę obwodnic Pilzna, Dębicy, Ropczyc, Jarosławia, Leżajska oraz Krosna, ale zabrakło już środków na budowę obwodnicy Łańcuta. Z programu operacyjnego RPW zbudowano obwodnicę Przemyśla, wyremontowano i zbudowano obwodnicę Tarnobrzega oraz zbudowano most w Połańcu, a także północną obwodnicę Mielca. Odrzucona została natomiast możliwość budowy z tego programu północnej obwodnicy Rzeszowa. W planach na obecną perspektywę finansową znalazły się obwodnice Sanoka oraz Niska i Stalowej Woli. Brak natomiast w tych planach budowy obwodnicy w Łańcutie (choć projekt techniczny jest już gotowy i wykupiono sporą część terenów) i Rzeszowa, gdzie natężenie ruchu jest największe w całym regionie, a prognozy zapowiadają jego dalszy wzrost. Władze nie mogą zrozumieć tego, że przez te dwa miasta przebiega największy ruch tranzytowy, tak dalekobieżny, jak i regionalny.

4. Nowe wyzwania i wnioski

By mógł powstać w przyszłości wydolny układ komunikacyjny tak drogowy, jak też kolejowy w obszarze węzłowym aglomeracji rzeszowskiej, należy najpierw doprowadzić do powstania organu, który zajmowałby się koordynacją wszelkich poczynań zmierzających w pierwszej kolejności do opracowania spójnej koncepcji programowo-przestrzennej rozwoju sieci

drożnej na całym obszarze węzłowym aglomeracji rzeszowskiej. Konieczność jak najszybszego powstania takiego opracowania tkwi w tym, że brak w naszym ustawodawstwie organu urzędowego i na szczeblu wojewódzkim, i na powiatowym (a także na szczeblu centralnym), który mógłby koordynować i kontrolować zgodnie ze swoimi kompetencjami proces gospodarowania przestrzenią.

Odpowiedzialność nie tylko za polską przestrzeń, ale także za drogi jest rozproszona i podzielona pomiędzy różne resorty i urzędy. System zarządzania przestrzenią w Polsce jest bardzo skomplikowany i trudny do koordynowania, pracochłonny i czasochłonny, co powoduje uciążliwość w procesie inwestycyjnym przy powstawaniu dróg dla wszystkich uczestniczących w nim podmiotów.

Każda gmina posiada w dziedzinie gospodarki przestrzennej autonomiczną władzę i może zablokować na swoim terenie zdecydowaną większość przedsięwzięć drogowych innych podmiotów, które mogą mieć strategiczne znaczenie dla regionu. Obecnie obowiązujące niektóre zapisy w ustawie o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym wskazują, że gospodarowanie przestrzenią w gminie należy do wyłącznej kompetencji władz gminy, pomimo że jest to niezgodne z zasadą spójności przestrzeni i narusza niejednokrotnie interes społeczny wyższego rzędu. Tworzenie układu komunikacyjnego w granicach tak wysoce złożonego zespołu osadniczego, jakim jest niewątpliwie obszar węzłowy aglomeracji rzeszowskiej, aby nie dopuścić do nieracjonalnych i szkodliwych oraz kosztownych w perspektywie jego rozwoju decyzji, wymagać będzie odgórnego sterowania, które musi zastąpić sumę interesów poszczególnych gmin, na obszarze których musi być powyższy problem rozwiązany.

Teoretycznie problemy międzygminne mogłyby być rozwiązane w ramach dobrowolnej współpracy zainteresowanych gmin. Dotychczasowe doświadczenia wykazują jednak, że ten sposób rozwiązywania takich problemów okazał się bardzo trudny nawet w społeczeństwach znacznie bardziej rozwiniętych, zdyscyplinowanych i posiadających o wiele większe tradycje współpracy w ustroju demokracji niż społeczeństwo polskie. W wielu wysokorozwiniętych krajach należących do UE aparat państwowy ma prawo do ingerencji w proces sterowania rozwojem złożonych zespołów osadniczych i często z niego korzysta.

Podobnie jak w dziedzinie gospodarki przestrzennej również zarządzanie drogami przez wszystkich zarządców dróg na obszarze węzłowym aglomeracji rzeszowskiej ma charakter autonomiczny. Znajdują się tutaj wszyscy zarządcy dróg występujący w polskim ustawodawstwie traktującym o drogach, a to:

1. Oddział Regionalny Generalnej Dyrekcji Dróg i Autostrad w Rzeszowie, który zarządza drogą krajową nr 4, 9 i 19, jednocześnie przygotowując dwie bardzo ważne inwestycje, tj. autostradę A4 i drogę ekspresową S19 (po ich wybudowaniu będzie również ich zarządcą).

2. Podkarpacki Zarząd Dróg Wojewódzkich, zarządca tzw. drogi przylotniskowej łączącej drogę krajową nr 9 i 19, a w przyszłości także z drogą S19 (po jej planowanej przebudowie na dwujezdniową nadal będzie jej zarządcą). Podkarpacki Zarząd Dróg Wojewódzkich zarządza także drogą wojewódzką Przemyśl – Bachórz – Hyżne – Tyczyn – Rzeszów (nr 878). W Łańcucie zbiegają się natomiast dwie inne drogi wojewódzkie, tj. droga prowadząca z Leżajska przez Żołynię i droga wiodąca z Żurawicy k. Przemyśla przez Pruchnik – Kańczugę – Markową.

3. Na obszarze węzłowym aglomeracji rzeszowskiej funkcjonuje cały zestaw dróg powiatowych zarządzanych przez Powiatowe Zarządy Dróg podległe Starostom Powiatowym w Rzeszowie i Łańcucie.

4. Drogami w granicach administracyjnych miasta Rzeszowa zarządza Miejski Zarząd Dróg i Zieleni podległy Prezydentowi Miasta Rzeszowa.

5. Każda z gmin zarządza natomiast drogami gminnymi usytuowanymi w ich granicach administracyjnych. Samo zarządzanie poszczególnymi typami (klasami) dróg nie stwarza jeszcze większych problemów. Występują one natomiast na etapie realizacji inwestycji na styku dróg podległych różnym zarządom. Dochodzi wówczas najczęściej do kolizji interesów i kompetencji poszczególnych zarządców dróg. Takim modelowym przykładem jest budowa wiaduktu w Rudnej Małej na styku drogi krajowej, wojewódzkiej, powiatowej, gminnej i linii kolejowej Rzeszów – Kolbuszowa – Tarnobrzeg – Ocice.

Do pilnej realizacji pozostało:

1. Zmodernizowanie dróg krajowych przez poszerzenie ich do czterech pasów ruchu na całej długości na obszarze węzłowym aglomeracji rzeszowskiej.

2. Zbudowanie dwujezdniowej drogi łączącej węzeł zachodni autostrady A4 w Bratkowicach w ciągu obecnej drogi przylotniskowej do węzła na przyszłej drodze ekspresowej S19 w Jasionce (tzw. droga przylotniskowa).

3. Zbudowanie północnej obwodnicy Rzeszowa o przebiegu po północnej granicy miasta od Miłocina poprzez Górkę Zaczerską, Trzebownik, Załęże do drogi krajowej nr 4 w Krasnem.

4. Zbudowanie drogi łączącej węzeł drogi ekspresowej S19 z drogą wojewódzką Rzeszów – Tyczyn – Hyżne – Przemyśl.

5. Zbudowanie drogi łączącej węzeł w Krasnem z drogą Rzeszów – Tyczyn – Hyżne – Przemyśl.

6. Zbudowanie sieci dróg odciążających drogi krajowe prowadzące do centrum obszaru węzłowego w Rzeszowie przez budowę równoległych do nich dróg różnej klasy.

7. Budowa węzłów drogowych i skrzyżowań wielopoziomowych umożliwiających przemieszczanie się na pewnej odległości od centrum:

- skrzyżowanie drogi krajowej nr 9 z przedłużeniem alei gen. Leopolda Okulickiego w ciągu przyszłej obwodnicy północnej miasta Rzeszowa na obszarze Miłocina z bezkolizyjnymi wiaduktami nad torami linii kolejowych do Krakowa i Ocice;
- połączenie linii kolejowej Rzeszów – Kolbuszowa – Ocice z lotniskiem w Jasionce;
- zwiększenie liczby przystanków przy linii kolejowej E71 (zwłaszcza zlokalizowanie przystanku przy osiedlu Niwa w Głogowie Małopolskim);
- połączenie i przedłużenie alei Wyzwolenia z Pobitnem i Krasnem (przez przedłużenie alei Wyzwolenia do Krasnego – w pierwszym etapie do Pobitna).

8. Przedłużenie ulicy Rzecha od ulicy Lubelskiej do Miłocińskiej z bezkolizyjnymi wiaduktami nad drogą krajową nr 9 (ulica Warszawska) i liniami kolejowymi nr E71 i E30.

9. Połączenie strefy ekonomicznej Dworzysko z przedłużeniem alei gen. Leopolda Okulickiego.

10. Połączenie strefy ekonomicznej Dworzysko z ulicą Krakowską drogą o odpowiednich parametrach. Realizowany obecnie przez Miasto Rzeszów program komunikacyjny w większości założeń nie osiągnie celu podstawowego, jakim jest poprawienie płynności ruchu w mieście, ponieważ potrzebne by było zwiększenie jego przepustowości przez budowę nowych obejść centrum, a tego właściwie się nie robi. Elektroniczny system sterowania ruchem, który obecnie jest w Rzeszowie instalowany, przypomina chęć osłodzenia herbaty przez samo jej mieszanie bez dodania cukru. Tym „cukrem” może być jedynie budowa nowych dróg, które przejęłyby część ruchu.

Problems of communication and transportation in the area of Rzeszow

Abstract

The city of Rzeszow and its agglomeration is important centre of administration, science, education, service and trading industry. Around 20% of voivodeship population lives here, what makes it the biggest job market in the area. Every day more than 50 thousand employees commute from various areas of Subcarpathia, and in Rzeszow alone more than 110 thousand cars are registered. City also lies on the way of main transit traffic routes.

Rzeszów and its agglomeration is easily accessible up to the city limits, thanks to the road network (e. g. A-4 motorway or part of S-19 express road) and railway: E-30, E-91 and E-108. Unfortunately, there is no railway track to Jasionka airport, with its fast developing terminal and SEZ.

Inefficiency of the road network surrounding Rzeszów is due to lack of by-passes, which would allow for the traffic to be converted out of the main arteries of the city centre. Going through the city in the rush hours (esp. driving from the north to the south) sometimes takes more time than driving to the city from e. g. Debica or Jaroslav. The entire metropolitan area of Rzeszów is impaired in the development of the road network parallel to the main roads.

Keywords: transportation, communication, agglomeration, city

ANDRZEJ BRYK
PIOTR KURKOWSKI

Ruchliwość przestrzenna ludności – mikroregion i miasto Rzeszów

1. Migracje zewnętrzne mieszkańców

Socjologiczne teorie migracji zewnętrznych sprowadzają się do czterech głównych sposobów wyjaśniania zjawiska ruchliwości przestrzennej ludności, wśród których znajdują się: teoria sieci migracyjnych, teoria instytucjonalna, teoria skumulowanej przyczynowości oraz teoria wypychania i przyciągania¹. Teoria sieci migracyjnych wyjaśnia proces migracji przez powiązania pomiędzy byłymi i obecnymi migrantami oraz tymi, którzy będą migrować w przyszłości². Rozwinięte struktury instytucjonalne w postaci podmiotów państwowych oraz organizacji pozarządowych służące migrantom stanowią z kolei główne założenie teorii instytucjonalnej. Ich systematyczny rozwój jest wynikiem rosnącej aktywności i mobilności ludzi i występuje zarówno w krajach goszczących, jak i państwach wysyłających³.

Odminną grupę przyczyn migracji tłumaczy teoria skumulowanej przyczynowości, zgodnie z którą migracje wtórne są następstwem wystąpienia jednej z wielu możliwych przyczyn (np. różnice w poziomie życia migrantów pierwotnych i osób niemigrujących, chęć podtrzymania standardów życia przez reemigrantów, korzystne formy zatrudnienia w kraju goszczącym) będących efektem wędrówki pierwotnej⁴. Czwarta teoria wymienia natomiast cztery grupy czynników determinujących proces migracji: przyciągające do miejsca wyjazdu, wypychające z miejsca zamieszkania, osobiste oraz przeszkody pośrednie, i jest oparta na ich subiektywnej ocenie.

¹ D. Niedźwiedzki, *Migracje i tożsamość. Od teorii do analizy przypadku*, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków 2010, s. 55.

² W. Janicki, *Przegląd teorii migracji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2007, s. 292–293.

³ D. Niedźwiedzki, *Migracje i tożsamość...*, s. 56.

⁴ A. Fihel, P. Kaczmarczyk, M. Okólski, *Migracje „nowych Europejczyków” – teraz i przedtem*, Wydawnictwo UW, Warszawa 2007, s. 30.

Charakterystyka mobilności przestrzennej ludności wymaga analizy wymienionych teorii socjologicznych w sposób komplementarny i nie w ode-
rwanu od siebie⁵.

Przemiany gospodarcze i polityczne rozpoczęte w 1989 r. w Polsce do-
prowadziły do transformacji gospodarczej w kierunku gospodarki wolno-
rynkowej, której towarzyszył proces prywatyzacji i likwidacji dużych i nie-
rentownych zakładów pracy oraz masowych zwolnień, które w efekcie
przyczyniły się do wzrostu stopy bezrobocia w całym kraju⁶. Rzeszów jako
miasto wojewódzkie zaliczane do tzw. ściany wschodniej był również do-
świadczone w przeciwieństwie do miast i regionów zachodniej części kraju
opóźnieniem gospodarczym, które wyrażało się przede wszystkim niskim
poziomem inwestycji. Wzrost stopy bezrobocia w XXI w. w Rzeszowie z mniej-
szymi wahaniami utrzymywał się do 2004 r., po czym stopniowo ulegał
zmniejszeniu, w 2008 r. osiągnął najniższy poziom – 5,9%. Rzeczywisty
poziom bezrobocia był jednak znacznie wyższy, ponieważ ten opracowany
na podstawie danych Wojewódzkiego Urzędu Pracy nie uwzględniał bezro-
botnych, którzy nie rejestrowali się w biurze pracy⁷.

Rzeszów, podobnie jak powiat rzeszowski, charakteryzowało odmienne
od większości powiatów województwa podkarpackiego niewielkie ujemne
saldo migracji. Średnie saldo dla całego województwa wynosiło –1,5%
i było znacznie wyższe od miasta wojewódzkiego, które z wyjątkiem 2006 r.
notowało niewielką nadwyżkę wyjeżdżających nad przyjeżdżającymi. Od-
mienność miasta względem regionu wynika również z wyższej niż średnia
krajowa mobilności ludności. Dane te stoją w opozycji do statystyk, które
kwalifikują Podkarpacie do regionów o małej ruchliwości i wysokim stop-
niu zasiedlenia. Ponadto tylko dwa powiaty województwa podkarpackiego,
tj. Rzeszów i powiat rzeszowski, charakteryzuje wyższy napływ ludności od
średnich obliczonych dla kraju. Na tej podstawie region można nazwać
w pewnym stopniu przyciągającym, ponieważ w przeciwieństwie do powia-
tów z wysokim ujemnym saldem migracji, bliskim –4% (lubaczowski, sta-
lowowolski czy bieszczadzki), odpływ ludności z Rzeszowa jest w znacznym
stopniu zastępowany przybywającymi migrantami⁸.

⁵ P. Koryś, M. Okólski, *Czas globalnych migracji. Mobilność międzynarodowa w perspek-
tywie globalizacji*, „Prace Migracyjne” 55(2004), s. 23.

⁶ K. Markowski, *Ekonomiczne aspekty migracji* [w:] M.S. Zięba (red.), *Migracje – wyzwanie
XXI wieku*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2008, s. 38.

⁷ GUS, http://stat.gov.pl/bdl/app/dane_podgrup.dims?p_id=885292&p_token=0.4384088302958936, data dostępu: 4.04.2014.

⁸ D. Bieńkowska, C. Ulański, J. Szymańska, *Trajektorie migracyjne województwa pod-
karpackiego*, Centrum Doradztwa Strategicznego, Kraków 2010, s. 129.

Dane GUS wskazują, że miasto od 2004 r. (z wyjątkiem 2011 r.) charakteryzowało się ujemnym saldem migracji, co dowodziło, że więcej osób z niego wyjeżdżało, niż się osiedlało⁹. Najniższy poziom salda migracji międzypowiatowych i zagranicznych odnotowano w 2006 r., kiedy wyniósł –185 osób. W 2004 r. saldo migracji osiągnęło poziom 49 osób, ale już w 2005 r. miało wartość ujemną i wyniosło –51 osób. Przewaga wyjeżdżających z miasta nad przyjeżdżającymi została odnotowana ponownie w 2013 r.

Tabela 1. Saldo migracji międzypowiatowych i zagranicznych w Rzeszowie

2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
49	-51	-185	-57	-29	-2	-10	3	-3	-94

Źródło: Główny Urząd Statystyczny w Rzeszowie

Wzrost liczby emigrantów z Rzeszowa za granicę po 1 maja 2004 r. jest tłumaczony otwarciem się rynków pracy Unii Europejskiej na Polaków. Dane statystyczne, które obrazują poziom emigracji z Polski po jej wstąpieniu do Unii Europejskiej, nie są jednak jednoznaczne. Z jednej strony nie sprawdziły się prognozy o odpływie migracyjnym o stałym charakterze, a z drugiej nieprawdą okazały się prognozy wyjazdów rzędu kilkunastu tysięcy w skali roku. W rzeczywistości migracje zagraniczne w pierwszych latach po akcesji miały charakter cyrkulacyjny i były związane z możliwością podjęcia pracy zarobkowej za granicą, a także przyjmowały formę wyjazdów „na pewien okres”, którym towarzyszyło założenie mało sprecyzowanego terminu powrotu¹⁰.

2. Procesy migracji zewnętrznych – stan liczbowy

Pojęcie migracji zagranicznych jest nierozzerwalnie związane z językiem łacińskim, w którym *emigratio* oznacza dobrowolne opuszczenie kraju rodzinnego¹¹. Zjawisko emigracji w województwie podkarpackim w powszechnych badaniach w ramach Narodowego Spisu Ludności i Mieszkań przeprowadzonego w 2011 r. było szczegółowo analizowane w perspektywie podregionu rzeszowskiego, w skład którego wchodzi miasto Rzeszów

⁹ GUS, http://stat.gov.pl/bdl/app/dane_podgrup.display?p_id=885304&p_token=0.8975621748053133, data dostępu: 4.04.2014.

¹⁰ Ministerstwo Gospodarki. Departament Analiz i Prognoz, *Wpływ emigracji zarobkowej na gospodarkę Polski*, Warszawa 2007, s. 12.

¹¹ J. Tokarski (red.), *Słownik wyrazów obcych*, PWN, Warszawa 1980.

oraz powiaty: rzeszowski, łańcucki, kolbuszowski, ropczycko-sędziszowski i strzyżowski¹². Na podstawie danych ze spisu zauważamy, że w 2011 r. 12 tys. osób przebywających za granicą pochodziło z Rzeszowa. Dane liczbowe stolicy województwa w zakresie skali emigracji mieszkańców, podobnie jak w 2002 r., ustępują tylko powiatom stalowowolskiemu i mieleckiemu, z których odpowiednio 14 tys. i 13 tys. mieszkańców przebywało według stanu na 31 marca 2011 r. za granicą. Sytuacja ukazana w powszechnym spisie ludności zobrazowała stan emigrantów przebywających za granicą powyżej 3 miesięcy, którzy wymeldowali się z pobytu stałego w Polsce. Poziom emigracji niewątpliwie byłby znacznie wyższy, gdyby zostały w nim uwzględnione wszystkie osoby przebywające za granicą, a nie tylko te, które dopełniły formalności w urzędach miast i gmin¹³.

Wymeldowania za granicę mieszkańców Rzeszowa obrazuje szczegółowo tabela zamieszczona poniżej, z której wynika, że zdecydowanie największą grupę ekonomiczną migrantów stanowiły osoby w wieku produkcyjnym. Najwyższy poziom migracji przypadł na pierwsze lata po wstąpieniu Polski do UE, szczególnie 2005 i 2006 r., oraz na 2013 r., po okresie kryzysu w Europie. Najniższy poziom migracji z kolei przypadł na okres kryzysu gospodarczego w latach 2008–2010¹⁴ i objął nie tylko ten okres, ale i następne lata.

Tabela 2. Wymeldowania z Rzeszowa za granicę

Wiek	Wymeldowania za granicę								
	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
przedprodukcyjny	20	17	14	9	7	9	3	5	27
produkcyjny	118	201	86	61	28	31	38	43	91
poprodukcyjny	4	7	1	2	0	3	2	2	3

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS Rzeszów; http://stat.gov.pl/bdl/app/dane_podgrup.display?p_id=896749&p_token=0.07963667109986461, data dostępu: 4.04.2014

Dla porównania wskaźników mierzących procesy emigracji w tabeli 3 przedstawiono dane na temat zameldowań z zagranicy mieszkańców do-

¹² Dane za stronę Głównego Urzędu Statystycznego, http://old.stat.gov.pl/gus/5840_6064_PLK_HTML.htm, data dostępu: 4.04.2014.

¹³ *Migracje zagraniczne i wewnętrzne mieszkańców województwa podkarpackiego*, NSP 2011, s. 47.

¹⁴ G. Kołodko, *Świat na wyciągnięcie myśli*, Wydawnictwo Prószyński i S-ka, Warszawa 2010, s. 82.

tychczas zameldowanych w mieście wojewódzkim. Wynika z nich, podobnie jak z danych o wymeldowaniach za granicę, że najwyższy poziom migracji odnotowano w pierwszych latach po włączeniu Rzeczypospolitej Polskiej w struktury Wspólnoty.

Tabela 3. Zameldowania z zagranicy dotychczasowych mieszkańców Rzeszowa

Wiek	Zameldowania z zagranicy								
	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
przedprodukcyjny	42	5	0	4	6	5	5	7	1
produkcyjny	43	33	41	36	26	24	34	32	23
poprodukcyjny	6	2	3	3	1	4	7	8	3

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS Rzeszów, http://stat.gov.pl/bdl/app/dane_podgrup.display?p_id=896749&p_token=0.6071532679065083, data dostępu: 4.04.2014

Przyglądając się powiatom wchodzącym w skład podregionu rzeszowskiego oraz liczbie osób, które z nich wyjechały za granicę, warto porównać dane je charakteryzujące ze statystykami obejmującymi całe województwo podkarpackie. W 2009 r. najbardziej odpływowym powiatem był stalowowolski, z którego wyjechało 1138 osób, podczas gdy na opuszczenie powiatu brzozowskiego zdecydowało się tylko 18 osób. W tym samym roku miasto i powiat rzeszowski opuściło 228 osób, powiat ropczycko-sędziszowski 62 osoby, strzyżowski 24 osoby, łańcucki 49 osób, a z kolbuszowskiego wyjechało za granicę 25 osób. Najczęstszymi kierunkami migracji mieszkańców podregionu rzeszowskiego okazały się Stany Zjednoczone oraz Wielka Brytania.

Tabela 4. Kraje, do których wyjechało najwięcej osób z podregionu rzeszowskiego w 2009 r.

Powiat zameldowania	Kraj emigracji (I)	Liczba osób	Kraj emigracji (II)	Liczba osób
miasto Rzeszów	USA	38	Wielka Brytania	35
powiat rzeszowski	Wielka Brytania	40	USA	16
powiat ropczycko-sędziszowski	USA	27	Wielka Brytania	11
powiat strzyżowski	Wielka Brytania	8	USA/Irlandia	3
powiat łańcucki	Wielka Brytania	13	USA	9
powiat kolbuszowski	USA	8	Kanada	4

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych zawartych w: D. Bieńkowska, C. Ulański, J. Szymańska, *Trajektorie migracyjne województwa podkarpackiego*, Centrum Doradztwa Strategicznego, Kraków 2010

Kraje, do których decydują się emigrować mieszkańcy Rzeszowa i otaczających go powiatów, są typowymi miejscami emigracji mieszkańców Podkarpacia. W 2009 r. najwięcej, bo 333 osoby wyjechały do Wielkiej Brytanii, a 293 osoby do USA z powiatu stalowowolskiego. Mieszkańcy regionu w mniejszej ilości wyjeżdżali również do Niemiec, Francji, Irlandii, Kanady czy Włoch. W odwrotnym kierunku, czyli z zagranicy na Podkarpacie, migrowali w 2009 r. mieszkańcy Ukrainy, którzy w liczbie 350 stanowili największą grupę meldującą się w Rzeszowie. Oprócz tego znacznie mniejsze grupy osób osiedlających się w regionie mieszkały wcześniej w Wielkiej Brytanii i USA¹⁵.

3. Konsekwencje migracji zewnętrznych

Zjawisko migracji ze względu na wielowymiarowy charakter trudno poddać jednoznacznej ocenie, niemniej jego analiza pozwala dokonać wyraźnego rozróżnienia pozytywnych i negatywnych skutków odpływu mieszkańców podregionu rzeszowskiego¹⁶. Studium nad problemem, którego obszerność mogłaby być przedmiotem niejednej dysertacji naukowej, uświadamia nam, że jego konsekwencje są odczuwalne dla społeczności lokalnej w sferze gospodarczej, społecznej, kulturalnej, jak i życia publicznym.

Możliwości swobodnego podróżowania po krajach Starego Kontynentu, a przede wszystkim stopniowo otwierające się po 2004 r. zagraniczne rynki pracy zdynamizowały aktywność ludności Podkarpacia. Wyjazdy za granicę, z których społeczność Rzeszowa i otaczających ją powiatów korzystała najintensywniej w pierwszych latach po akcesji, w opinii pracodawców biorących udział w projekcie „Trajektorie migracyjne województwa podkarpackiego” nie powinny być traktowane jako zagrożenie dla lokalnego rynku pracy, ale powinno się w nich dostrzegać pozytywny wpływ na poprawę struktury zatrudnienia w regionie. Zdaniem regionalnych przedsiębiorców niepokojącym zjawiskiem nie była skala migracji, ale struktura i towarzyszące jej konsekwencje. Najdotkliwsze bowiem skutki migracji występują wtedy, gdy region opuszczają osoby odznaczające się wykształceniem i kwalifikacjami, na jakie w danym okresie występuje popyt wśród

¹⁵ D. Bieńkowska, C. Ulański, J. Szymańska, *Trajektorie migracyjne województwa podkarpackiego...*, s. 38–39.

¹⁶ B. Puzio-Waławik, *Społeczno-ekonomiczne skutki migracji Polaków po akcesji Polski do Unii Europejskiej*, „Zeszyty Naukowe Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego” 8 (2010), s. 179.

pracodawców. Z badań realizowanych w formie wywiadów pogłębionych wynika, że w 2009 r. występował na rynku pracy województwa podkarpackiego niedobór specjalistów i kandydatów na stanowiska kierownicze. Problem, jaki zgłosili przedsiębiorcy, to ich zdaniem również drenaż lokalnych rynków pracy z fachowców, a także nasilenie się wyjazdów czasowych w okresie letnim. Negatywne konsekwencje mają również migracje edukacyjne, ponieważ wyjeżdżające osoby rzadko powracają do regionu po zakończeniu nauki¹⁷.

Najważniejszym motywem migrujących za granicę osób jest niewątpliwie chęć zarobienia pieniędzy po to, aby utrzymać swoją rodzinę, podnieść standard życia czy wyjść z ubóstwa w związku z brakiem pracy bądź jej niską dochodowością. Wymierne korzyści z transferu środków z zagranicy do kraju pochodzenia emigrantów wynikają z powiększenia się dochodu krajowego i zagregowanego popytu, a także wpływają na poziom konsumpcji, oszczędzania i inwestowania w Polsce¹⁸. Dochody z pracy za granicą migrantów z Podkarpacia niewątpliwie mają korzystny wpływ dla budżetu centralnego państwa (podatek VAT), ale przy tym nie zwiększają budżetów lokalnych (brak wpływów z PIT i CIT). Ponadto transfery środków z zagranicy mają korzystny wpływ na rozwój niektórych sektorów gospodarki (np. budownictwo mieszkaniowe, sektor motoryzacyjny), a także oddziałują na produktywność i zatrudnienie zarówno w sposób bezpośredni, jak i pośredni.

W sferze społecznej najbardziej niekorzystnym efektem migracji zagranicznych jest odpływ ludzi młodych w wieku produkcyjnym, co powoduje wiele niekorzystnych skutków. Odpływ ludzi z tzw. młodego pokolenia na podstawie danych GUS oznacza, że liczba mieszkańców województwa podkarpackiego zmniejszy się z 2 127 286¹⁹ w 2011 r. do 1 992 723²⁰ w 2035 r. Wyjazdy zagraniczne z podregionu rzeszowskiego doprowadzają do stopniowego starzenia się społeczeństwa, czemu towarzyszy ograniczanie jego siły produkcyjnej. Socjologowie zwracają również uwagę na inne konsekwencje, jak: zmiany w funkcjonowaniu rodzin migrantów, osłabienie więzi małżeńskich i rodzicielskich, obniżenie poziomu aktywności i vitalności podregionu tracącego na skutek emigracji młodych czy słabnąca konkurencyjność ośrodków akademickich.

¹⁷ D. Bieńkowska, C. Ułasiński, J. Szymańska, *Trajektorie migracyjne województwa podkarpackiego...*, s. 105–107.

¹⁸ B. Puzio-Wacławik, *Społeczno-ekonomiczne skutki migracji Polaków...*, s. 184–185.

¹⁹ GUS, http://stat.gov.pl/bdl/app/dane_podgrup.display?p_id=54239&p_token=0.011057801356636698, data dostępu: 4.04.2014.

²⁰ GUS, *Prognoza ludności na lata 2008–2035*, Warszawa 2009.

4. Migracje wewnętrzne mieszkańców

Zjawisko migracji mieszkańców Rzeszowa na początku XXI w. stanowiło ważną kategorię dla socjologii jako dyscypliny naukowej. Jej skala, szczególnie po 1 maja 2004 r., kiedy Rzeczpospolita Polska wkroczyła w struktury Unii Europejskiej i otworzyła się na swobody wspólnego rynku, zdecydowanie wzrosła. Analiza trajektorii migracyjnych mieszkańców stolicy województwa podkarpackiego została przeprowadzona na podstawie wyników badań ośrodków naukowych, w posiadaniu których znajduje się Główny Urząd Statystyczny, a także w oparciu o dostępną literaturę przedmiotu.

Zróżnicowanie podejść teoretycznych i metodologicznych do zjawiska migracji w socjologii doskonale odzwierciedlały rozmaite nurty badawcze²¹. Migracja w terminologii zawartej w *Encyklopedii socjologii* to „względnie trwała zmiana pobytu jednostek i grup w ramach określonej przestrzeni”²². Zjawisko migracji może być badane zarówno pod względem czasu trwania, zasięgu czy formy i na tej podstawie kwalifikowane do migracji wewnętrznej, która jest utożsamiana z przemieszczaniem się ludności w ramach jednego kraju bądź regionu, lub migracji zewnętrznej, gdy ludność przemieszcza się z jednej jednostki administracyjnej albo politycznej do innej²³. Problematyka została przedstawiona w oparciu o prezentację migracji wewnętrznych, wraz z towarzyszącym im procesem suburbanizacji, oraz charakterystykę migracji zewnętrznych w ujęciu ilościowym i ich konsekwencji dla miasta i regionu.

Obraz przedstawiony przez ekspertów realizujących w ramach Centrum Doradztwa Strategicznego na Podkarpaciu duże programy badawcze i doradcze nie był jednoznaczny, ponieważ ukazywał województwo w dwóch skrajnych ujęciach – z jednej strony jako region opóźniony cywilizacyjnie i gospodarczo, pozbawiony perspektyw rozwoju dla ludzi młodych, a z drugiej strony eksponował aktywność osób, inicjatyw i przedsięwzięć mających ogólnopolskie znaczenie²⁴.

Wyraz „migracja” pochodzi od łacińskiego słowa *migratio* i oznacza wędrówkę, czyli przemieszczanie się mieszkańców kraju lub regionu²⁵. W ramach migracji wewnętrznych wyróżnia się kilka następujących rodzajów

²¹ W. Janicki, *Przegląd teorii migracji...*, s. 286–304.

²² Z. Bokszański (red.), *Encyklopedia socjologii*, t. 2, Oficyna Naukowa, Warszawa 1998, s. 244.

²³ K. Markowski, *Ekonomiczne aspekty migracji* [w:] M.S. Zięba (red.), *Migracje – wyzwania XXI wieku*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2008, s. 37.

²⁴ D. Bieńkowska, C. Ułasiński, J. Szymańska, *Trajektorie migracyjne województwa podkarpackiego...*, s. 9.

²⁵ J. Tokarski (red.), *Słownik wyrazów obcych*, Wydawnictwo PWN, Warszawa 1980.

migracji. Pierwszy z nich – migracje międzywojewódzkie, jest to przemieszczanie się ludności z jednego województwa do innego. Drugi z rodzajów migracji wewnętrznych to migracje wewnątrzwojewódzkie – są to zmiany miejsca zamieszkania w obrębie tego samego województwa. Kolejnym rodzajem są migracje międzypowiatowe – są to przemieszczenia ludności z jednego powiatu do innego. Ostatnim rodzajem migracji wewnętrznych są migracje wewnątrzpowiatowe, tj. zmiany miejsca zamieszkania w obrębie tego samego powiatu. Klasyfikacja migracji wewnętrznych według charakteru administracyjnego obszarów, między którymi miała miejsce wędrówka, pozwala wyodrębnić migracje: ze wsi do miast, z miasta na wieś, z miast do miast, ze wsi na wieś²⁶.

Socjologiczne ujęcie zjawisk migracyjnych znacznie poszerza zakres analiz tego zjawiska. Z. Kawczyńska-Butrym określa migrację jako względnie stałą zmianę miejsca zamieszkania dokonującą się w przestrzeni geograficznej. Ponadto zwraca uwagę na towarzyszącą jej zmianę umiejscowienia społecznego. Wskazuje też, że wraz ze zmianą przestrzeni geograficznej obserwowana jest zmiana w przestrzeni społecznej osób migrujących. Migracja pociąga za sobą utratę bądź osłabienie posiadanych kontaktów i więzi społecznych, a w konsekwencji zmianę dotychczasowej pozycji społecznej. Jednocześnie jednak pojawia się konieczność tworzenia nowych sieci społecznych i szukania dla siebie nowego miejsca w rzeczywistości społecznej, co owocuje nowym usytuowaniem społecznym. Taka zmiana w strukturze społecznej towarzysząca migracjom jest procesem ciągłym i długotrwałym²⁷.

Jak słusznie zauważa W. Łukowski, decyzja o zmianie miejsca zamieszkania zazwyczaj uwarunkowana jest chęcią zmiany dotychczasowej pozycji w strukturze społecznej, czego praktyczną egzemplifikacją są migracje o podłożu ekonomicznym. Natomiast status materialny jest tylko jednym z wymiarów pozycji społecznej. W. Łukowski dodaje, że „ludzie nie zmieniałyby miejsca swojego zamieszkania, gdyby nie było im to do czegoś potrzebne”²⁸. Dla zobrazowania statystycznego pojęcia migracji jest definiowane jako przemieszczenie się ludności związane ze zmianą miejsca zamieszkania na pobyt stały lub czasowy powiązane z przekroczeniem granicy jed-

²⁶ A. Majchrowska, *Wewnętrzne migracje zarobkowe na Lubelszczyźnie. Ekspertyza naukowa*, Lublin 2012, s. 4.

²⁷ Szerzej na ten temat zob. Z. Kawczyńska-Butrym, *Migracje. Wybrane zagadnienia*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2009.

²⁸ W. Łukowski, *Społeczny sens ruchliwości niepełnej (biwalentnej)* [w:] E. Jaźwińska, M. Okólski (red.), *Ludzie na huśtawce. Migracje pomiędzy peryferiami Polski i Zachodu*, Wydawnictwo Scholar, Warszawa 2001, s. 125–126.

nostki terytorialnej. Migracją określana jest także zmiana kraju zamieszkania. Migracje nie obejmują przemieszczeń krótkotrwałych, trwających do dwóch miesięcy włącznie, oraz przejazdów pomiędzy miejscowością zamieszkania a miejscowością pracy czy nauki²⁹. Poniżej przedstawiono tabele obrazujące migracje mieszkańców podregionu rzeszowskiego³⁰ na pobyt stały w wybranych latach (2008, 2010, 2012).

Tabela 5. Migracje wewnętrzne na pobyt stały mieszkańców podregionu rzeszowskiego w 2008 r.

Wyszczególnienie	Napływ			Odpływ			Saldo migracji		
	ogółem	do miast	na wieś	ogółem	z miast	ze wsi	ogółem	w miastach	na wsi
Podregion rzeszowski	3166	1428	1738	2905	1363	1542	261	65	196
Powiat kolbuszowski	235	52	182	248	57	191	-13	-4	-9
Powiat łańcucki	339	76	263	317	107	210	22	-31	53
Powiat ropczycko-sędziszowski	255	89	166	301	120	181	-46	-31	-15
Powiat rzeszowski	1193	245	948	832	119	713	361	126	235
Powiat strzyżowski	228	49	179	292	45	247	-64	4	-68
Miasto na prawach powiatu – Rzeszów	916	916	–	915	915	–	1	1	–

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS – Oddział Rzeszów, http://stat.gov.pl/bdl/app/dane_podgrup.dims?p_id=954560&p_token=0.6672558281570673, data dostępu: 12.04.2014

Tabela 6. Migracje wewnętrzne na pobyt stały mieszkańców podregionu rzeszowskiego w 2010 r.

Wyszczególnienie	Napływ			Odpływ			Saldo migracji		
	ogółem	do miast	na wieś	ogółem	z miast	ze wsi	ogółem	w miastach	na wsi
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>	<i>10</i>
Podregion rzeszowski	6250	2930	3320	5560	2803	2757	690	127	563
Powiat kolbuszowski	455	79	376	513	132	381	-58	-53	-5

²⁹ M. Bilska (red.), *Migracje ludności. Województwo lubelskie*, Urząd Statystyczny w Lublinie, Lublin 2004, s. 16.

³⁰ Podregion rzeszowski (kod 325) obejmuje 1 miasto na prawach powiatu i 5 powiatów: Rzeszów, powiat rzeszowski, powiat łańcucki, powiat ropczycko-sędziszowski, powiat kolbuszowski oraz powiat strzyżowski.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Powiat łańcucki	697	194	503	651	193	458	46	1	45
Powiat ropczycko-sędziszowski	581	191	390	615	225	390	-34	-34	-
Powiat rzeszowski	2053	366	1687	1437	320	1117	616	46	570
Powiat strzyżowski	434	70	364	511	100	411	-77	-30	-47
Miasto na prawach powiatu – Rzeszów	2030	2030	-	555	555	-	-252	-252	-

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS – Oddział Rzeszów, http://stat.gov.pl/bdl/app/dane_podgrup.dims?p_id=954560&p_token=0.6672558281570673, data dostępu: 4.04.2014

Tabela 7. Migracje wewnętrzne na pobyt stały mieszkańców podregionu rzeszowskiego w 2012 r.

Wyszczególnienie	Napływ			Odływ			Saldo migracji		
	ogółem	do miast	na wieś	ogółem	z miast	ze wsi	ogółem	w miastach	na wsi
Podregion rzeszowski	3177	1505	1672	1646	713	933	1531	792	739
Powiat kolbuszowski	206	84	122	40	12	28	166	72	94
Powiat łańcucki	330	137	193	91	36	55	239	101	138
Powiat ropczycko-sędziszowski	268	99	169	89	32	57	179	67	112
Powiat rzeszowski	952	565	387	198	102	96	754	463	291
Powiat strzyżowski	236	101	135	43	12	31	193	89	104
Miasto na prawach powiatu – Rzeszów	1185	519	666	1185	519	666	-	-	-

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS – Oddział Rzeszów, http://stat.gov.pl/bdl/app/dane_podgrup.dims?p_id=954560&p_token=0.6672558281570673, data dostępu: 4.04.2014

5. Suburbanizacja jako proces segregacji społecznej

Polska jest krajem o dość krótkiej, około dwudziestoletniej tradycji suburbanizacji. Pojęcia takie jak „suburbanizacja” czy „suburbia” zostały przeniesione do polskiej literatury z badań rozwoju miast amerykańskich i za-

chodnioeuropejskich. Badania te były prowadzone po II wojnie światowej, kiedy to w Stanach Zjednoczonych nastąpił gwałtowny rozwój osiedli podmiejskich. W Polsce dynamiczny rozwój podmiejskich osiedli miał inne podłoże i w ujęciu makrostrukturalnym był efektem przemian społeczno-przestrzennych obszarów miejskich z socjalistycznych poprzez postsocjalistyczne aż do kapitalistycznych³¹.

Na skutek rozwoju nowych środków transportu i rozwiązań w systemach komunikacji doszło do radykalnego obniżenia kosztów dojazdów do pracy. Coraz częściej miejsce pracy nie decydowało o miejscu zamieszkania. Doprowadziło to do sytuacji, że coraz większa liczba osób pracujących mogła zamieszkać poza lub w obrębie granic aglomeracji. Suburbanizacja stała się jednym z czynników procesu rozwoju i przestrzennego przeobrażenia miast. Powiązane z nim pojęcie suburbii wskazywało na bardzo gęsto zaludnione obszary, które znajdowały się poza historycznie wyznaczonymi granicami miast. Tereny te jednak pozostawały wyraźnie związane z miastem centralnym³².

Najpopularniejszy kierunek współczesnych migracji wewnętrznych to migracje ze wsi do miast. Wyróżnia się także migracje mieszkańców wsi do powstających od nowa ośrodków przemysłowych³³. Owe migracje niosły za sobą zmianę miejsca w przestrzeni geograficznej, jak również powodowały zmianę pozycji społecznej i utożsamiano je ze znacznym awansem społecznym. Kierunek migracji ze wsi do dużych miast stale utrzymywał się na dość wysokim pułapie także po akcesji Polski do struktur Unii Europejskiej, lecz awans społeczny nie był już tak z nim powiązany jak we wcześniejszych latach.

W ostatnich latach zauważana była odwrotna tendencja w migracji ludności – z dużych miast na tereny podmiejskie. Tam też bogatsi mieszkańcy miasta uciekali od jego zgiełku³⁴.

Do pobudek osadniczych doszły także aspiracje i bogactwo osób migrujących poza miasto. Prestiż, jaki wiązał się z posiadaniem dużego domu z ogrodem czy basenem, stał się coraz popularniejszym znakiem pozycji

³¹ G. Lechman, *Problem suburbanizacji a kondycja istniejącej zabudowy miejskiej* [w:] P. Lorens (red.), *Problem suburbanizacji*, Wydawnictwo Urbanista, Warszawa 2005, s. 164–165.

³² M. Palak, *O współczesnych dojazdach do pracy*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy” 13(2013), s. 161–162.

³³ E. Jaźwińska, *Migracja niepełna a przebieg karier zawodowych* [w:] E. Jaźwińska, M. Okólski (red.), *Ludzie na huśtawce. Migracje między peryferiami Polski i Zachodu*, Wydawnictwo Scholar, Warszawa 2001, s. 336.

³⁴ Z. Kawczyńska-Butrym, *Migracje. Wybrane zagadnienia...*, s. 12.

społecznej. Tego typu styl zamieszkiwania zaczął rodzić fakt, że suburbanizacja stała się w Polsce procesem segregacji społecznej³⁵. Podobna sytuacja stworzyła się także na terenie aglomeracji rzeszowskiej.

Okres transformacji systemowej doprowadził do zmiany dynamiki ruchliwości przestrzennej związanej z miejscem zamieszkania, ale również kierunku tych procesów. Jeśli chodzi o Rzeszów, to nastąpił w nim spadek przemeldowań wewnątrzosiedlowych na rzecz przemeldowań do gmin sąsiadujących z Rzeszowem. Wiodącym powodem takiej sytuacji było postępujące rozwarstwienie ekonomiczne mieszkańców, dynamika konsumpcji, jak również możliwość dostępu do lokalnego rynku nieruchomości. Najczęstszym kierunkiem przemieszczania się klasy średniej i wyższej stały się obszary położone w odległych obrzeżach miasta bądź w niewielkiej odległości od niego. Migracje mieszkańców Rzeszowa zostały skierowane głównie na miejscowości przylegające do miasta, które w sposób naturalny stanowiły przedłużenie ruchu osiedleńczego do strefy podmiejskiej.

Większość całkowitego napływu ludności miejskiej do gmin podmiejskich stanowiły migracje do miejscowości pierwszego pierścienia, tj. Zięczycy, Kielanówki, Miłocina, Trzebowniska, Białej, Matysówki, Słociny, Rudnej Wielkiej i Załęża. Wiodącym kierunkiem owego procesu stały się także najbardziej rozwinięte gospodarczo miejscowości będące siedzibami gmin: Boguchwała, Świlcza oraz Krasne³⁶. Przed II wojną światową Rzeszów był miastem słabo zurbanizowanym. Dopiero uzyskanie statusu miasta wojewódzkiego oraz zlokalizowanie w Rzeszowie zakładów Centralnego Okręgu Przemysłowego doprowadziło do szybkiego rozwoju miasta. Do znaczącego rozwoju procesu suburbanizacji doszło po 1989 r. i wówczas stopniowo powstawało wiele nowych osiedli w granicach administracyjnych miasta, jak i poza nim. W 2006 r. do Rzeszowa przyłączono dwie miejscowości – Przybyszówkę i Zięczycę. W związku z tym część ścisłych obszarów suburbanizacyjnych znalazła się w administracyjnych granicach Rzeszowa. W dalszej perspektywie planowane jest powiększenie miasta o kolejne gminy ościennie oraz gminy Trzebownisko i Krasne³⁷.

³⁵ E. Bagiński, *Suburbanizacja – nieunikniona przyszłość osadnictwa?*, „Studia Miejskie” 3(2011), s. 12.

³⁶ S. Solecki, *Mobilność przestrzenna ludności Rzeszowa w okresie przemian systemowych* [w:] M. Malikowski (red.), *Społeczeństwo Podkarpacia na przełomie wieków*, Towarzystwo Naukowe, Rzeszów 2000, s. 135.

³⁷ M. Malikowski, M. Palak, *Zmiany przestrzenne i społeczne w rzeszowskich suburbiach* [w:] M. Malikowski, S. Solecki (red.), *Przemiany przestrzenne w dużych miastach Polski i Europy Środkowo-Wschodniej*, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków 2007, s. 199–201.

**Tabela 8. Procesy suburbanizacji dla aglomeracji rzeszowskiej
w latach 2010–2012**

Jednostka terytorialna	Zameldowania w ruchu wewnętrznym			Wymeldowania w ruchu wewnętrznym		
	ogółem			ogółem		
	2010	2011	2012	2010	2011	2012
	osoba	osoba	osoba	osoba	osoba	osoba
Powiat rzeszowski	2053	2136	1863	1437	1446	1280
Dynów	35	51	55	52	70	70
Błażowa	102	107	77	103	92	64
<i>Błażowa – miasto</i>	12	28	15	40	27	21
<i>Błażowa – obszar wiejski</i>	90	79	62	63	65	43
Boguchwała	340	346	292	176	187	184
<i>Boguchwała – miasto</i>	77	72	74	69	78	66
<i>Boguchwała – obszar wiejski</i>	263	274	218	107	109	118
Chmielnik	77	60	88	56	55	41
Dynów	50	42	43	62	72	75
Głogów Małopolski	305	321	279	195	186	129
<i>Głogów Małopolski – miasto</i>	125	145	119	48	61	29
<i>Głogów Małopolski – obszar wiejski</i>	180	176	160	147	125	100
Hyżne	36	48	38	54	37	55
Kamień	43	47	31	51	35	45
Krasne	175	248	174	90	116	89
Lubenia	60	54	54	42	55	44
Sokołów Małopolski	147	135	158	145	148	132
<i>Sokołów Małopolski – miasto</i>	37	36	42	57	49	57
<i>Sokołów Małopolski – obszar wiejski</i>	110	99	116	88	99	75
Świlcza	167	194	132	108	120	110
Trzebowno	292	319	254	140	176	143
Tyczyn	224	164	188	163	97	99
<i>Tyczyn – miasto</i>	80	54	70	54	46	28
<i>Tyczyn – obszar wiejski</i>	144	110	118	109	51	71
Rzeszów miasto	2030	2025	2164	1833	1753	1483

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS – Oddział Rzeszów http://stat.gov.pl/bdl/app/dane_podgrup.dims?p_id=954560&p_token=0.6672558281570673, data dostępu: 4.04.2014

6. Wnioski

Zarówno Rzeszów, jak i Podkarpacie jest to w znacznej mierze obszar odpływowy. Utrzymuje się tu ujemne saldo migracji. Od czasu reformy administracyjnej i powstania województwa podkarpackiego w większości powiatów odpływ ludności przewyższył ich napływ. Jedynie dwa powiaty przez niemal cały okres od 1999 r. posiadały dodatnią wartość salda migra-

cji. Były to powiaty rzeszowski i krośnieński. Jeżeli chodzi o migracje wewnętrzne, to w Rzeszowie podobnie jak w większości dużych miast w Polsce funkcjonuje główny kierunek migracji ludności ze wsi i małych miasteczek do dużych miast. Tendencja ta istnieje przez wiele lat. Wobec powyższego z napływu ludności do poszczególnych powiatów podkarpackich zdecydowanie na pierwszym miejscu utrzymuje się stolica województwa podkarpackiego Rzeszów. Jednocześnie jednak wzmocnieniu uległa zmiana kierunku migracji z miasta do położonych lub włączonych do Rzeszowa wsi. Wynika to z faktu, że w coraz większym stopniu przeprowadzka i osiedlenie się poza miastem stało się oznaką zamożności i awansu społecznego³⁸.

Zjawisko migracji zagranicznych mieszkańców podregionu rzeszowskiego nasiliło się po 1 maja 2004 r. i było motywowane przede wszystkim czynnikami ekonomicznymi, jak poszukiwanie zatrudnienia i chęć poprawienia warunków życiowych, a w niewielkim stopniu wynikało z przyczyn społecznych czy rodzinnych. Wśród państw, do których najchętniej emigrowali mieszkańcy, trzeba wymienić Wielką Brytanię i Stany Zjednoczone, a na dalszym miejscu: Francję, Niemcy, Irlandię, Kanadę czy Włochy, natomiast najlicniejszą grupę obcokrajowców meldujących się na stałe w Rzeszowie i otaczających go powiatach stanowili Ukraińcy. Wyjazdy zagraniczne, których najwyższy poziom odnotowano w ciągu trzech lat po akcesji Polski do Unii Europejskiej, spowodowały wiele konsekwencji zarówno dla lokalnych społeczności, organizmów gospodarczych i naukowych, jak i wspólnot rodzinnych. W bilansie korzyści i negatywnych skutków wyjazdów najważniejsze wydaje się transferowanie środków finansowych z zagranicy, co pozwoliło wydobyć się wielu rodzinom z ubóstwa czy podnieść stopę życiową niejednego gospodarstwa domowego w tym województwie. Powołując się na dane statystyczne dotyczące ewidencji ludności, bazy urzędowe czy wyniki dostępnych badań, trzeba mieć na uwadze, że rzeczywisty ruch ludności nie jest w nich dokładnie odzwierciedlony i trzeba je traktować z ostrożnością.

Demographic and spatial structure

Abstract

Presented article is about the demographic and spatial structure of modern Rzeszów. The authors describe the internal migration of inhabitants of Rzeszów. To develop the article was based on the literature and the data of the Central Statistical Office. Explained precisely meaning of the word migration. Also describes the historical traditions of this phenomenon. The text contains tables on the phenomenon of internal migration of the Rzeszów sub-region

³⁸ D. Bieńkowska. C. Ulański, J. Szymańska, *Trajektorie migracyjne województwa podkarpackiego...*, s. 32–35.

each year. Then suburbanization phenomenon described as a process of social segregation. It explains exactly meaning of the term suburbanization. The detailed tables describe the phenomenon of suburbanization in agglomerations Rzeszow in selected years. Then described the phenomenon of external migration of inhabitants of Rzeszow. It presents historical traditions of this phenomenon and presented with the trends. The authors also presented quantitative status phenomenon of external migration. Reported data on registrations and registrations residents of Rzeszow. Also lists the main countries to which residents are emigrating Rzeszow after Polish accession to the European Union. Also describes the consequences of external migration. Summary contain proposals for the described processes.

Keywords: emigration, immigration, social segregation, suburbanization

KAROLINA JASINA
KINGA SZUBART-JASZCZUR

Problem bezpieczeństwa w mieście

1. Zagadnienie bezpieczeństwa a zjawiska patologii i przestępczości

Refleksja nad bezpieczeństwem towarzyszy człowiekowi od zarania dziejów. Jednak dopiero w XXI w. zainteresowanie tą tematyką rozciągnęło się na wszystkie formy działalności człowieka, co znalazło wyraz w pierwszych kodyfikacjach prawnych. Bezpieczeństwo uznawane jest za najważniejszy warunek rozwoju i przetrwania ludzkości¹. To „stan psychiczny lub prawny, w którym jednostka ma poczucie pewności, oparcie w drugiej osobie lub w sprawnie działającym systemie prawnym”². W innym, bardziej pragmatycznym ujęciu bezpieczeństwo to stan determinowany potrzebą zaspokojenia określonego braku³. Wychodząc od takiej definicji bezpieczeństwa, należy skupić się na teorii A. Masłowa mówiącej o potrzebach jednostki ludzkiej. Według niego potrzeba powstaje w wyniku braku „czegoś”, co utrudnia normalne funkcjonowanie organizmu. W konsekwencji pojawiają się zakłócenia równowagi między podmiotem i środowiskiem, „stan napięcia fizjologicznego i psychicznego wywołany niedoborem ważnej wartości, która domaga się rozładowania i zaspokojenia”⁴. Każdy z nas posiada system potrzeb, na który składają się pragnienia „kontaktu emocjonalnego, uznania, bezpieczeństwa, erotyczne, przynależności, innowacji, poznawcze, estetyczne, zabawowe i sensu

¹ R. Rosa, *Filozofia i edukacja do bezpieczeństwa i pokoju w obliczu nowych wyzwań*, „Podlaskie Zeszyty Pedagogiczne” 2(2000), s. 34.

² B. Dunaj, *Słownik współczesnego języka polskiego*, Wydawnictwo Nomos, Warszawa 1996, s. 120.

³ W. Okoń, *Nowy słownik pedagogiczny*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1998, s. 307.

⁴ Cyt. za: J. Borkowski, *Socjologia i psychologia społeczna*, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Pułtusk 2003, s. 216.

życia”⁵. Podstawą piramidy A. Masłowa są potrzeby niższego rzędu, w skład których wchodzi bezpieczeństwo, przedstawione jako podzbiór pragnień: pewności, opieki, oparcia, stabilności, wolności od strachu, lęku i chaosu struktury, porządku prawa i granic oraz silnego opiekuna⁶. Potrzeby wyższego poziomu aktywizują się dopiero po zaspokojeniu tych niższych⁷.

Potrzeba bezpieczeństwa ma duże znaczenie we wczesnych fazach rozwoju każdego z nas. To odczuwana przez dziecko miłość i bliskość rodziców kształtuje jego dalszy prawidłowy rozwój⁸. Zagadnienia bezpieczeństwa doskonale odzwierciedlają się w religii i filozofii, gdyż organizują one wszechświat i ludzi w pewną „zadowalającą całość”, co daje społeczności stabilność⁹.

Bezpieczeństwo to podstawowa życiowa potrzeba człowieka, która dzielona jest na strefę indywidualną i społeczną¹⁰. W ujęciu indywidualnym poczucie bezpieczeństwa każdej jednostki jest kategorią o charakterze subiektywnym – złożone jest inter- oraz intraindywidualnie, dlatego mówiąc o bezpieczeństwie, należy traktować je jako wartość charakteryzującą się dynamiczną tendencją wzrostu. Wzrost ten jest uzależniony od zmian następujących w społeczeństwie ponowoczesnym¹¹. Aspekt społeczny łączy się z ludzkim rozwojem, budowaniem relacji oraz godnym życiem¹².

Bezpieczeństwo jest również skutkiem relacji obywatela i państwa, co wiąże się zawsze z siłą militarną, czyli polityką obronną państwa. Główną rolę odgrywają tu wszelkiego rodzaju regulacje prawne gwarantujące bezpieczeństwo i jego obronę. Do najważniejszych kodyfikacji tego typu w Polsce uznaje się Ustawę Zasadniczą, a w niej zapis o zapewnieniu obywatelom bezpieczeństwa, znajdujący się w artykule 5¹³, zaś rozwiązywanie wszelkich państwowych problemów dotyczących tła bezpieczeństwa

⁵ A. Masłow, *Motywacja i osobowość*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 2006, s. 66.

⁶ Tamże, s. 65–66.

⁷ Tamże, s. 67.

⁸ A. Koźmiński, *Zarządzanie. Teoria i praktyka*, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 1998, s. 402–403.

⁹ A. Masłow, *Motywacja...*, s. 66.

¹⁰ J. Czaputowicz, *Bezpieczeństwo międzynarodowe. Współczesne koncepcje*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 2012, s. 15.

¹¹ Tamże, s. 16.

¹² Tamże, s. 17.

¹³ *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 2008, s. 37.

narodowego leży w gestii powoływanej przez Prezydenta RP Rady Bezpieczeństwa Narodowego¹⁴. Reasumując, warto nawiązać do prostej myśli K. Neymana: „Bezpieczeństwo nie jest wszystkim, lecz bez bezpieczeństwa wszystko jest niczym”.

Bezpieczeństwo odgrywa fundamentalną rolę w życiu każdego człowieka, gdyż determinuje jego myśli oraz pragnienia, dlatego tak ważne jest dla ludzkiej egzystencji. Jednakże nasze funkcjonowanie w rzeczywistości wiąże się z domniemanymi i realnymi zagrożeniami bytu własnego czy bytu naszych najbliższych, co odczuwalne jest wyjątkowo dotkliwie, dlatego każdy człowiek dąży do usunięcia lub chociażby zminimalizowania zagrożeń, tworząc prawo i rozwijając działalność m.in. armii, policji, straży municypalnych, straży pożarnej. Niektórzy wynajmują firmy ochroniarskie, montują przynajmniej podwójne drzwi wejściowe, zakupują polisy ubezpieczeniowe czy zdają się na łaskę Opatrzności. Bezpieczeństwo jest cenne szczególnie teraz wobec trudnych, niepokojących, a nieraz przerażających zjawisk początku XXI w., jak: wzrost przestępczości i jej nowych wymiarów, agresywności i ekspansywności pewnych grup społecznych w różnych sferach życia społecznego, światowy terroryzm, który globalizuje się i jest coraz bardziej realny dla każdego z nas. Można stwierdzić, że zachwianie poczucia bezpieczeństwa następuje wskutek realnego zagrożenia otaczającego jednostki porządku, prawa i władzy¹⁵.

Zagrożenie bezpieczeństwa jest definiowane jako splot zdarzeń, w którym z dużym prawdopodobieństwem może nastąpić ograniczenie lub utrata warunków spokojnego bytu – bądź jest to naruszenie, bądź utrata stabilności i ładu¹⁶. Zagrożenie bezpieczeństwa jest potencjalnym lub istniejącym zjawiskiem, sytuacją, działaniem wymierzonym w wartości i interesy, destabilizującym życie osobiste i zdrowie, warunki bytu, mienia i środowiska, życie społeczne i państwowe, a także utrudniającym rozwój¹⁷.

Zagrożenia definiowane są również ze względu na źródło ich powstania. Podział tych źródeł często przedstawiany jest dychotomicznie na dotyczące

¹⁴ L. Kacprzak, *Bezpieczeństwo osobiste uczniów i poczucie jego – integralnym obowiązkiem szkoły i nauczycieli* [w:] A. Zduniak, M. Kryłowicz (red.), *Edukacja dla bezpieczeństwa – w rodzinie, szkole i pracy*, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa – Poznań 2004, s. 183.

¹⁵ Tamże, s. 69.

¹⁶ M. Stasiakiewicz, *Twórczość i interakcje*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1999, s. 51.

¹⁷ J. Flis, R. Jakubczyk (red.), *Bezpieczeństwo narodowe Polski w XXI wieku. Wyzwania i strategię*, Wydawnictwo Bellona, Warszawa 2006, s. 8.

środowiska naturalnego oraz działalności człowieka. Inną typologią wydzielala zagrożenia pierwotne oraz wtórne¹⁸. Zagrożenie bezpieczeństwa powiązane jest ze zjawiskiem patologii społecznej (termin pochodzi z języka greckiego od słowa *pathos*¹⁹, oznaczającego cierpienie). Początkowo patologia odnosiła się tylko do chorób ciała. Dopiero w XIX w. zaczęto używać tego terminu do określenia różnych dysfunkcji społeczeństwa²⁰. Według J. Szczepańskiego jest to zespół procesów społecznych w ramach zbiorowości oddalających się od przyjętej społecznie normy, przez co oceniane są negatywnie. Zachowania te przekraczają dopuszczalne przez jednostki optimum i zagrażają stabilnemu przebiegowi życia zbiorowego²¹. Wynikiem tego jest dezintegracja instytucji, osłabienie mechanizmów kontroli formalnej, jak i nieformalnej, tworzenie nowych wzorów zachowań, innych niż przyjęte za dopuszczalne²².

Patologia społeczna jest zatem stanem zakłócenia równowagi panującej w społeczeństwie, co wpływa na osłabienie więzi oraz zmniejszenie skuteczności kontroli społecznej. Może być rozpatrywana w dwóch wymiarach – jednostkowym i grupowym²³. Ma też różne stopnie nasilenia. Często mówi się o patologii rzeczywistej i utajonej. Za główne przykłady patologii społecznych uznaje się: alkoholizm, przestępczość, nieprzystosowanie rodziny, narkomanię, samobójstwa, przemoc, prostytucję, czyli wszystkie te zachowania jednostek lub grup, które wyraźnie odbiegają od norm przyjętych w społeczeństwie²⁴. W kwestii przestępczości jest to zbiór czynów zabronionych przez ustawę pod groźbą kary. W literaturze dzieli się przestępczość na kryminalną, gospodarczą i zorganizowaną²⁵.

Zjawisko przestępczości wyjaśnia wiele teorii, m.in. teoria napięć strukturalnych, która tłumaczy je jako osłabienie więzi społecznych w wyniku sukcesu finansowego i zawodowego pewnych grup, co ogranicza dostępne dla innych jednostek środki umożliwiające im uzyskanie sukcesu. W społeczeństwie dochodzi do frustracji i napięcia, a w efekcie zatarcia się granic

¹⁸ Tamże, s. 99.

¹⁹ J. Kwaśniewski, *Patologia społeczna. Wybrane problemy*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1991, s. 23.

²⁰ J. Szczepański, *Elementarne pojęcia socjologii*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1965, s. 114.

²¹ A. Geberle, *Patologia społeczna*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1993, s. 17–18.

²² A. Siemaszko, *Granice tolerancji. O teoriach zachowań dewiacyjnych*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1993, s. 92.

²³ N. Goodman, *Wstęp do socjologii*, Zysk i S-ka, Poznań 2009, s. 113.

²⁴ Tamże, s. 115.

²⁵ Tamże, s. 116.

między czynami dobrymi a złymi. To właśnie w takim społeczeństwie poziom przestępczości jest bardzo wysoki²⁶.

Inną istotną teorią jest teoria konfliktu ukazująca, w jaki sposób struktura ekonomiczna społeczeństwa przez swój wpływ na sferę polityczną przyczynia się do wzrostu przestępczości. Tu również pojawia się wzrost napięcia, który jest wynikiem relacji między potrzebami i aspiracjami a możliwościami ich urzeczywistnienia na określonym poziomie i w określonym czasie²⁷. Teoria ta wiązana jest z bezkarnością ludzi bogatych i „władzy”, oszustwami i manipulacjami²⁸. Zagadnienie nasilenia interesów określonej grupy społecznej jest eksponowane w teorii kontroli. Jednakże ma ono charakter etniczny, językowy, kulturowy i religijny. Według tej teorii przestępczość uwarunkowana jest ze względu na te właśnie cechy²⁹.

Nieakceptowane społecznie zachowanie ludzi może być również wynikiem zjawiska naznaczania. Zachowanie jednostek kształtowane jest przez reakcje innych ludzi, tzw. etykietowanie. „Kiedy komuś przyczepi się etykietę – dewianta, zbrodniarza, przestępcy, wariata, narkomana czy alkoholika, wówczas często zaczyna się on zachowywać tak, by spełniać oczekiwania z nią związane”³⁰. Przez takie działania zostają odebrane ludziom szanse na wyjście z dewiacji, a przez wywartą presję jednostki nabierają o sobie błędnego wyobrażenia i zaczynają postępować zgodnie z nim, utwierdzając wszystkich w przekonaniu, że ich ocena jest słuszna³¹. Zjawisko to analizowane jest w teorii naznaczania. Ostatnim przedstawionym źródłem powstania przestępczości i patologii jest zróżnicowane powiązanie. Teoria zróżnicowanych powiązań odnosi się do procesu socjalizacji. To właśnie w jej wczesnych fazach, czyli socjalizacji pierwotnej, dochodzi do uczenia jednostek przestępczości³². Jednakże źródeł dewiacyjnego zachowania należy dopatrywać się w każdej przemianie społeczno-ekonomicznej, kulturowej i politycznej, a za czynnik o największym skutku dewiacyjnym uznaje się bezrobocie³³. Bezrobocie w kontekście dewiacji rozpatrywane jest w czterech sferach: materialnej, psychicznej, fizycznej oraz społecznego funkcjonowania rodziny³⁴.

²⁶ Tamże, s. 114.

²⁷ J.H. Tuner, *Socjologia. Koncepcje i ich zastosowanie*, Zysk i S-ka, Poznań 1998, s. 182–186.

²⁸ N. Goodman, *Wstęp do socjologii*, s. 343.

²⁹ Tamże, s. 344.

³⁰ P. Hartley, *Komunikowanie interpersonalne*, Astrum, Wrocław 2006, s. 79.

³¹ N. Goodman, *Wstęp do socjologii*, s. 113.

³² A. Przybyłka, *Patologia społeczna* [w:] tenże (red.) *Polityka społeczna*, Wydawnictwo AE, Katowice 1998, s. 207.

³³ Tamże, s. 208.

³⁴ K. Sławik, *Ujawnianie przestępstw i wykrywanie sprawców*, Wydawnictwo Naukowe Semper, Warszawa 1994, s. 63.

Zjawisko patologii społecznych należy zwalczać, gdyż burzy ono stabilizację jednostek. Jednakże jest to proces złożony, trudny i wymagający dużo czasu. Co najważniejsze, przyczyny należy zwalczać, a nie łagodzić tylko ich skutki. Kary dla przestępców powinny być surowe. Patologie wpływają na niski poziom poczucia bezpieczeństwa jednostek, co potęgowane jest przez walki dominujących grup interesów, które mają podłoże o charakterze politycznym i są ponad potrzebami ogólnoludzkimi.

Dzisiejsze czasy implikują konieczność stworzenia nowej, szeroko rozumianej, filozofii bezpieczeństwa świata i człowieka. Ta myśl filozoficzna wzmacniałaby określone postawy bezpieczeństwa i kształtowała je w świadomości indywidualnej i społecznej jednostek, gdyż podstawową wartością, a zarazem najważniejszą jest człowiek ze swoją potrzebą bezpieczeństwa i ochrony życia³⁵.

2. Poczucie bezpieczeństwa mieszkańców Rzeszowa

Niewątpliwie dla każdego człowieka istotne jest zapewnienie sobie i swoim bliskim bezpieczeństwa w każdym jego aspekcie. Zwiększeniu poczucia bezpieczeństwa towarzyszy bardzo często uczucie harmonii i komfortu, co z kolei oddziałuje na jakość życia. Kwestie związane z bezpieczeństwem poruszane są w badaniach bardzo często. Głównym ośrodkiem, który regularnie od lat dziewięćdziesiątych bada ten problem w skali ogólnej, czyli całego kraju, jest Centrum Badania Opinii Społecznej (CBOS). Badania koncentrują się głównie na trzech zagadnieniach, tj. osobistych doświadczeniach Polaków, ich poczuciu bezpieczeństwa oraz poczuciu zagrożenia przestępczością.

Oprócz badań na skalę ogólną prowadzone są również pomiary w węższym zakresie, tzn. w poszczególnych miastach. W Rzeszowie zostało wykonanych kilka takich badań. Jednym z nich jest to przeprowadzone w 1996 r. przez Mariana Malikowskiego oraz Sławomira Rębisza. Miało ono na celu poznanie opinii mieszkańców Rzeszowa na temat problemów ochrony środowiska, ekonomii, bezrobocia, spędzania wolnego czasu oraz bezpieczeństwa. Badacze chcieli również uzyskać informacje, co i jak rzeszowianie chcieliby zmienić, ażeby poprawić niniejsze kwestie³⁶.

W 2005 r. na terenie Rzeszowa zostały przeprowadzone przez Artura Polakiewicza podobne badania. Poruszył w nich takie zagadnienia jak wie-

³⁵ R. Rosa, *Filozofia i edukacja do bezpieczeństwa...*, s. 18.

³⁶ M. Malikowski, S. Rębisz, *Główne problemy społeczne w mieście w opiniach jego mieszkańców* [w:] E. Michałowska (red.), *Zagrożenia społeczne w wielkim mieście*, Wydawnictwo Absolwent, Łódź 1998, s. 91–113.

dza rzeszowian na temat zagrożeń społecznych i bezpieczeństwa publicznego, ocena poczucia bezpieczeństwa oraz funkcjonowania służb i instytucji odpowiedzialnych za bezpieczeństwo w mieście. Badacz chciał również poznać, jakie zagrożenia społeczne są według mieszkańców największym problemem oraz jak je zmniejszyć/zlikwidować. Oprócz tego poruszone zostały kwestie reagowania na sytuacje zagrożenia oraz gotowości mieszkańców do zapobiegania zagrożeniom³⁷.

By przybliżyć aktualny problem bezpieczeństwa w Rzeszowie, zostały przeprowadzone badania metodą wywiadu kwestionariuszowego. Tematem ankiety były opinie i doświadczenia mieszkańców Rzeszowa odnoszące się do poczucia bezpieczeństwa w tym mieście. Ankiety zostały przeprowadzone na przełomie września i października 2014 r. Badaniami objęto 400 osób. Udział w nich mogły wziąć jedynie osoby mieszkające w Rzeszowie, a okres ten nie mógł być krótszy niż pięć lat.

Formularz wywiadu kwestionariuszowego został stworzony specjalnie do tych badań. Niektóre pytania zostały zaczerpnięte ze strony Centrum Badania Opinii Społecznej w celu dokonania późniejszych porównań opinii mieszkańców Rzeszowa oraz całej Polski w kwestii bezpieczeństwa.

CBOS od 1987 r., a regularnie co rok od 1995 r. prowadzi badania opinii Polaków na temat bezpieczeństwa w kraju oraz w miejscu zamieszkania. Z badań tych wynika, iż większość respondentów (70%) uważa Polskę za kraj, w którym żyje się bezpiecznie, natomiast 24% twierdzi przeciwnie. Patrząc na tę kwestię z dłuższej perspektywy, zauważyć można, iż po 1989 r. poczucie bezpieczeństwa uległo znacznemu pogorszeniu. Dopiero od 2001 r. widać tendencję wzrostową (z niewielkimi wahaniem). W ostatniej dekadzie odsetek respondentów uważających Polskę za kraj bezpieczny wzrósł ponaddwukrotnie³⁸.

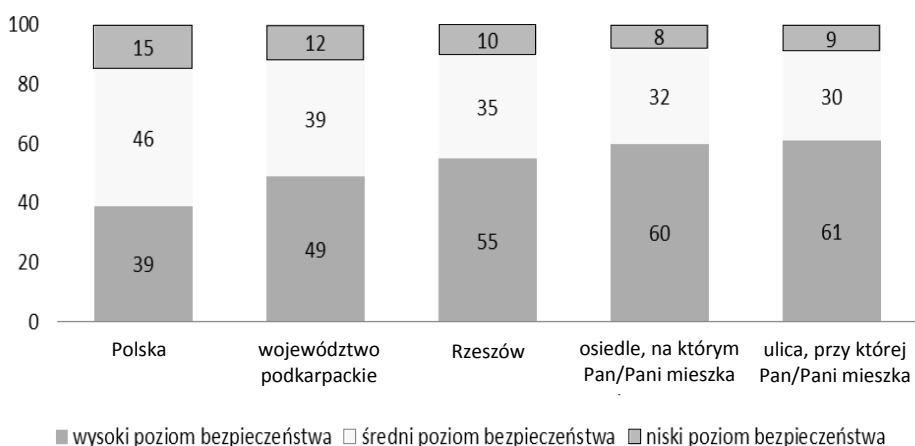
Jeżeli chodzi natomiast o poczucie bezpieczeństwa Polaków w ich miejscu zamieszkania, to utrzymuje się ono od kilku lat na bardzo wysokim i stabilnym poziomie. W 2014 r. aż 90% respondentów stwierdziło, że miejsce, w którym mieszkają, można nazwać bezpiecznym. Warto zauważyć, iż Polacy, niezmiennie od lat, wyżej oceniają bezpieczeństwo w swojej okolicy aniżeli w Polsce³⁹. Bardzo podobne wnioski można wyciągnąć, porównując opinie mieszkańców Polski z opiniami mieszkańców Rzeszowa.

³⁷ A. Polakiewicz, *Poczucie bezpieczeństwa oraz wybrane zagrożenia społeczne w postawach mieszkańców Rzeszowa* [w:] M. Malikowski (red.), *Zagrożenia i bezpieczeństwo w mieście Rzeszowie. Zadania – diagnozy – praktyka*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2007, s. 105–112.

³⁸ M. Omyła-Rudzka, *Opinie o bezpieczeństwie w kraju i w miejscu zamieszkania*, Komunikat CBOS, Warszawa, czerwiec 2014, www.cbos.pl, data dostępu: 8.10.2014.

³⁹ Tamże.

Poniżej przedstawiono skalę ukazującą, jak mieszkańcy Rzeszowa oceniają poziom bezpieczeństwa w poszczególnych obszarach Polski. Uwzględniono tutaj pięć stref: począwszy od ogólnej (Polski), skończywszy na najbliższej danej osobie (ulicy, przy której znajduje się jej miejsce zamieszkania). Chcąc zbadać poczucie bezpieczeństwa, zastosowano pięciostopniową skalę, gdzie 1 oznaczało bardzo niski, natomiast 5 bardzo wysoki poziom poczucia bezpieczeństwa.

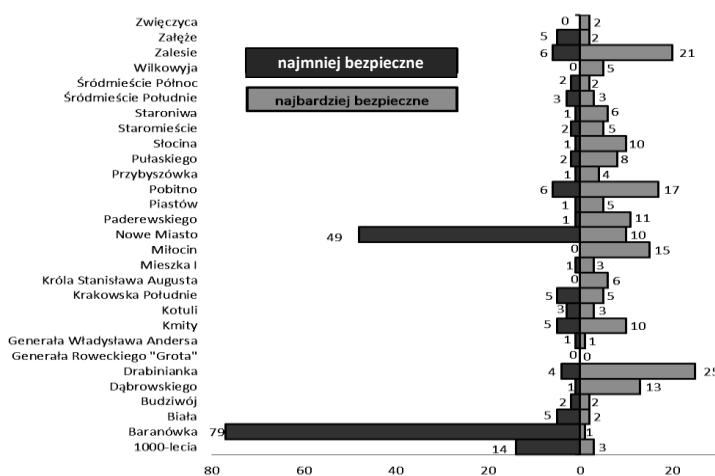
Wykres 1. Wskaźnik poczucia bezpieczeństwa mieszkańców Rzeszowa
(N = 400; dane w %)

Źródło: Badania własne

Wykres 1 wyraźnie przedstawia, że wraz z zawężaniem obszaru wzrasta poziom bezpieczeństwa mieszkańców Rzeszowa. Można to ukazać w sposób hierarchiczny ze względu na liczbę głosów: Polska (39%), województwo podkarpackie (46%), Rzeszów (55%), osiedle (60%), ulica (61%). Jednakże tylko w czterech z pięciu stref respondenci czują się bardzo bezpiecznie, gdyż Polska znalazła się na średnim poziomie bezpieczeństwa (46%). Można zatem stwierdzić, iż mieszkańcy Rzeszowa najbezpieczniej czują się na ulicy, przy której znajduje się ich mieszkanie/dom, a najmniej bezpiecznie w Polsce. Taki rozkład poziomu bezpieczeństwa może być związany z tym, że osoby badane najlepiej znają obszar, który jest ich najbliższym otoczeniem, a co więcej – zapewne w dużej mierze sami mogli go sobie wybrać. Jak wiadomo, w dzisiejszych czasach media mają bardzo duży wpływ na ludzi i tym samym informacje w nich prezentowane o różnych wypadkach, zdarzeniach, sytuacjach mogły stać się przyczyną tego, iż respondenci uważają Polskę za kraj, w którym czują się średnio bezpieczni.

Chcąc zbadać dokładniej bezpieczeństwo w Rzeszowie, zadano mieszkańcom pytanie o osiedla według nich najmniej i najbardziej bezpieczne. Rozkład procentowy uzyskanych odpowiedzi został przedstawiony na poniższym wykresie. Jak łatwo zauważyć, respondenci są zdecydowanie bardziej jednomyślni co do osiedli, które w ich opinii nie są bezpieczne. Większa część rzeszowian uważa, że Baranówka (79%) oraz Nowe Miasto (49%) należą do osiedli najmniej bezpiecznych. Porównując powyższe dane z wynikami otrzymanymi w 2005 r. przez A. Polakiewicza, można stwierdzić, że osiedla te są już od dłuższego czasu miejscem nieprzyjaznym dla mieszkańców⁴⁰. Zauważyć należy, pomimo znacznie mniejszej liczby głosów niż w dwóch poprzednich przypadkach, iż 14% wskazań otrzymało osiedle 100-lecia. Pozostałe rejony otrzymały poniżej 6% głosów.

Mieszkańcy Rzeszowa zdecydowanie mniej są zgodni co do wyboru osiedli najbezpieczniejszych. Pomimo małych różnic, można wymienić dwa, które zdaniem badanych są uważane za najbardziej bezpieczne, tj. Drabinianka (25%) oraz Zalesie (21%). Rozkład procentowy reszty osiedli jest bardzo zbliżony, jednak można go ułożyć w sposób hierarchiczny: Pobitno (17%), Miłocin (15%), Dąbrowskiego (13%), Paderewskiego (11%), Kmity (10%), Nowe Miasto (10%), Słocina (10%). Pozostałe osiedla otrzymały mniej niż 8% wskazań – por. wykres 2.

Wykres 2. Najniebezpieczniejsze i najbezpieczniejsze osiedla Rzeszowa w opinii mieszkańców (N = 400; dane w %*)

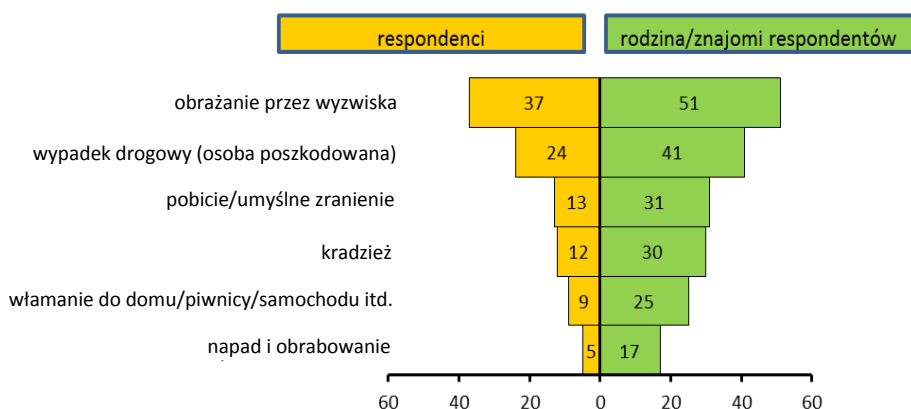
* Odsetek liczony do 200%, gdyż respondenci mogli wybrać dwie odpowiedzi

Źródło: Badanie własne

⁴⁰ A. Polakiewicz, *Poczucie bezpieczeństwa oraz wybrane zagrożenia społeczne...*, s. 107.

W badaniach posłużono się pytaniem zadawanym w latach 1999–2014 przez CBOS w celu porównania niebezpiecznych sytuacji, które spotkały mieszkańców Rzeszowa i społeczeństwo polskie. We wszystkich tych latach widoczne jest, że najczęściej Polacy byli ofiarami kradzieży. W 2014 r. zostało okradzionych 16% ankietowanych, natomiast włamania dokonano u 8% respondentów. Pozostali respondenci stali się w tym czasie ofiarami pobic lub umyślnego zranienia (3%) albo zostali napadnięci i obrabowani (3%)⁴¹.

Na wykresie 3 zostały zaprezentowane niebezpieczne sytuacje, które przydarzyły się rzeszowianom oraz ich rodzinom/znajomym w ich mieście w ciągu ostatnich pięciu lat. Poniższe dane są bardzo niepokojące, gdyż wyraźnie przedstawiają, że zarówno mieszkańcy Rzeszowa, jak i ich rodziny bądź znajomi byli ofiarami w nieprzyjemnych sytuacjach. Najczęściej przydarzającą się sytuacją było „obrażanie przez wyzwiska” (37% respondenci; 51% rodziny/znajomi respondentów). Drugą sytuacją, z którą rzeszowianie (24%) oraz ich rodziny/znajomi mieli do czynienia, był wypadek drogowy, w którym byli osobami poszkodowanymi. Znacznie rzadziej ankietowanym przydarzały się takie sytuacje jak: pobicie/umyślne zranienie (respondenci – 13%; rodziny/znajomi respondentów – 31%), kradzież (12%; 30%) czy włamanie do domu/piwnicy/samochodu itp. (9%; 25%). Najmniej respondentów (5%) i członków ich rodzin/znajomych (17%) zostało napadniętych i obrabowanych. Wykres wyraźnie ukazuje, że rodzinom/znajomym respondentów częściej przydarzyły się wymienione sytuacje aniżeli im samym.

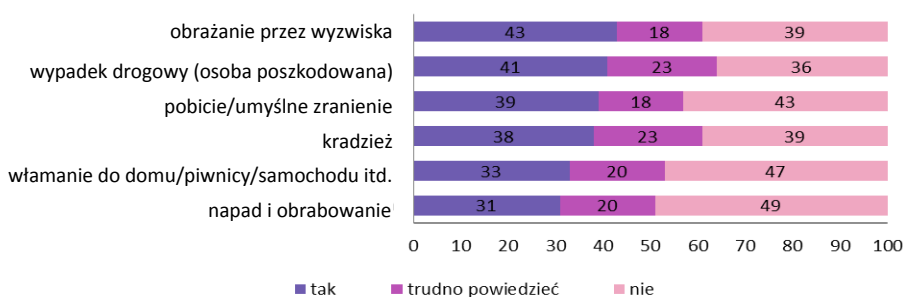

Wykres 3. Niebezpieczne sytuacje, które przydarzyły się na terenie Rzeszowa mieszkańcom oraz ich rodzinom/znajomym w ciągu ostatnich pięciu lat (N = 400; dane w %)

Źródło: Badanie własne

⁴¹ M. Omyła-Rudzka, *Opinie o bezpieczeństwie w kraju i w miejscu zamieszkania*.

Podczas badań mieszkańcom Rzeszowa zostało również zadane pytanie odnoszące się do ich lęku przed stanieniem się ofiarą którejś z analizowanych sytuacji. Z zebranych danych wynika, iż respondenci najczęściej boją się, że będą obrażani przez wyzwiska (43%). Niewiele mniej ankietowanych wyraża obawę przed stanieniem się ofiarą wypadku drogowego (41%), pobicia/umyślnego zranienia (39%) czy też kradzieży (38%). Jedna trzecia rzeszowian natomiast boi się, że dojdzie u nich do włamania (33%) bądź zostaną napadnięci i obrabowani (31%) – por. wykres 4. Warto zwrócić uwagę na fakt, iż im więcej respondentów doświadczyło danej sytuacji, tym bardziej się jej obawiają.

Wykres 4. Obawy mieszkańców Rzeszowa przed stanieniem się ofiarą niebezpiecznych sytuacji (N = 400; dane w %)

Źródło: Badanie własne

Bezpieczeństwo jest jednym z podstawowych aspektów mających wpływ na funkcjonowanie człowieka w społeczeństwie oraz jakość jego życia. Doświadczenia i opinie mieszkańców Rzeszowa pokazały, że ich miasto nie jest do końca bezpieczne. Otrzymane dane mogą być przydatne dla władz miasta oraz Komendy Miejskiej Policji w Rzeszowie i przyczynić się do podejmowania różnorodnych działań na rzecz poprawy bezpieczeństwa w mieście.

3. Poczucie bezpieczeństwa mieszkańców Rzeszowa

Niemożliwe jest osiągnięcie stuprocentowego poziomu bezpieczeństwa, jednakże nieustannie trzeba podejmować nowe kroki, ażeby obywatele w swoim kraju, a szczególnie w miejscu zamieszkania czuli się jak najbezpieczniej. Z racji tego w Polsce realizowany jest program „Razem bezpiecznie”, którego głównym koordynatorem jest Minister Spraw Wewnętrznych i Administracji. Akcja ta ma na celu m.in. wzrost bezpieczeństwa kraju i poczucia bezpieczeństwa mieszkańców. Aktualnie prowadzony jest nabór projek-

tów mających poprawić bezpieczeństwo w wielu miastach, m.in. w Rzeszowie. Program podzielony został na siedem obszarów: bezpieczeństwo w miejscach publicznych i zamieszkania, w szkole, środkach komunikacji publicznej, ruchu drogowym, działalności gospodarczej, przeciwdziałanie przemocy w rodzinie oraz ochrona dziedzictwa narodowego⁴².

Na przełomie lat 2009 i 2010 został zrealizowany projekt pn. „Poprawa bezpieczeństwa miasta Rzeszowa w zakresie zagrożeń pożarowych, powodziowych i katastrof przez zakup sprzętu ratowniczego”. Istotą projektu był zakup dla Ochotniczej Straży Pożarnej w Rzeszowie wyposażenia ratowniczego oraz specjalistycznych pojazdów ochrony przeciwpożarowej. Miał on na celu zwiększenie efektywności działań w codziennych interwencjach, jak również tych pojawiających się sporadycznie, tj. w wypadku powodzi czy pożarów. Dodatkowym atutem nowoczesnego, energooszczędnego sprzętu jest poprawa środowiska naturalnego. Zakup specjalistycznego sprzętu strażackiego jest na pewno jednym z działań, które ma wpływ na bezpieczeństwo mieszkańców Rzeszowa⁴³.

Największy wpływ na poprawę bezpieczeństwa w mieście ma bez wątpienia jednostka Policji. Do jej podstawowych działań należy m.in. służba patrolowa w miejscach przebywania znacznej liczby ludzi, która w ten sposób bezpośrednio oddziałuje na potencjalnych sprawców czynów zabronionych. Dodatkowo są to działania zmniejszające pokusę stwarzania zagrożenia dla mienia, zdrowia, czy nawet życia obywateli. Rzeszowska Policja przeciwdziała przestępczości w nowoczesny sposób, a konkretniej – poprzez monitoring instalowany w coraz większej części miasta⁴⁴.

Od wielu lat Komenda Miejska Policji w Rzeszowie podejmuje różnego rodzaju działania (programy, akcje, inicjatywy), które mają na celu szczególnie edukację prawną społeczeństwa oraz wyrabianie zachowań i nawyków nieprovokujących potencjalnych sprawców czynów karalnych. Czynności te mają służyć przede wszystkim uświadomieniu odbiorcom, które czyny zalicza się do objętych odpowiedzialnością karną oraz jakie prawa przysługują mieszkańcom, a jakie przedstawicielom organów ścigania⁴⁵.

Jednostka Policji stara się cały czas przeciwdziałać zjawiskom patologicznym oraz przestępczości. Komenda Miejska Policji w Rzeszowie zrealizowała już szereg akcji, programów i innych przedsięwzięć profilaktycz-

⁴² Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, <http://razembezpieczniej.msw.gov.pl>, data dostępu: 26.09.2014.

⁴³ *Poprawa bezpieczeństwa miasta Rzeszowa w zakresie zagrożeń pożarowych, powodziowych i katastrof poprzez zakup sprzętu ratowniczego*, numer projektu RPPK.04.04.00-18-003/09, 26.09.2014.

⁴⁴ A. Polakiewicz, *Poczucie bezpieczeństwa oraz wybrane zagrożenia społeczne...*, s. 184.

⁴⁵ Tamże.

nych w tym zakresie adresowanych do mieszkańców w różnym wieku. Realizatorami programów są głównie policjanci Sekcji Prewencji, specjaliści prewencyjni, dzielnicowi itd. W ubiegłych latach zrealizowano m.in. takie programy jak: „Żyjmy bezpiecznie”, „Mój dzielnicowy”, „Bezpieczny ogród” czy „Bezpieczne muzea i parafie”. Zorganizowano również wiele akcji, jak np.: „Policja... nie tylko dzieciom”, „Edukacja prawno-wiktyologiczna młodzieży, nauczycieli i rodziców”, „Ograniczyć alkoholizm, nikotynizm”, „Ograniczmy włamania”, „Bezpieczna droga do szkoły”, „Kibol to nie kibic”⁴⁶.

Komenda Miejska Policji w Rzeszowie w dalszym ciągu realizuje szereg przedsięwzięć na rzecz poprawy bezpieczeństwa w mieście. Aktualnie jest to pięć programów prewencyjnych⁴⁷:

- 1) Program prewencyjny „Pseudokibic”
 1. Podniesienie poziomu bezpieczeństwa mieszkańców Podkarpacia.
 2. Zmniejszenie strachu przed stanieniem się ofiarą przestępstwa.
 3. Poprawa świadomości prawno-wiktyologicznej młodzieży oraz jej rodziców.
 4. Ograniczenie zjawiska przestępczości związanej z zachowaniami pseudokibiców połączonymi z kradzieżami i dewastacją mienia publicznego oraz prywatnego.
 5. Uzmysłowanie odbiorcom konsekwencji prawnych działalności kryminalnej, a co się z tym wiąże – ryzyka związanego z przynależnością do grupy pseudokibiców.
 6. WYROBIE NIE U MŁODZIEŻY KRYTYCZNEGO SPOJRZENIA NA ZDARZENIA PROWOKOWANE PRZEZ GRUPY PSEUDOKIBICÓW.
- 2) Program prewencyjny „Stop patologiom – razem bezpiecznie”
 1. Ograniczenie zjawisk patologicznych.
 2. Podniesienie poziomu bezpieczeństwa mieszkańców Podkarpacia.
 3. Zmniejszenie strachu przed stanieniem się ofiarą przestępstwa.
 4. Poprawa świadomości prawno-wiktyologicznej społeczeństwa.
 5. Poszerzenie współpracy z podmiotami pozapolicyjnymi w celu efektywniejszego przeciwdziałania niekorzystnym zjawiskom godzącym w dobra osobiste obywateli.
 6. Oddziaływanie prewencyjne na właścicieli i pracowników sklepów oraz lokali gastronomicznych łamiących przepisy wymienionych w programie prewencyjnym ustaw – ukształtowanie przekonania o nieuchronności kary za nieprzestrzeganie prawa.
 7. Podniesienie poziomu bezpieczeństwa osób wyjeżdżających za granicę.

⁴⁶ Tamże, s. 186–199.

⁴⁷ Komenda Wojewódzka Policji w Rzeszowie, <http://www.podkarpacka.policja.gov.pl/prewencja/programy-prewencyjne>, data dostępu: 29.09.2014.

8. Uświadomienie adresatom programu prewencyjnego specyfiki zagrożeń wynikających ze skorzystania z nieuczciwych i niebezpiecznych ofert pracy za granicą.
- 3) Program prewencyjny dotyczący bezpieczeństwa osób w podeszłym wieku
 1. Podniesienie poziomu bezpieczeństwa osób w podeszłym wieku.
 2. Zmniejszenie strachu przed stanieniem się ofiarą przestępstwa.
 3. Pobudzenie lokalnych społeczności do przeciwdziałania wszelkiego rodzaju zjawiskom patologicznym.
 4. Ograniczenie skali przestępczości na szkodę osób starszych.
 5. Poprawa świadomości prawno-wiktyologicznej osób starszych.
 6. Zapoznanie adresatów programu prewencyjnego, m.in. pracowników zakładu energetycznego, gazowni, poczty, pracowników socjalnych, ze specyfiką pracy w terenie oraz związanymi z tym ich uprawnieniami i obowiązkami w kontaktach z klientem, petentem.
- 4) Program prewencyjny „Ostrożnie – pies”
 1. Podniesienie poziomu bezpieczeństwa mieszkańców Podkarpacia.
 2. Zmniejszenie strachu przed stanieniem się ofiarą przestępstwa.
 3. Poprawa świadomości prawno-wiktyologicznej społeczeństwa.
 4. Poszerzenie współpracy z podmiotami pozapolicyjnymi w celu efektywniejszego przeciwdziałania niekorzystnym zjawiskom godzącym w dobra osobiste obywateli.
 5. Oddziaływanie prewencyjne na właścicieli psów łamiących przepisy wymienionych w programie prewencyjnym ustaw – ukształtowanie przekonania o nieuchronności kary za nieprzestrzeganie prawa.
 6. Stworzenie bezpiecznego i przyjaznego dla człowieka otoczenia, które nie będzie rodziło dla niego żadnych zagrożeń.
- 5) Program prewencyjny „Ograniczyć wandalizm”
 1. Przeciwdziałanie niszczeniu mienia prywatnego, jak również publicznego (graffiti).
 2. Pobudzenie lokalnych społeczności do przeciwdziałania zjawisku wandalizmu.
 3. Poszerzenie współpracy z organami administracji samorządowej, administracją osiedli, lokalnymi mediami, szkołami oraz w razie wystąpienia takiej potrzeby z innymi instytucjami w celu efektywniejszego przeciwdziałania zjawisku graffiti.
 4. Stworzenie bezpiecznego i przyjaznego dla człowieka otoczenia.
 5. Pozytywny wpływ na środowisko młodych mieszkańców, w szczególności na terenach osiedli, w celu przeciwdziałania zjawisku wandalizmu.

Przedsięwzięcia podejmowane na rzecz poprawy bezpieczeństwa w każdym mieście są bardzo ważne. Jednakże najważniejsze są te, które przynoszą najlepsze efekty i korzyści mieszkańcom. To właśnie oni, żyjąc w tym środowisku, są w stanie stwierdzić, czy działania te wpłynęły na polepszenie ich funkcjonowania w danym mieście czy też nie.

Przeprowadzając badanie poprzedzające powstanie niniejszego opracowania, zadano rzeszowianom pytanie dotyczące zmian w bezpieczeństwie w ciągu ostatnich pięciu lat. Zebrane wyniki wyraźnie wskazują, iż według respondentów bezpieczeństwo w ich mieście uległo poprawie – 61% odpowiedzi. Za tym, że sytuacja w tym zakresie w ostatnich pięciu latach nie uległa zmianie, opowiedziało się 27% badanych, 12% rzeszowian uznało, że sytuacja związana z bezpieczeństwem pogorszyła się.

Można zatem stwierdzić, iż działania podejmowane m.in. przez Komendę Miejską Policji w Rzeszowie przyniosły pożądane rezultaty, gdyż bardzo ważny jest fakt zauważenia przez mieszkańców Rzeszowa poprawy bezpieczeństwa. Mobilizuje to do podejmowania dalszych działań i dążenia do uznania Rzeszowa za najbezpieczniejsze miasto w Polsce.

4. Wnioski

Bezpieczeństwo definiowane jest jako stan pewności i gwarancji jej utrzymania. Daje ono poczucie stabilizacji i pozwala na dalszy rozwój jednostki. To poczucie ładu i harmonii jest jedną z podstawowych potrzeb człowieka. Amerykański psycholog Abraham Maslow, przedstawiciel nurtu psychologii humanistycznej, docenił potrzebę bezpieczeństwa, uznając ją za podstawę budowy psychiki człowieka. Potrzeba bezpieczeństwa odpowiada za organizację i funkcjonowanie w życiu codziennym jednostek w wymiarze społecznym i państwowym. Co istotne, bezpieczeństwo jest nie tylko naczelną potrzebą człowieka i grup społecznych, ale także podstawą funkcjonowania systemu państwa. Zaburzenie jego poczucia wywołuje lęki, obawy, niepokoje i niepewność. Bezpieczeństwo ma ogromny wpływ na jakość życia człowieka. Jeżeli poczucie bezpieczeństwa jest niskie, może pojawiać się lęk, stres i zaburzenie funkcjonowania w społeczeństwie.

Uzyskane wyniki badań pokazują, że rzeszowianie czują się bezpiecznie w swoim mieście, a przede wszystkim w najbliższym otoczeniu. Potrafią praktycznie jednogłośnie wskazać osiedla, które są najniebezpieczniejsze, i to niezmiennie od kilku lat (Baranówka, Nowe Miasto). Brak zdecydowania co do osiedli najbezpieczniejszych może wskazywać na to, iż mieszkańcy Rzeszowa w pozostałych częściach miasta czują się bezpiecznie. Jest to do-

bra wiadomość dla władz miasta i jednocześnie odpowiedź, na które rejon trzeba szczególnie zwracać uwagę, opracowując działania poprawy sytuacji związanej z przestępczością. Można przypuszczać, iż to właśnie w większości na tych dwóch osiedlach rzeszowianie stali się ofiarami różnych przestępstw, a w szczególności wyzwisk.

Pomimo iż mieszkańcy uznali Rzeszów za bezpieczne miasto, to niepokojący jest fakt, iż praktycznie jedna trzecia badanych obawia się, że zostanie ofiarą wyzwisk, wypadku drogowego, pobicia, kradzieży, włamania czy obrabowania. Za bezpieczeństwo w mieście odpowiedzialna jest przede wszystkim Komenda Miejska Policji. To ona w głównej mierze prowadziła i w dalszym ciągu prowadzi wiele programów oraz akcji mających poprawić sytuację bezpieczeństwa w Rzeszowie. Motywacją do dalszego planowania takich działań może być zauważenie poprawy przez mieszkańców. Ponad połowa rzeszowian (61%) uważa, że w ciągu ostatnich pięciu lat sytuacja związana z bezpieczeństwem w mieście uległa poprawie.

Wyniki badań związanych z niniejszym opracowaniem mogą posłużyć każdej jednostce walczącej z przestępczością w Rzeszowie, jak i mieszkańcom stolicy Podkarpacia, tym bardziej że podejmowanie działań w tym zakresie jest jednym z zadań własnych władz miasta, które mimo wsparcia Policji nie są w stanie samodzielnie zapobiec wszystkim zagrożeniom. Zapewnienie porządku publicznego, osiągnięcie harmonii społecznej, stworzenie bezpiecznego środowiska zamieszkania i przyjaznej każdemu przestrzeni publicznej możliwe będzie dzięki wspólnym inicjatywom samorządów i organizacji rządowych i pozarządowych, instytucji ratowniczych i interwencyjnych oraz mieszkańców miasta.

The sense of security in Rzeszow

Abstract

Social security has become in recent years an important element in the discourse about the quality of life on individualism and social group. It's one of the basic needs which is crucial for every human being in everyday life. This article consists of two parts: short theoretical admission and the main, empirical part. Safety determines; threats and risk. Rating sense of the safety of residents in city should be considered through the prism of the items listed above. This article present a problem of safety and the fear of crime in modern society, especially in cities on the example of Rzeszow. The aim of the research has been to present respondent's preferences for sense of security. In research areas, respondents assessed the dangers in Rzeszow. The survey also confirmed a lack of correlation between the sense of security and the real level of recorded crime.

Keywords: needs, social security, crime, dangers, risk

SABINA PRZEPIÓRA

Działania promocyjne jako element budowania marki miasta – przegląd działań promocyjnych miasta Rzeszowa

1. Wyjaśnienie podstawowych pojęć

Jednym z głównych wyzwań stojących przed współczesnym marketingiem jest konieczność wyróżnienia przekazu na tle ogólnego szumu komunikacyjnego. Niektórzy badacze komunikacji wskazują, że średnia ilość informacji przyswajana dziennie przez odbiorcę w stosunku do roku 1980 wzrosła aż o 350%¹. Przesyt wiadomości i niemożność opanowania ich natłoku doprowadziły do syndromu zmęczenia informacją, który spowodował zmianę sposobu korzystania z niej. Obecnie coraz częściej odbiorcy nie czytają tekstu, ale jedynie „przebiegają przez niego”, nie analizują, a skanują tytuły, zdjęcia, leady w poszukiwaniu interesujących i przydatnych dla nich informacji. *Attention Crash* (zmęczenie informacją) jest zjawiskiem, które determinuje poszukiwanie skutecznych i efektywnych strategii marketingowych w komunikacji masowej także przez jednostki i instytucje odpowiedzialne za promocję miast. W odniesieniu do konsumenckiej triady wartości² nabywcy wybierają ofertę, która według nich stanowi sumę nienamaterialnych i niematerialnych korzyści oraz kosztów, które składają się na wartość danego produktu lub usługi. Co za tym idzie – działania marketingowe skupiają się na: identyfikacji, kreacji, komunikacji, dostarczeniu oraz monitorowaniu wartości dla danego klienta³. Jak zaznacza A. Szromnik, marketing terytorialny jest efektem poszerzenia i pogłębienia wiedzy marketingowej

¹ E. Mistkiewicz, *Marketing narracyjny. Jak budować historie, które sprzedają*, Wydawnictwo Helion, Gliwice 2011, s. 16.

² Koncepcja ta zakłada, że wartością dla klientów jest przede wszystkim kombinacja jakości, obsługi oraz ceny (ang. *Quality Service Price*) danego produktu.

³ Ph. Kotler, *Marketing*, Wydawnictwo Rebis, Poznań 2012, s. 11.

gowej⁴. Jego koncepcja zakłada, że jest to „filozofia osiągania założonych celów przez przestrzenne jednostki osadnicze w warunkach konkurencji o ograniczone zasoby, u podstaw której leży przekonanie o decydującym wpływie na rezultaty właściwej orientacji na »klientów-partnerów«”⁵. Zgodnie z tym podejściem sukces miasta uzależniony jest od zorientowania na odpowiednią grupę docelową (czyli *targeting*) oraz konsekwentnego podporządkowania prowadzonych działań jej interesom i oczekiwaniom – innego przekazu oczekują inwestorzy, innego turyści, innego w końcu mieszkańcy danej jednostki terytorialnej.

Pisząc o promocji, nie można pominąć pojęcia, jakim jest marka, której historyczny rozwój rozpoczął się od koncepcji Unikatowej Cechy Oferty, która zrodziła się w latach pięćdziesiątych XX w. Zakłada ona, że głównym czynnikiem, który decyduje o wyjątkowości oferty na rynku, nie jest marka, ale produkt oraz jego cechy. Co za tym idzie – promocja danego produktu polega na podkreślaniu wyróżniających go cech. Kolejnymi etapami ewolucji tej myśli były:

1. emocjonalna Cecha Oferty zakładająca, że zróżnicowanie produktów oparte jest na ich odmiennym odbiorze emocjonalnym;
2. organizacyjna Cecha Oferty, w której marką jest sama organizacja, która ją tworzy;
3. markowa Cecha Oferty zakładająca, że marka jest silniejszym wyróżnikiem na rynku niż sam produkt;
4. własna Cecha Oferty, w której konsumenci przejmują kontrolę nad marką⁶.

Przyszłość budowania marki leży w koncepcji Holistycznej Cechy Oferty, która wykorzystuje elementy tradycyjnego *brandingu*, rozumianego jako budowanie świadomości marki, ale jednocześnie przejmuje pewne cechy kultu religijnego oraz stosuje *branding* zmysłów (czyli przypisanie odpowiednich emocji, a nawet odczuć psychosomatycznych względem konkretnej marki). Marki w ramach tej koncepcji są rozbijalne, co oznacza, że mają własną tożsamość wyrażaną przez charakterystyczny kształt, symbole, rytuały, tradycje oraz przesłania.

⁴ A. Szromnik, *Marketing terytorialny. Miasto i region na rynku*, Wydawnictwo Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2012, s. 25–28.

⁵ Tenże, *Marketing terytorialny – koncepcja ogólna i doświadczenie praktyczne* [w:] T. Markowski (red.), *Marketing terytorialny*, Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN, Warszawa 2006, s. 36.

⁶ M. Lindstrom, *Brand sense marka pięciu zmysłów*, Wydawnictwo Helion, Gliwice 2009, s. 18.

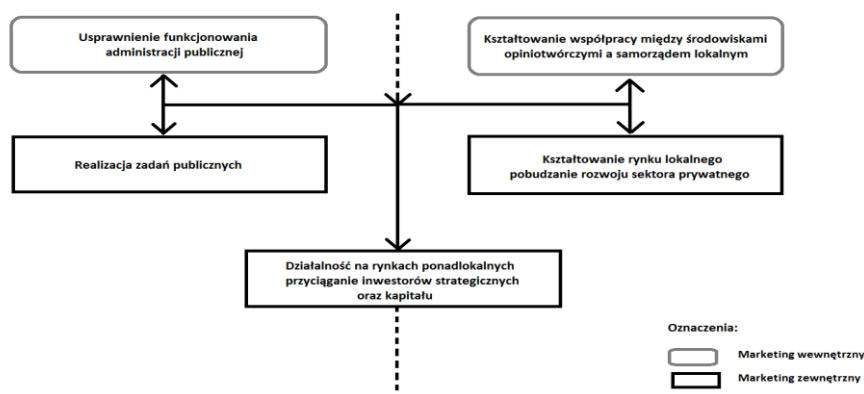
Marketing terytorialny jako swój specyficzny rodzaj produktu traktuje jednostki terytorialne – wsie, miasta, regiony i państwa, czyli realne „miejsca” położone na mapie. „Miejsca to umiejscowienie (*locate*), którego forma, funkcja i znaczenie zawierają się w granicach fizycznej bezpośredniej styczności”⁷. Wartości wiążące się z charakterem miejsca odnoszą się do atrybutów przestrzeni fizycznej miejsca, ale także związanych z nimi znaczeń, zachowań, doświadczeń, zdarzeń oraz symboli, które wyrażają związki pomiędzy kulturowo-społeczną i fizyczną stroną wspomnianego wcześniej umiejscowienia. Dlatego też – jak wskazuje Jacek Pogorzelski – miejsce to najbardziej złożona i wielowymiarowa marka, ale także znacznie więcej niż ona sama. Składają się na nią subiektywne wrażenia, wyobrażenia i odczucia, które powstają pod wpływem kontaktu, zarówno bezpośredniego, jak i pośredniego, z danym miejscem. Marka miejsca nie jest czymś statycznym, określonym, co można łatwo zdefiniować. Idąc dalej, jest to dynamiczna relacja, którą cechuje zmienność i co ważne – subiektywność. Marka to nie jedynie atrakcyjność i wyróżnianie, ale także oznaczenie pewnego zbioru wartości, które są istotne, odpowiednio dopasowane, spójnie i co ważne – pożądane przez odbiorcę⁸. Miejsce miasta w świadomości jest zagadnieniem istotnym i często poruszonym. Obecnie zagadnienie to należy rozumieć jako reprezentowane w określonym zarówno indywidualnym, jak i grupowym sposobie myślenia odczucia związane z danym miastem, których rezultatem są różnego rodzaju przekazy na jego temat⁹, które przekładają się na budowanie marki tegoż miejsca.

Miasta to miejsca, w których określone jednostki żyją, dlatego należy postrzegać je jako całe struktury, które wpływają na jakość tego życia. Z tego powodu nie można deprecjonować roli gospodarki przestrzennej, polityki inwestycyjnej oraz zarządzania administracją i funkcjami publicznymi. Wszystkie te elementy w połączeniu z pomysłowymi i dopasowanymi do indywidualnych potrzeb strategiami marketingowymi powinny tworzyć jednolitą całość. Zakres działań marketingowych samorządów lokalnych składa się z trzech rodzajów instrumentów: planistycznych, ekonomiczno-finansowych oraz prawno-administracyjnych. Przedstawia go rysunek 1.

⁷ M. Castells, *Społeczeństwo w sieci*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 2007, s. 423.

⁸ J. Pogorzelski, *Praktyczny marketing miast i regionów*, Wydawnictwo Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2012, s. 16–19.

⁹ A. Majer, *Socjologia i przestrzeń miejska*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 2010, s. 126.

Rysunek 1. Zakres działalności marketingowej samorządu lokalnego

Źródło: Z. Frankowski, *Marketing w zarządzaniu gminą* [w:] tenże (red.), *Działalność marketingowa gmin. Zakres ujęć marketingu terytorialnego*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Humanistycznej, Ciechanów 2000, s. 21

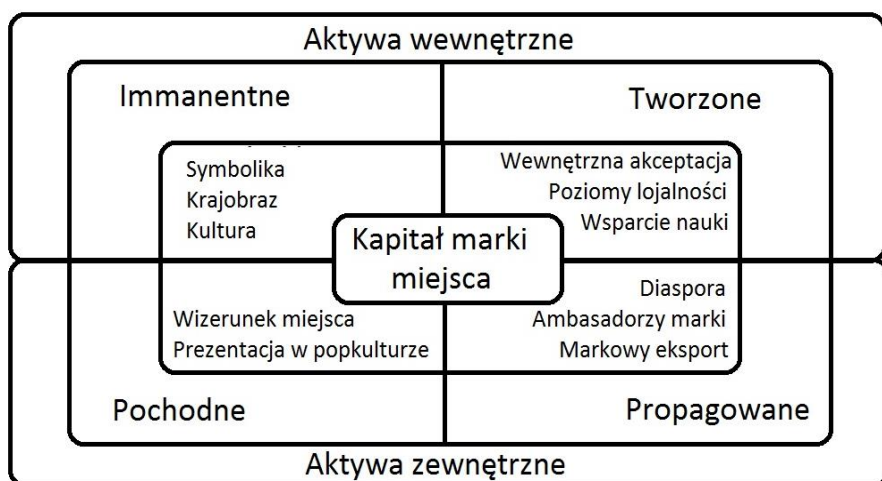
Koncepcje rynkowe w zarządzaniu gminą mogą być stosowane w następujących obszarach: usprawnieniu funkcjonowania administracji i kształtowaniu współpracy pomiędzy środowiskami opiniotwórczymi a organami samorządu lokalnego, realizacji zadań publicznych oraz stymulacji rynku lokalnego (zwłaszcza rozwój prywatnej przedsiębiorczości). Kluczowe jest również prowadzenie działań na rynkach ponadlokalnych, których celem jest przyciągnięcie inwestorów strategicznych¹⁰.

Aktywa każdej marki mają charakter wewnętrzny (bezpośrednio związany z danym miejscem) lub zewnętrzny (wszystko to, co związane jest z danym miejscem, ale doświadczane, gdy patrzy się na to miejsce z zewnątrz). W ramach pierwszych aktywów funkcjonują aktywa immanentne, czyli kreowane niezależnie od predyspozycji i naturalnych zasobów danego miasta. W ich skład wchodzi symbolika (np. kafelki w Portugalii i Hiszpanii), architektura (np. nowojorskie drapacze chmur) oraz kultura (np. flamenco, które kojarzone jest z Andaluzją)¹¹. Do aktywów wewnętrznych należy także zaliczyć aktywa tworzone, którymi są: wewnętrzna akceptacja (np. przywiązanie mieszkańców Amsterdamu do hasła „I amsterdam” czy Nowego Jorku do hasła „I ♥NY” widocznego na koszulkach i licznych gadżetach), poziom lojalności (np. obraz Paryża jako miejsca atrakcyjnego dla

¹⁰ Z. Frankowski, *Marketing w zarządzaniu gminą* [w:] tenże (red.), *Działalność marketingowa gmin. Zarys ujęć marketingu terytorialnego*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Humanistycznej, Ciechanów 2000, s. 23.

¹¹ J. Pogorzelski, *Praktyczny marketing miast i regionów*, s. 21.

wielu różnorodnych grup, tj. mieszkańców, turystów, biznesu, polityków, zewnętrznych inwestorów) oraz wsparcie nauki (np. festiwal teatralny w Awinionie)¹². Z kolei aktywa zewnętrzne zazwyczaj obejmują pasywne pochodne prowadzonych działań promocyjnych i prezentacji miejsca w kulturze oraz aktywa propagowane (aktywnie wspierane). Do aktywów pochodnych zalicza się wizerunek miejsca (np. Stany Zjednoczony jako kraj wolności) oraz obraz miejsca w kulturze popularnej (np. Wenecja jako miejsce zakochanych). Aktywa propagowane obejmują diaspory (np. Kubańczycy mieszkający na Florydzie wspierają swój kraj), ambasadorów marki (np. Jackie Chan to aktywny ambasador Hongkongu), markowy eksport (np. wino Porto z regionu Alto Douro, które promuje Portugalię)¹³.

Rysunek 2. Model kapitału marki miejsca Keith Dinnie

Źródło: J. Pogorzelski, *Praktyczny marketing miast i regionów*, Wydawnictwo Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2012, s. 20

2. Charakterystyka miasta

Rzeszów to stolica województwa podkarpackiego o powierzchni 116,32 km² zamieszкана przez 184 tys. ludzi¹⁴. Udokumentowana historia tej

¹² Tamże.

¹³ Tamże.

¹⁴ Urząd Miasta Rzeszowa, Stan na koniec 2013 r., www.rzeszow.pl/promocja/rzeszow-celny-wybor/rzeszow-w-liczbach/6773,rzeszow-w-liczbach.html, data dostępu: 6.09.2015.

aglomeracji sięga roku 1354. Miasto położone jest nad rzeką Wisłok. Jest to miejsce, w którym spotykają się krainy geograficzne, tj. równinna lesista Kotlina Sandomierska i pagórkowate Pogórze Karpackie. Nieopodal aglomeracji znajduje się port lotniczy Jasionka, a na jej terenie łączą się szlaki komunikacyjne, tj. trasa E40 Drezno – Kijów oraz drogi krajowe nr 9 i 19, umożliwiające połączenie krajów skandynawskich i nadbałtyckich z państwami Europy Środkowo-Wschodniej. Przez Rzeszów przechodzi również mająca międzynarodowe znaczenie gospodarcze magistrała kolejowa E30 z Zachodu na Wschód.

W Rzeszowie znajdują się 23 biblioteki (z punktami bibliotecznymi), 7 muzeów, filharmonia, 3 teatry oraz 4 kina. Na bazę turystyczną zbiorowego zakwaterowania składają się 33 miejsca o łącznej liczbie 1879 miejsc noclegowych¹⁵. Istotną pozycję w Rzeszowie pełni Podkarpacki Park Naukowo-Technologiczny, który ukierunkowany jest na przemysł nowych technologii. W mieście znajdują się duże państwowe uczelnie, tj. Uniwersytet Rzeszowski i Politechnika Rzeszowska, oraz kilka prywatnych szkół wyższych, m.in.: Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania, będąca jedną z największych niepublicznych uczelni w kraju, oraz Wyższa Szkoła Prawa i Administracji. W Rzeszowie i najbliższych okolicach odbywają się konferencje cieszące się uznaniem w całym kraju, jak InternetBeta.

W mieście znajdują się liczne atrakcje turystyczne oraz zabytki, m.in. XV-wieczny ratusz stanowiący istotny punkt rynku, XIV-wieczny kościół farny znajdujący się nieopodal, zamek Lubomirskich, a także zespół klasztorny pijarski oraz XVIII-wieczny kościół i klasztor oo. Reformatów. Na mapie turystycznej Rzeszowa wyróżnia się także trasa podziemna o długości 369 m¹⁶ oraz fontanna multimedialna, okrągła kładka i parki linowe.

3. Promocja miasta Rzeszów – ramy formalne

Za promocję w Rzeszowie odpowiedzialny jest działający na podstawie „Regulaminu organizacyjnego Urzędu Miasta Rzeszowa” Wydział Promocji i Współpracy Międzynarodowej, na czele którego stoi dyrektor (obecnie funkcję tę pełni M. Furtak-Żebracka, która zajmuje się kierowaniem oraz or-

¹⁵ Urząd Miasta Rzeszowa, Stan na koniec 2013 r., www.rzeszow.pl/miasto-rzeszow/dane-statystyczne/rzeszow-w-liczbach, data dostępu: 6.09.2015.

¹⁶ Urząd Miasta Rzeszowa, Stan na koniec 2013 r., www.rzeszow.pl/turystyka/wizytowka-miasta, data dostępu: 6.09.2015.

ganizacją całego wydziału). Referat Promocji, który wchodzi w skład tego wydziału, w szczególności zajmuje się:

1. realizacją „Strategii marki miasta Rzeszów” oraz „Programu promocji miasta Rzeszowa”;
2. przygotowywaniem i realizacją kampanii reklamowych oraz akcji promocyjnych;
3. organizacją oraz udziałem w imprezach promocyjnych (misje objazdowe, wystawy, targi, konferencje prasowe i spotkania branżowe);
4. prowadzeniem oficjalnej strony internetowej Urzędu Miasta Rzeszowa;
5. współpracą z wydziałami, jednostkami organizacyjnymi i instytucjami w zakresie organizowania akcji promocyjnych;
6. przygotowywaniem materiałów promocyjnych i informacyjnych o mieście;
7. współpracą z Podkarpackim Urzędem Wojewódzkim, Urzędem Marszałkowskim Województwa Podkarpackiego, Starostwem Powiatowym w Rzeszowie, lokalnymi uczelniami i innymi instytucjami oraz organizacjami w zakresie promocji miasta;
8. prowadzeniem magazynu materiałów promocyjnych;
9. przygotowywaniem ankiet związanych z udziałem miasta w konkursach i rankingach;
10. realizacją projektów i przedsięwzięć w ramach projektów promocyjnych z udziałem dofinansowania ze środków zewnętrznych dotyczących promocji¹⁷.

Dokumentem, który określa działania marketingowe realizowane w ramach promocji miasta, są „Strategia marki Rzeszów na lata 2009–2013” oraz „Program promocji miasta Rzeszowa na lata 2009–2013”. Zakłada on schemat marki miasta, który składa się z następujących elementów:

1. rdzenia marki (marki wiodącej) – Rzeszów miasto innowacyjne, krajowe centrum i wzór innowacji w sferze gospodarki, kultury, inicjatyw obywatelskich, nauki, praktyk organizacyjnych itp.;
2. submarki (marki parasolowej), na którą składają się:
 - Rzeszów – centrum przemysłu lotniczego, badań i usług edukacyjnych związanych z lotnictwem;
 - Rzeszów – krajowe centrum usług opartych na zaawansowanych technologiach, klastr ośrodków B + R (Badań i Rozwoju, ang. *Research and Development R&D*);

¹⁷ Urząd Miasta Rzeszowa, bip.erzeszow.pl/wydzialyurzedumiasta/wydzial-promocji-i-wspolpracy-miedzynarodowej, data dostępu: 6.09.2015.

- Rzeszów – ośrodek akademicki wyspecjalizowany w unikatowych kierunkach kształcenia oraz przedsiębiorczości akademickiej ze szczególnym uwzględnieniem przedsiębiorstw *spin-off* i *spin-out*);
- Rzeszów – centrum badań nad Polonią i migracjami, wiodący ośrodek badań wschodnioznawczych¹⁸.

Wybór elementów marki miasta Rzeszów i haseł, które się z tym wiązą, uargumentowano m.in.: oparciem koncepcji na realizmie i poszerzaniu faktów, zgodnością z aspiracjami mieszkańców i liderów opinii, oryginalnością, wyrazistością oraz dostateczną szerokością zakresu¹⁹. W trakcie opracowywania strategii odrzucono następujące propozycje: „Rzeszów – miasto targowe”, „Rzeszów – stolica producentów żywności ekologicznej”, „Rzeszów – miasto atrakcji turystycznych”.

„Program promocji miasta Rzeszowa” zawiera podstawowe cele strategiczne, które powinny zostać zrealizowane w ramach działań promocyjnych:

1. Cele wewnętrzne:

- większa identyfikacja z miastem,
- ściślejsze powiązanie ekonomiczne i społeczne z Rzeszowem,
- zwiększenie aktywności obywatelskiej,
- zwiększenie odsetka absolwentów szkół średnich, którzy zdecydują się studiować w Rzeszowie,
- zmniejszenie liczby absolwentów opuszczających miasto po studiach,
- zmniejszenie liczby mieszkańców Rzeszowa, którzy decydują się na stałą lub czasową migrację zarobkową.

2. Cele zewnętrzne:

- napływ nowych inwestycji do miasta,
- stworzenie klastra lotniczego,
- uniknięcie przenoszenia siedzib dużych spółek do Warszawy i innych dużych miast,
- napływ młodzieży akademickiej do miasta,
- przyciągnięcie pracowników naukowych z całego kraju,
- wzrost liczby wolnych słuchaczy spoza Rzeszowa,
- przyciągnięcie wysoko wykwalifikowanej siły roboczej,
- napływ przedstawicieli wolnych zawodów,
- napływ studentów trzeciego stopnia z całego kraju.

Wizerunek Rzeszowa – miasta innowacyjnego, z uwzględnieniem charakteru marki oraz wyznaczonych celów, prezentuje rysunek 3.

¹⁸ Strategia marki Rzeszów na lata 2009–2013 oraz Program promocji miasta Rzeszowa na lata 2009–2013, s. 31.

¹⁹ Tamże, s. 33.

Rysunek 3. Docelowy wizerunek Rzeszowa

Źródło: Strategia marki Rzeszów na lata 2009–2013 oraz Program promocji miasta Rzeszowa na lata 2009–2013, s. 39

W „Strategii marki miasta Rzeszów” zdecydowano, że hasłem promocyjnym zostanie „Rzeszów. Stolica innowacji”, które wygrało z propozycjami: „Rzeszów. Miasto z polotem”, „Rzeszów uskrzydla”, „Rzeszów rozwija skrzydła” oraz „Rzeszów. Miasto na skrzydłach”. Wybór sloganu został uzasadniony faktem, że hasło jest zarazem jednoznaczne i otwarte, dzięki czemu może być używane w różnych kontekstach, odpowiednio brzmi w języku angielskim (Rzeszów. The Capital of Innovation), a ponadto wywołuje pozytywne skojarzenia chociażby z programem „Innowacyjna Polska”²⁰. Poza sloganem opracowano także sugerowane działania promocyjne, które mają za zadanie przyczynić się do osiągnięcia wcześniej wymienionych celów. Należą do nich:

- strony internetowe: „Lepszy Rzeszów”, „Rzeszowianie.pl”, strona poświęcona marce miasta i strategii promocji Rzeszowa;
- cykliczne akcje informacyjne: „Rzeszów zaprasza”, „Studia w Rzeszowie”;
- cykliczne imprezy kulturalne: BREAKOUT FESTIVAL, RZESZoff FESTIVAL, RZESZOW AIR FESTIVAL, Światowy Festiwal Polonijnych Zespołów Folklorystycznych;
- Event pn. „Ulica Rzeszowska”;

²⁰ Tamże, s. 44.

- Inicjatywa „Pas startowy”;
- Kampania pt. „Rzeszów z wyboru” lub „Rzeszowianie z wyboru”;
- Konkurs pn. „Innowacja roku”;
- Labela pt. „Innowacyjny Rzeszów”;
- Programy: „Innowacyjna architektura, innowacyjne planowanie przestrzenne”, „Unikatowe kierunki kształcenia”;
- System Identyfikacji Miejskiej (SIM);
- Opracowanie CI miasta;
- Wydawanie w formie rocznika pisma adresowanego do inwestorów oraz funduszy inwestycyjnych²¹.

Zgodnie z informacjami zawartymi na stronie „Biuletynu Informacji Publicznej Miasta Rzeszowa” został rozpisany konkurs na stworzenie „Strategii marki miasta na lata 2014–2020” i „Programu promocji miasta Rzeszowa” na ten okres. 5 stycznia 2014 r. opublikowano materiały dotyczące przetargu. Do czasu rozstrzygnięcia działania realizowane są zgodnie z wcześniejszymi założeniami oraz „Strategią rozwoju miasta do roku 2015”.

4. Przeprowadzone kampanie wizerunkowe miasta

W ramach kampanii wizerunkowych²² miasta Rzeszów zostały przeprowadzone cztery akcje: Rzeszów zdaje egzamin, Rzeszów – celny wybór 2011–2012 oraz Rzeszów – tutaj marzenia traktujemy poważnie.

W ramach działań marketingowych prowadzony jest serwis informacyjny Urzędu Miasta (www.rzeszow.pl), gdzie można odnaleźć m.in. informacje dotyczące miasta, jego atrakcji turystycznych oraz aktualności kulturalnych; „Biuletyn Informacji Publicznej Miasta Rzeszowa” (bip.erzeszow.pl), ale także fanpage na portalu społecznościowym Facebook (www.facebook.com/Rzeszow.stolica.innowacji).

Próbowano również mniej standardowych sposobów promocji, do których należała reklama wizerunkowa realizowana przez emisję teledysku belgijskiego wokalisty Danzela do piosenki pt. „What is life” nakręconego w Rzeszowie. Klip puszczały w muzycznych stacjach telewizyjnych i portalach internetowych, a jego koszt to 20 tys. zł.

²¹ Tamże, s. 49–60.

²² Działania marketingowe, które mają na celu budowanie wiarygodnych i pozytywnych relacji w odniesieniu do przedmiotu promocji. Dodatkowo pozwalają na wyróżnienie danej marki według określonych kryteriów spośród konkurencyjnych marek na rynku i dzięki temu zajęcie optymalnej pozycji w świadomości odbiorcy.

Tabela 1. Zestawie kampanii wizerunkowych miasta Rzeszów

Nazwa kampanii	Projekt	Grupa docelowa	Środki przekazu	Koszt
1	2	3	4	5
Rzeszów – celny wybór 2008	Ukazanie miasta jako przyjaznego do lokalizacji biznesu	Mieszkańcy Polski i przyjeżdżający do Polski ludzie biznesu, środowiska opiniotwórcze, mieszkańcy regionu	Jednorazowe ogłoszenia prasowe w: „Polityka”, „Gazeta Wyborcza”, „Wprost”, „Newsweek”, „Forbes”, „The Warsaw Voice” oraz reklama wizualna (billboard sponsorski) w TVP 3 Rzeszów, Internet, reklama wizualna na bandach w czasie transmisji TV, materiały drukowane: folder <i>Celny wybór</i>	220 tys. zł
Rzeszów zdaje egzamin	Reklama miasta jako: ośrodka akademickiego, korzystnej lokalizacji dla biznesu i miasta sportu, działanie w zakresie promocji zamieszkiwania oraz pozyskiwania nowych mieszkańców przez przekonywanie do akademickości Rzeszowa, miejsca istotnych wydarzeń sportowych i kulturalnych oraz przekazywanie pozytywnych faktów gospodarczych	Uczniowie szkół średnich, klas maturalnych (woj. podkarpackie, lubelskie, świętokrzyskie, część małopolskiego, mieszkańcy Rzeszowa, mieszkańcy pód.-wsch. Polski	Reklama wizualna (170 billboardów), TVP3 Rzeszów, Radio Eska, Internet – portale młodzieżowe – edulandia.pl, uczelnie.info.pl, uczelnie.pl; materiały drukowane	80 tys. zł – budżet miasta 30 tys. zł wsparcia
Rzeszów – celny wybór 2011–2012	Kontynuacja akcji wizerunkowej ukazującej Rzeszów jako miasto przyjazne do lokalizacji biznesu; działania miały podkreślić atrakcyjność inwestycyjną miasta w wielu dziedzinach – dynamiczny rozwój,	Mieszkańcy Polski i przyjeżdżający do Polski ludzie biznesu, środowiska opiniotwórcze, mieszkańcy regionu	Reklamy prasowe w: Forum Ekonomiczne 2012, Forum Innowacji, Investing in Poland, katalogi inwestycyjne, angielskojęzyczna reklama w katalogach inwestycyjnych skierowanych do zagranicznych inwestorów	Brak informacji

1	2	3	4	5
	powiększenie budżetu, wykorzystanie środków unijnych, nowoczesne kształcenie, doskonała lokalizacja, innowacyjne klastry, udogodnienia dla inwestorów			
Rzeszów – tutaj marzenia traktujemy poważnie	Kampania eksponująca potencjał technologiczny Rzeszowa oraz prezentująca jego główne atuty gospodarcze – organizacje skupiające się wokół lotnictwa, informatyki oraz tworzy sztucznych; działania miały na celu ukazanie Rzeszowa jako miasta, w którym można zrealizować swoje marzenia	Młode małżeństwa, studenci, inżynierowie, którzy planują swoją przyszłość	Kampania obejmuje działania ogólnopolskie, tj.: emisję spotu w listopadzie 2012 na antenie telewizji ogólnopolskiej (TVN 24, TVN Info, Polska News, Kawa czy Herbata) oraz podczas wydarzeń miejskich i turniejów sportowych, kampanię billboardową (2013), reklamę prasową oraz działania w Internecie (2012/2013)	Produkcja spotów: 64 tys. zł; sesja zdjęciowa: 5 tys. zł, emisja spotów: 197 tys. zł

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Urząd Miasta Rzeszowa, www.rzeszow.pl/promocja/kampanie-wizerunkowe-miasta, data dostępu: 6.09.2015

5. Promocja produktu turystycznego

Promocję produktu turystycznego²³ w Rzeszowie można podzielić na dwie podstawowe kategorie: atrakcje turystyczne oraz weekendy w Rzeszowie za pół ceny. W ramach tej ostatniej organizowane są w mieście obniżki cen w restauracjach, co ma miejsce przy okazji innych wydarzeń, m.in. w trakcie Nocy Muzeów, lub funkcjonuje jako wydarzenie samodzielne. Przeprowadzone akcje związane z lokalami gastronomicznymi miały na celu ocenę m.in. wystroju pomieszczeń, jakości obsługi, smaku potraw, atmosfery czy też relacji jakość – cena. Jako działania tego typu można wymienić:

²³ „Strategia rozwoju turystyki na lata 2007–2013” wskazuje, że ów produkt to wszystko to, co turyści kupują oddzielnie lub w formie pakietu usług, ale również kompozycja ich aktywności oraz walorów usług i urządzeń, z których korzystają. Z kolei dla turysty produktem turystycznym jest całość przeżyć i doświadczeń mających swój początek z chwilą opuszczenia domu a kończących się z powrotem do niego.

1. Rozsmakuj się w promocyjnym menu rzeszowskich restauracji– 28 i 29 kwietnia 2012 r.
2. Konkurs „Korona Smakosza” – klienci wybranych rzeszowskich restauracji mogli w trakcie weekendu skorzystać z promocyjnych cen na niektóre dania, a po konsumpcji proszeni byli o wypełnienie ankiety, w której oceniali swój pobyt w danej restauracji. W konkursie wzięło udział ponad 70 lokali, jego rozstrzygnięcie miało miejsce 30 czerwca 2014 r.

Do największych atrakcji turystycznych miasta należy składająca się z 15 korytarzy i 25 piwnic Podziemna Trasa Turystyczna „Rzeszowskie Piwnice” (o łącznej długości 369 m); fontanna multimedialna zlokalizowana w rejonie al. Lubomirskich; rynek z ratuszem i studnią z XVII w; konwent pijarów obejmujący kościół, klasztor i szkołę; zamek Lubomirskich; kościół farny pw. św. Stanisława i św. Wojciecha; pomnik Czynu Rewolucyjnego, z którego wizerunkiem często kojarzone jest miasto; okrągła kładka nad skrzyżowaniem al. Piłsudskiego i ul. Grunwaldzkiej; klasztor bernardynów z bazyliką pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny z pierwszej połowy XVII w.; synagoga Staromiejska (Mała) z XVI/XVII w. i Nowomiejska (Duża) z końca XVII w. Atrakcje te opisane są w większości dostępnych przewodników turystycznych oraz w oficjalnych folderach i ulotkach wydanych przez Urząd Miasta Rzeszowa. Niektóre z nich, jak np. zamek Lubomirskich, oznaczone są na specjalnych znakach drogowych, informujących zmotoryzowanych turystów o możliwości dojazdu itd.

Miasto promuje się także przez udział w targach i konferencjach, do których należą m.in.:

- ILA BERLIN AIR SHOW – najstarsze i jedno z największych na świecie targów lotniczych,
- Targi w Paryżu (20–26 czerwca 2011 r.),
- Targi w Holandii (6–8 marca 2012 r.),
- Forum Innowacji,
- Światowe Forum Ekonomiczne w Davos.

Rzeszów od 3 lat bierze udział w Europejskim Stadionie Kultury realizowanym w ramach projektu „Wschód kultury – kultura dla rozwoju Polski Wschodniej”. Jest to projekt, który ma na celu połączenie współpracy Rzeszowa, Lublina oraz Białegostoku, tak aby możliwe było współdziałanie „środowisk na rzecz obiegu kultury ponad granicami, wymiany artystycznej i kulturalnej, mobilności artystów i dzieł”²⁴. W czasie trwania festiwalu w mieście odbywa się szereg atrakcji kulturalnych, tj. przedstawienia tea-

²⁴ Europejski Stadion Kultury, www.stadionkultury.eu, data dostępu: 6.09.2015.

tralne, koncerty, performance, a także warsztaty, których zwieńczeniem jest koncert gwiazd transmitowany przez Telewizję Polską. Projekt cieszy się dużym zainteresowaniem oraz sympatią, o czym świadczą przychylne komentarze, liczny udział w proponowanych wydarzeniach, a także liczba osób śledzących wydarzenie na oficjalnym fanpage'u (www.facebook.com/EuropejskiStadionKultury?fref=ts).

6. Questing

Miasto jest otwarte na nowe formy promocji, w tym m.in. questing²⁵, który jest działaniem w ramach marketingu narracyjnego²⁶. Po Rzeszowie można przemieszczać się obecnie dwoma, a docelowo trzema szlakami questingowymi. Projektowanie tras zostało powierzone zewnętrznej firmie – Planet PR, która ma na swoim koncie liczne sukcesy w dziedzinie promocji jednostek terytorialnych. Do celów projektu dopasowano infrastrukturę w Rzeszowie, m.in. ustawiając w wybranych miejscach (np. przy wejściu do Podziemnej Trasy Turystycznej) instalacje odnoszące się do scenariuszy questingowych.

Dostępne questy to „Opowieść rzeszowskiego kupca” i „Nutki historii w rzeszowskich pomnikach”. Trasa pierwszego prowadzi po rynku pobliskich ulicach. Uczestnikom pokazywane są ważne obiekty architektury miejskiej, tj. klasycystyczne kościoły, kamienice oraz budynki miejskie. W trakcie podróży można dowiedzieć się m.in., jakie miary stosowano w średniowieczu, jak wyglądało miasto w XVIII w. oraz poznać historię rzeszowskiego ratusza. Quest „Nutki historii w rzeszowskich pomnikach” to wyprawa ulicami miasta, która przybliży historię rzeszowskich pomników, rzeźb i tablic pamiątkowych. Uczestnicy poznają sylwetki uhonorowanych przez miasto osób oraz rozwiązują zagadki z nimi związane, których wynik pozwala odgadnąć hasło questu. Jest to ciekawy sposób zwiedzania miasta, który łączy w sobie elementy edukacyjne i rozrywkowe, dzięki czemu doskonale nadaje się do szerzenia dziedzictwa kulturowo-historycznego miejsca.

²⁵ Questing to model edukacji regionalnej (ang. *place-based education*), który skupia się na odkrywaniu otoczenia, poznawaniu i zdobywaniu wiedzy na temat dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego danego miejsca przede wszystkim w skali lokalnej. Dodatkowo umożliwia samodzielne zwiedzanie miejsca przy użyciu schematycznej mapy pełnej zadań i wierszowanych wskazówek, z których uczestnik korzysta, przemierzając wyznaczoną trasę questingową.

²⁶ Opisany przez E. Mistkiewicza jako jedno z podstawowych narzędzi branding. Polega on na przekazywaniu wartości danej marki w przystępny dla odbiorcy sposób.

7. Nagrody uzyskane przez miasto

Działania promocyjne Rzeszowa przyczyniły się do otrzymania licznych nagród i wyróżnień w ogólnopolskich konkursach i rankingach. Wybrane z nich przedstawione są w tabeli 2.

Tabela 2. Wybrane nagrody otrzymane przez miasto Rzeszów

Rok	Nazwa	Opis
1	2	3
2003	II pozycja miasta w raporcie „Administracja publiczna w sieci 2003 r.”	Raport „Administracja publiczna w sieci” został przygotowany w oparciu o metodykę WAES. Celem badania było upowszechnienie dobrych wzorów, wskazanie błędów i stworzenie podstawy do kolejnych ocen witryn instytucji sektora publicznego.
2004	Tytuł i certyfikat: Gmina Fair Play	Celem konkursu jest m.in. podnoszenie poziomu obsługi inwestycji, promocja gmin przyjaznych inwestorom, wprowadzanie wysokich standardów etycznych wśród pracowników danych gmin, promocja inwestycji przyjaznych środowisku, a także realizacja obiektów dostosowanych dla osób niepełnosprawnych.
2005	Tytuł i certyfikat: Gmina Fair Play	Cele konkursu takie same jak w 2004 r.
	Tytuł laureata IV edycji konkursu o BRYLANTOWY KLUCZ w kategorii zarządcy nieruchomości	Przyznany Rzeszowskiej Gospodarce Komunalnej Sp. z o.o. Oddział Miejski Zarząd Budynków Mieszkalnych w Rzeszowie.
2006	I miejsce w rankingu na najbezpieczniejsze miasto w Polsce	Ranking opracowany został przez gazetę „Dziennik” na podstawie wskaźników zabójstw, kradzieży, kradzieży aut, włamań, a także rozbojów.
	Wyróżnienie w konkursie „Aktywna gmina”	Podstawowym celem konkursu jest wyłonienie regionów, które dbają o popularyzację sportu, rekreacji i aktywnego trybu życia na swoim terenie m.in. przez kursy, zajęcia, szkolenia, konkursy i zawody.
2007	Wyróżnienie w rankingu „Europejska gmina, europejskie miasto”	Ranking zorganizowany pod patronatem Ministerstwa Rozwoju Regionalnego, „Gazety Prawnej” i Banku Gospodarstwa Krajowego
	Pierwsze miejsce w konkursie „Samorząd na 6”	Celem konkursu było zainspirowanie samorządów i dyrekcji szkół do skutecznej koordynacji działań w sferze informatyzacji i poszukiwania skutecznych rozwiązań w zakresie promocji szkół. Uczestnikami konkursu – zorganizowanego przez Centrum Edukacji i Rozwoju EFEKTY – były samorządy powiatowe w Polsce.
2008	Tytuł: Gmina Fair Play	Cele konkursu były takie same jak we wcześniejszych latach.
	Nagroda Innowator	Przyznawana najlepszym projektom samorządowym. Urząd Miasta Rzeszowa zajął III miejsce w kategorii na najlepszy projekt urbanistyczno-rewitalizacyjny za realizację II części Podziemnej Trasy Turystycznej oraz rekonstrukcję rynku.

1	2	3
	Wyróżnienie w marketingu miejsc	Przyznane przez Magazyn BRIEF oraz platformę BRIEF FOR POLAND za osiągnięcia w dziedzinie marketingu miejsc.
2009	II miejsce w rankingu na miasto najbardziej przyjazne dla swoich mieszkańców	Ogólnopolski ranking tygodnika „Przekrój”, w którym typowano miasta przyjazne dla swoich mieszkańców.
	Tytuł: Mecenas Polskiej Ekologii	Tytuł przyznany miastu Rzeszów jako laureatowi konkursu „Samorząd przyjazny środowisku” (2005 r.), po trzykrotnym przedłużeniu znaku Przyjaźni Środowisku, w uznaniu długotrwałych działań na rzecz poprawy stanu środowiska naturalnego w mieście.
2010	Przyznanie godła „Teraz Polska”	Celem działalności fundacji „Teraz Polska” przyznającej tytuł jest promowanie w kraju i za granicą produktów, usług oraz gmin. Najlepsze produkty i usługi wyłaniane są rokrocznie w konkursie.
2011	Wyróżnienie w konkursie „Panteon polskiej ekologii”	Wyróżnienie zostało przyznane za proekologiczne działania miasta. Miasto Rzeszów zostało laureatem w kategorii miasto powyżej 100 tys. mieszkańców za program usuwania azbestu i wyrobów zawierających azbest.
	Tytuł: Samorząd Przyjazny Biznesowi	Nagroda przyznana przez Instytut Lokalnego Biznesu.
2012	Nagroda: Zjednoczona Europa	Nagroda przyznana przez Europejskie Zgromadzenie Biznesu oraz Klub Rektorów Europy z siedzibą w Oksfordzie w Wielkiej Brytanii za dynamiczny rozwój miasta i dobre zarządzanie.
	Certyfikat: Gmina przyjazna rowerzystom	Celem konkursu było wyróżnienie gmin sprzyjających turystyce rowerowej, a także spopularyzowanie informacji o gminach, które w swoich planach i działaniach uwzględniają potrzeby rowerzystów – zarówno mieszkańców, jak i turystów odwiedzających.
2013	III miejsce w konkursie „Świeć się z ENERGĄ”	III miejsce przyznane w ramach czwartej edycji plebiscytu na świąteczne iluminacje miast.
	Nagroda za najlepiej zarządzane miasto oraz za najlepszy projekt promocyjny	Nagroda przyznana w konkursie „Innowator” za „śmiałe i odważne inwestycje podejmowanie w trudnym ekonomicznie czasie, za stałe partnerstwo i uczestnictwo w procesie promocyjnym ściany wschodniej kraju na rzecz polepszenia wizerunku nie tylko miasta, ale i całego regionu, za wprowadzenie sprawnej obsługi mieszkańców poprzez uruchomienie kompleksowych punktów obsługi mieszkańca” ²⁷ .

²⁷ Urząd Miasta Rzeszowa, www.rzeszow.pl/miasto-rzeszow/rankingi/2013-r/rzeszow-najlepiej-zarządzanym-miastem, data dostępu: 6.09.2015.

1	2	3
	Tytuł: Sportowa Gmina	Tytuł przyznany za inwestycje w nowoczesną bazę sportową i rekreacyjną oraz skuteczne realizowanie programu rozwoju sportu i rekreacji w gminie.
	Nagroda za Najlepsze Praktyki w 2013 r.	Europejskie Stowarzyszenie Badań Jakościowych przyznało tę nagrodę miastu Rzeszów jako jednemu miastu w Polsce.
2014	II miejscu w rankingu miast atrakcyjnych dla biznesu	Rzeszów zajął II miejsce w kategorii dużych miast (od 150 tys. do 300 tys. mieszkańców). Konkurs zorganizowany został przez miesięcznik „Forbs”.
	Rzeszów najlepszym miastem na start w dorosłość	Ranking przygotowany został przez „Gazetę Wyborczą”. W ostatecznym, końcowym rankingu Rzeszów uplasował się na wysokiej – trzeciej pozycji wśród 21 miast biorących udział w badaniu. Wyprzedziły go jedynie Zielona Góra i Warszawa.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Urzędu Miasta Rzeszowa, www.rzeszow.pl/miasto-rzeszow/rankingi, data dostępu: 6.09.2015

8. Podsumowanie

Działania promocyjne są jednym ze sposobów komunikowania się jednostek terytorialnych z poszczególnymi grupami odbiorców, tj. mieszkańcami, turystami, inwestorami czy też potencjalnymi mieszkańcami. Narzędzia wykorzystywane przez marketing terytorialny pozwalają zarówno na budowę, zmianę, jak również na podtrzymanie wizerunku danego miejsca przy jednoczesnym kreowaniu jego marki. Równoczesne kreowanie marki i posługiwanie się narzędziami promocyjnymi to wyzwanie, które zostało postawione przed jednostkami zajmującymi się jego realizacją. Prowadzone działania powinny być dopasowane do indywidualnego charakteru danego miejsca i jego tożsamości, ale także zmieniających się trendów i potrzeb społecznych. Miasto Rzeszów prowadzi różnorodne i kosztowne działania w dziedzinie promocji oraz poszerzania wiedzy dotyczącej dziedzictwa kulturowego i historycznego aglomeracji. Niektóre z nich są zgodne z obowiązującymi na rynku z trendami, jak chociażby questing czy fanpage, inne z kolei wydają się nie spełniać związanych z nimi oczekiwań, co widać chociażby w przypadku wspomnianego wcześniej teledysku Denzela, który nie spotkał się z pozytywnym przyjęciem odbiorców. Pomimo licznych nagród i tytułów zdobytych przez miasto działania przez nie podejmowane są czę-

sto źle oceniane. Co ciekawe, już samo hasło promocyjne miasta („Rzeszów – stolica innowacji”) budzi mieszane odczucia, co można zauważyć, przeprowadzając kwerendę prasową²⁸, badając różnego rodzaju memy²⁹ znajdujące się w Internecie czy czytając złośliwe komentarze. Dobrym podsumowaniem są słowa specjalisty PR D. Tworzydły: „Z hasłem »Rzeszów – stolica innowacji« jest trochę tak jak z marzeniami o kolonizacji Marsa. Wydaje się, że jest to cel nieosiągalny, a jednak do tego dążymy”³⁰.

Atuty miasta rzadko dotąd przekuwały się na jego realne sukcesy, a pomimo wydawanych środków Rzeszów wciąż nie wzbudza dużego zainteresowania i nie może przebić się do mediów ogólnopolskich. Pomimo starań i przeznaczanych na działania promocyjne środków finansowych miastu daleko do liderów, jak np. Wrocław czy Poznań. Jednak Rzeszów coraz bardziej poddaje się nowym trendom, co widać m.in. na przykładzie questingu, oraz stara się wyróżnić na tle innych miast, czego przykładem może być organizowany festiwal Europejski Stadion Kultury. Dzięki tym działaniom ma szansę na umacnianie swojej pozycji oraz kreowanie pozytywnej marki miejsca. Dodatkową szansą jest nowa strategia działań, która ma budzić skojarzenia z centrum biznesu (co może pomóc w pozyskaniu nowych inwestorów), a także promowanie wizerunku Rzeszowa jako *Smart City*. W działaniach promocyjnych powinny zostać również wykorzystane atuty, które wydają się pomijane lub słabo akcentowane – promocja poprzez sport (wykorzystanie np. popularności Asseco Resovii) i przemysł (eksponowanie sukcesów rzeszowskich firm, np. Asseco).

Promotional activities as part of building the city brand – a review of promotional activities Rzeszow

Abstract

Nowadays cities as well as companies and all institutions competes for the best place on market. To do so they using territorial marketing. Thanks to it they could build, change and also keep image of the city. All this actions are using to build a strong and individual brand for all customers (in that case residents, tourists, investors and all

²⁸ Czego przykład stanowią m.in.: Rzeszow.gazeta.pl, rzeszow.gazeta.pl/rzeszow/1,34962,14913746,Rzeszow_jest_innowacyjnie_przecietny_OPINIA.html, data dostępu: 6.09.2015; Nowiny24, www.nowiny24.pl/apps/pbcs.dll/article?AID=/20100722/RZESZOW/138769354, data dostępu: 6.09.2015.

²⁹ Czego przykładem jest: Demotywatory.pl, demotywatory.pl/4227216/and;Rzeszow-stolica-innowacijand, data dostępu: 6.09.2015.

³⁰ Akademia Proto, www.proto.pl/informacje/info?itemId=132305&rob=Promocja Rzeszowa:_strategia_jest_brakuje_rozglosu, data dostępu: 6.09.2015.

outside viewers). What is important in territorial marketing is that all actions should be compatible with city character as well as its individual attributes and different then challengers actions in the same time. The main purpose of this article is description and analyze of all Rzeszow marketing actions. The article presents promotional activities, analyzes completed so far campaigns and indicates the main tourist products of the city, which include: inter alia underground route underground circular walkway and a multimedia fountain. It also shows that the city uses new forms of promotion and touring the place which is questing.

Keywords: city, Rzeszow, territorial marketing, promotion, image

Bibliografia

Opracowania

- Adamski F., *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2002.
- Akademia Proto, www.proto.pl/informacje/info?itemId=132305&rob=Promocja_Rzeszowa:_strategia_jest,_brakuje_rozglosu, data dostępu: 6.09.2015.
- Aktywność ekonomiczna ludności. Województwo podkarpackie*, Rzeszów 2013.
- Aktywność ekonomiczna ludności Polski. Narodowy spis ludności i mieszkań 2011*, Warszawa 2013.
- Aktywność ekonomiczna ludności w województwie podkarpackim. Narodowy spis powszechny ludności i mieszkań 2011*, Urząd Statystyczny w Rzeszowie, Rzeszów 2014.
- Ankieta dotycząca skali zjawiska przemocy w rodzinie oraz realizacji procedury „Niebieskiej Karty” – dane za rok 2013*, Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej w Rzeszowie, zał. nr 2 do pisma Podkarpackiego Urzędu Wojewódzkiego w Rzeszowie dotyczącego udostępnienia informacji publicznej, zn. S.I.9452.1.2014.EK, z dnia 15.10.2014.
- Ankieta dotycząca skali zjawiska przemocy w rodzinie oraz realizacji procedury „Niebieskiej Karty” – dane za rok 2013 – zestawienie zbiorcze z analizą porównawczą*, zał. nr 1 do pisma Podkarpackiego Urzędu Wojewódzkiego w Rzeszowie dotyczącego udostępnienia informacji publicznej, zn. S.I.9452.1.2014.EK z dnia 15.10.2014.
- Aydalet Ph., *Ekonomie Regionalne et Urbanie*, Economica, Paris 1985.
- Baczeński G., *Oblicza biedy w zjednoczonej Europie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2008.
- Baczko A., Ogrocka A., *Wolontariat i 1%. Raport z badań 2007*, Wydawnictwo Stowarzyszenie Klon/Jawor, Warszawa 2008.
- Bagiński E., *Suburbanizacja – nieunikniona przyszłość osadnictwa?* [w:] J. Słodczyk (red.), *Studia miejskie, procesy suburbanizacji w wybranych miastach*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2011.
- Balcerzak-Paradowska B., *Rodzina i polityka rodzinna na przełomie wieków. Przemiany, zagrożenia, potrzeba zmian*, Wydawnictwo Instytutu Pracy i Spraw Socjalnych, Warszawa 2004.
- Balicki J., *Ubóstwo w Polsce w ostatniej dekadzie XX w.*, „Studia Gdańskie” 4(2001).
- Bank Gospodarstwa Krajowego, *Programy rządowe*, <http://www.bgk.com.pl/programy-rzadowe-3>, data dostępu: 20.08.2014.

- Bartak J., *Uwarunkowanie redukcji nierówności dochodowych w Polsce*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy” 1(37) 2014.
- Baruk J., *Innowacje instrumentem rozwoju przedsiębiorstw, regionów, gospodarki* [w:] J. Kot (red.), *Konkurencyjność i innowacyjność regionów w warunkach globalizacji i metropolizacji przestrzeni*, Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej im. Jana Kochanowskiego, Kielce 2007.
- Basińska M., Andruszkiewicz A., *Poczucie koherencji jako predyktor zdrowego funkcjonowania w pracy – badania pracowników socjalnych* [w:] H. Wrona-Polańska (red.), *Zdrowie – stres – choroba w wymiarze psychologicznym*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2008.
- Baza ngo.pl, wrzesień 2014, www.baza.ngo.pl, data dostępu: 4.09.2014.
- Beneficjenci środowiskowej pomocy społecznej w 2013 r.*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2014.
- Bergier J., Tomczyszyn D., Romanowicz W., *Wykorzystanie czasu wolnego osób niepełnosprawnych z obszarów wiejskich województwa lubelskiego*, „Zamojskie Studia i Materiały” 1(35) 2012.
- Bieck-Bełkot A., Bieck M. (oprac.), *Problemy ludzi starszych*, <http://www.edukacja.edux.pl/p-20621-problemy-ludzi-starszych.php>, data dostępu: 6.09.2015.
- Bienia M., *Rekolekcje, Myczkowce 2012 r.*, „Przemiana” 1(79) 2012.
- Bieńkowska D., Ulański C., Szymańska J., *Trajektorie migracyjne województwa podkarpackiego*, Wydawnictwo Centrum Doradztwa Strategicznego, Kraków 2010.
- Bieńkowska D., Ulański C., Szymańska J., *Trajektorie migracyjne województwa podkarpackiego*, Kraków 2010, http://www.academia.edu/3280996/Uwarunkowania_migracji_w_wojew%C3%B3dztwie_podkarpackim, data dostępu: 17.10.2014.
- Biernacki M., *Ocena efektywności instytucji publicznych w sektorach edukacji i ochrony zdrowia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego, Wrocław 2013.
- Bierwiałonek K., Nawrocki T. i Lewicka B. (red.), *Rynki malle i cmentarze. Przestrzeń publiczna miast śląskich w ujęciu socjologicznym*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2013.
- Bilska M. (red.), *Migracje ludności. Województwo lubelskie*, Urząd Statystyczny w Lublinie, Lublin 2004.
- BIP Miasta Rzeszowa, *Oddział Gospodarki Lokalami, Budowlami i Urządzeniami*, <http://bip.erzeszow.pl/jednostki-organizacyjne/biuro-gospodarki-mieniem/moja-sprawa-w-urzedzie/sprawy-oddzialu-glb>, data dostępu: 6.02.2015.
- Błaszczuk K., *Współczesne koncepcje zdrowia* [w:] K. Błaszczuk, D. Rynkowska, *Wybrane problemy zdrowia publicznego w perspektywie pracy socjalnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2014.
- Błaszczuk K., Rynkowska D., *Wybrane problemy zdrowia publicznego w perspektywie pracy socjalnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2014.

- Bogucka J., Al-Khamisy D., *Szkoła dla wszystkich*, Wydawnictwo Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej, Warszawa 2009.
- Bogusz R., *Społeczno-kulturowy wymiar zdrowia i choroby* [w:] A. Majchrowska (red.), *Wybrane elementy socjologii*, Wydawnictwo CZELEJ, Lublin 2003.
- Boguszewski R., *Rodzina – jej współczesne znaczenie i rozumienie* [w:] M. Grabowska (red.), *Rodzina i jej przemiany*, CBOS, „Opinie i Diagnozy” 26(2013).
- Bokszański Z. (red.), *Encyklopedia socjologii*, t. 2, Oficyna Wydawnicza, Warszawa 1998.
- Borkowska J., *Osoby starsze w systemie pomocy społecznej. Aktywizacja jako istotny wymiar opieki nad ludźmi starszymi*, Wyższa Szkoła Humanistyczno-Ekonomiczna we Włocławku 2005 [praca dyplomowa niepublikowana].
- Borkowski J., *Socjologia i psychologia społeczna*, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Pułtusk 2003.
- Broszura informacyjna „Bliżej ludzi” – XXV-lecie MOPS w Rzeszowie* – oprac. Zespół ds. Organizacji Jubileuszu MOPS w Rzeszowie pod kierunkiem zastępcy dyrektora MOPS ds. wsparcia społecznego Beaty Mierzejewskiej, Rzeszów 2015.
- Broszura informacyjna na temat ulg i uprawnień dla osób z niepełnosprawnościami*, Rzeszów 2012.
- Buchner Ch., *Bieg życia ludzkiego*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1999.
- Camagni R., Maillat D., *Milieux innovateurs. Theorie et politiques*, Economica Anthropos, Paris 2006.
- Camagni R. (red.), *Innovation Networks: Spatial Perspectives*, Belhaven-Pinter, London 1991.
- Castells M., *Społeczeństwo w sieci*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 2007.
- Celińska-Janowicz D., Miszczuk A., Płoszaj A., Smętkowski M., *Aktualne problemy demograficzne regionu Polski wschodniej*, Raporty i analizy EUROREG nr 5, EUROREG, Warszawa 2010.
- Charońska E., *Podstawy teoretyczne edukacji zdrowotnej* [w:] A. Andruszkiewicz, M. Banaszkiewicz (red.), *Promocja zdrowia*, t. I: *Teoretyczne podstawy promocji zdrowia*, Wydawnictwo Czelej, Lublin 2008.
- Co nas wyróżnia*, www.wsiz.rzeszow.pl/UCZELNIA/JAKOSC.html, data dostępu: 20.09.2014.
- Cooke P., *Regional innovation systems: comparative regulation in the New Europe*, „Geoforum” 35(1992).
- Cooke P., *Social capital, embeddedness, and regional innovation* [w:] M. Landabaso, A. Kukliński, C. Roman (red.), *Europe – Reflections on Social Capital, Innovation and Regional Development: The Ostuni Consensus*, Wyższa Szkoła Biznesu – National Lous University, Nowy Sącz 2007.
- Cooke P., Schwartz D. (red.), *Creative Regions. Technology, Culture and Knowledge Entrepreneurship*, Routledge, London 2007.

- Council Decision of 19 December 1984 on specific community action to combat poverty*, 85/8/EEC.
- Courlet C., Pecqueur B., Soulage B., *Industrie et dynamiques de territoires*, „Revue d'Economie Industrielle” 64(1993).
- Czaputowicz J., *Bezpieczeństwo międzynarodowe. Współczesne koncepcje*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 2012.
- Czarnecki P.S., *Praca socjalna*, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2013.
- Dane dotyczące zatrudnienia pracowników MOPS w Rzeszowie w latach 2003–2014 – z Działu Spraw Pracowniczych MOPS w Rzeszowie, stan na koniec grudnia 2014 r.
- Dane Ośrodka Poradnictwa Specjalistycznego i Interwencji Kryzysowej MOPS w Rzeszowie (lata 2009–2013).
- Dane statystyczne, <http://www.rzeszow.pl/miasto-rzeszow/dane-statystyczne/rzeszow-w-liczbach>, data dostępu: 12.11.2014.
- Dane statystyczne Biura Gospodarki Mieniem Miasta Rzeszowa z dnia 2 lutego 2015 r.
- Dane z Działu Pomocy Instytucjonalnej i Pieczy Zastępczej MOPS w Rzeszowie (Sekcja ds. Domów Pomocy Społecznej i Ośrodków Wsparcia), ul. Skubisza 4.
- Dane z Działu Spraw Pracowniczych MOPS w Rzeszowie, stan na koniec grudnia 2002 r.
- Dane z Sekcji Usług Opiekuńczych i Pielęgnacyjnych MOPS w Rzeszowie.
- Dane Zespołu ds. Organizacji Pieczy Zastępczej MOPS w Rzeszowie, ul. Skubisza 4.
- Demotywatory.pl, demotywatory.pl/4227216/and;Rzeszow-stolica-innowacjand, data dostępu: 6.09.2015.
- Dębski M., *Socjodemograficzny portret zbiorowości ludzi bezdomnych województwa pomorskiego – grudzień 2007 (Raport z badań)*, „Pomost – o bezdomności bez lęku. Pismo samopomocy”, Gdańsk 2007.
- Diagnoza problemów oraz zasobów instytucjonalnych w obszarze profilaktyki i rozwiązywania problemów alkoholowych w województwie podkarpackim*, Rzeszów 2013, http://ois.rops.rzeszow.pl/dokumenty/badania_analzy/raport%20diagnoza%20alkoholowa.pdf, data dostępu: 2.02.2014.
- Dom „Mieszko”, <http://www.dommieszko.pl>, data dostępu: 3.09.2014.
- Domy pomocy społecznej i ośrodki wsparcia – informacje*, oprac. Dział Pomocy Instytucjonalnej i Pieczy Zastępczej pod kierunkiem zastępcy dyrektora MOPS w Rzeszowie Beaty Mierzejewskiej.
- Dragomirecká P., Kubisová D., Anděl M., *Duševní zdraví pražských bezdomovců*, „Psychiatrie” 8(4) 2004.
- Duch-Krzystoszek D., *Komentarz do artykułu Małgorzaty Dąbkowskiej „Alkohol i przemoc wobec kobiet” – komentarz socjologa o wzajemnych związkach*, „Alkoholizm i Narkomania” 1(2009).
- Duch-Krzystoszek D., *Kto rządzi w rodzinie. Socjologiczna analiza relacji małżeńskich*, Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2007.
- Duch-Krzystoszek D., *Przemoc domowa a praca zawodowa kobiet [w:] Wybieram życie. Praca i godne życie dla kobiet ofiar przemocy*, Centrum Praw Kobiet, Warszawa 2008.

- Duda M. (red.), *Bezdomność: trudny problem społeczny*, Wydawnictwo Jedność, Kielce 2008.
- Dul R., *Zatrudnienie socjalne w Centrum Integracji Socjalnej przykładem kompleksowego wsparcia osób zagrożonych wykluczeniem społecznym* [w:] W. Jedynak (red.), *Wyzwania dla pomocy społecznej w wymiarze lokalnym*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2012.
- Dunaj B., *Słownik współczesnego języka polskiego*, Wydawnictwo Nomos, Warszawa 1996.
- Duracz-Walczak A., *Zarys liczebności, struktury i sytuacji zbiorowości bezdomnych polskich* [w:] A. Duracz-Walczak (red.), *W kręgu problematyki bezdomności polskiej*, Wydawnictwo SPB – Warszawa, FRCLiWOP w Gdańsku, PFWB – Gdańsk, Towarzystwo Pomocy im. św. Brata Alberta Koło Gdańsk, Warszawa – Gdańsk 2001/2002.
- Dusiło D., *Wykorzystanie środków pomocowych UE dla realizacji strategii rozwoju miasta na przykładzie miasta Rzeszowa w latach 2004–2013* [w:] M. Malikowski (red.), *Rzeszów w XX-leciu III RP*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2012.
- Dyk E., *Partycypacja i ruchy społeczne jako jeden z kluczowych elementów rewitalizacji przestrzeni zespołów mieszkaniowych z drugiej połowy XX wieku* [w:] M. Malikowski, M. Palak, J. Halik (red.), *Społeczne i ekonomiczne aspekty urbanizacji i metropolizacji*, Wydawca UR.
- Działalność*, <http://dommieszko.republika.pl/startowa/Dzialalnosc/dzialalnosc.htm>, data dostępu: 11.11.2014.
- Encyklopedia popularna*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1992.
- European Federation of National Organizations Working with the Homeless, *ETHOS – European Typology on Homelessness and Housing Exclusion*, www.feantsa.org.pl, data dostępu: 10.03.2008.
- Europeansmartcities, www.smart-cities.eu/ranking.html, data dostępu: 6.09.2015.
- Europejska Karta Społeczna* – wersja zrewidowana (STE 163), podpisana w Strasburgu dnia 3.05.1995.
- Europejski Stadion Kultury, www.stadionkultury.eu, data dostępu: 6.09.2015.
- Ewaluacja realizacji Programu „Aktywny samorząd” w roku 2013*, MOPS w Rzeszowie, informacja udostępniona przez zastępcę dyrektora Beatę Mierzejewską.
- Ferenc T., „Echo Rzeszowa”, październik 2015.
- Ferenc T., *Rzeszów – miasto zrównoważonego rozwoju*, „Echo Rzeszowa”, listopad 2014.
- Fihel A., Kaczmarczyk P., Sokólski M., *Migracje „nowych Europejczyków” – teraz i przedtem*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2007.
- Filipek A., *Zespoły interdyscyplinarne ds. przeciwdziałania przemocy w rodzinie*, „Praca Socjalna” 2(2013).
- Flis J., Jakubczyk R. (red.), *Bezpieczeństwo narodowe Polski w XXI wieku. Wyzwania i strategię*, Wydawnictwo Bellona, Warszawa 2006.
- Florida R., *Cities and the Creative Class*, Routledge, Nowy Jork 2005.
- Florida R., *The Flight of the Creative Class*, HarperCollins, New York 2007.

- Florida R., *The Rise of the Creative Class: And How It Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Lives*, Basic Book, Nowy Jork 2002.
- Florida R., *Toward the learning region*, „Futures” 5(1995).
- Frankowski Z., *Marketing w zarządzaniu gminą* [w:] Z. Frankowski (red.), *Działalność marketingowa gmin. Zarys ujęć marketingu terytorialnego*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Humanistycznej, Ciechanów 2000.
- Frąckiewicz L., *Bezdomność jako syndrom ubóstwa* [w:] P. Dobrowolski, I. Mądry (red.), *Ubodzy i bezdomni*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej, Katowice 1998.
- Fudała J., *Leczenie uzależnienia od alkoholu*, <http://psychiatria.mp.pl/uzaleznienia/show.html?id=69539>, data dostępu: 2.02.2014.
- Fukuyama F., *Zaufanie: kapitał społeczny a droga do dobrobytu*, tłum. A. i L. Śliwa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa – Wrocław 1997.
- Fundacja Aktywizacja, <http://www.aktywizacja.org.pl>, data dostępu: 3.10.2016.
- Fundacja Aktywnej Rehabilitacji, www.far.org.pl, data dostępu: 10.03.2016.
- Gajdek A., Wąsowicz-Duch A., Miarecka A., *Znaczenie partycypacji społecznej w kształtowaniu krajobrazu miasta Rzeszowa* [w:] M. Malikowski, M. Palak, J. Halik (red.), *Zmiany w przestrzeni współczesnych miast*, Wydawca UR, Rzeszów 2015.
- Gaś Z.B., *Rodzina a uzależnienia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1994.
- Gawroński W., *Podstawowe cele i zadania medycyny sportowej w sporcie osób niepełnosprawnych* [w:] K. Klukowski, R. Lewicki (red.), *Sport osób niepełnosprawnych*, Wydawnictwo Medicina Sportiva, Warszawa 2007.
- Gawska A., Jędrak K., Gruntowski M., *Eksperytyza na temat rozwoju i wykorzystania ekonomii społecznej w organizacjach pozarządowych działających na rzecz osób niepełnosprawnych*, <http://www.ekonomiaspoleczna.pl/files/ekonomiaspoleczna.pl/public/Biblioteka/2012.2.pdf>, data dostępu: 10.03.2016.
- Gąsior H., *Fenomen bezdomności jako problem społeczny w woj. katowickim (lata 1996–1997)*, „Auxilium Sociale” 1/5(1998).
- Geberle A., *Patologia społeczna*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1993.
- Gehl J., *Życie między budynkami: użytkowanie przestrzeni publicznych*, Wydawnictwo Ram, Kraków 2009.
- Giermanowska E., *Praca zawodowa* [w:] R.J. Kijak (red.), *Niepełnosprawność – w zwierciadle dorosłości*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2012.
- Gładys-Jakóbiak J., Kozłowska A., *Kobiety i ich identyfikacje*, Oficyna Wydawnicza Szkoła Główna Handlowa, Warszawa 2013.
- Głowacka M.D., Zdanowska J., *Zdrowie publiczne w Polsce*. Wydawnictwo ABC a Wolters Kluwer Bussines, Warszawa 2013.
- Godność i posłannictwo ludzi starszych w Kościele i w świecie*, Watykan, 1 października 1998 r.
- Główny Urząd Statystyczny, *Bank danych lokalnych dla miasta Rzeszów: opieka nad dziećmi i młodzieżą*, http://stat.gov.pl/bdl/app/miejsc_w.display?p_id=7250&p_token=0.5864384004041789, data dostępu: 13.11.2014.

- Główny Urząd Statystyczny, *Bank danych lokalnych: ludność, za lata 2004–2013*, http://stat.gov.pl/bdl/app/dane_podgrup.dims?p_id=73669&p_token=0.9692551306687947, data dostępu: 14.11.2014.
- Główny Urząd Statystyczny, *Bank danych lokalnych. Portret terytorialny: ludność (stan w dniu 31.12), za lata 2004–2013*, http://stat.gov.pl/bdl/app/portret.display?p_czas=19&p_nts=9&p_tery=2533, data dostępu: 14.11.2014.
- Główny Urząd Statystyczny, *Baza demografia: małżeństwa miasto Rzeszów*, <http://demografia.stat.gov.pl/bazademografia/CustomSelect.aspx>, data dostępu: 14.11.2014.
- Główny Urząd Statystyczny, *Baza demografia: rozwody miasto Rzeszów*, <http://demografia.stat.gov.pl/bazademografia/CustomSelect.aspx>, data dostępu: 14.11.2014.
- Główny Urząd Statystyczny, *Baza demografia: separacje orzeczone miasto Rzeszów za lata 2010–2013*, <http://demografia.stat.gov.pl/bazademografia/CustomSelect.aspx>, data dostępu: 14.11.2014.
- Główny Urząd Statystyczny, *Kwartalna informacja o rynku pracy*, <http://www.stat.gov.pl>, data dostępu: 13.11.2014.
- Główny Urząd Statystyczny, *Narodowy spis powszechny. Ludność 2011. Osoby niepełnosprawne według płci, ekonomicznych grup wieku i kategorii niepełnosprawności*, <http://stat.gov.pl>, data dostępu: 28.09.2014.
- Główny Urząd Statystyczny, *Rynek pracy. Bezrobocie rejestrowane*, <http://stat.gov.pl>, data dostępu: 7.10.2014.
- Główny Urząd Statystyczny, *Urodzenia miasto Rzeszów*, <http://demografia.stat.gov.pl/bazademografia/CustomSelect.aspx>, data dostępu: 14.11.2014.
- Gminny program wspierania rodziny dla miasta Rzeszowa na lata 2013–2015. Załącznik do uchwały nr LVII/1083/2013 Rady Miasta Rzeszowa z dnia 27 sierpnia 2013 r., <http://mopsrzeszow.pl/rysunki/program/gminnyprogr.pdf>, data dostępu: 8.09.2014.
- Golinowska S., *Od ubóstwa do wykluczenia społecznego*, „Polityka Społeczna” 11–12(2006).
- Golinowska S., *Uwagi o ubóstwie i jego zwalczaniu*, „Polityka Społeczna” 1(1997).
- Golinowska S. (red.), *Od ubóstwa do wykluczenia społecznego. Badania. Koncepcja. Wyniki. Propozycje. Polska, Europa i świat*, Wydawnictwo Instytutu Pracy i Spraw Socjalnych, Warszawa 2008.
- Gołubowicz J., *Powiatowy program działań na rzecz osób niepełnosprawnych na lata 2014–2018*, Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej w Rzeszowie, Rzeszów 2014.
- Goodman N., *Wstęp do socjologii*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2009.
- Gorczyca M., *Regionalne dysparytety rozwoju mieszkalnictwa*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy” 15(2009).
- Gorzela G., Jałowiecki B., *Konkurencyjność regionów*, „Studia Regionalne i Lokalne” 1(2000).
- Gozdek N., *Problemy zdrowia w wybranych relacjach*, Wydawnictwo Auxilium, Warszawa 1994.

- Grabowska K., *Bezdomność w Polsce – zjawisko słabo rozpoznane*, „Kontrola Państwowa” 6(1997).
- Grądzka-Lampart M., Radziszewska A., Patro A., Gawełko J., *Nowotwory złośliwe w województwie podkarpackim w 2012 roku*, Wojewódzki Szpital Specjalistyczny im. F. Chopina, Podkarpackie Centrum Onkologii, Zakład Epidemiologii i Podkarpacki Rejestr Nowotworów, Rzeszów 2014.
- Grewiński M., *Wielosektorowa polityka społeczna. O przeobrażeniach państwa opiekuńczego*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej Towarzystwa Wiedzy Powszechnej, Warszawa 2009.
- Gromadzka-Ostrowska J., *Zagadnienia zdrowia publicznego i ochrony środowiska* [w:] J. Gromadzka-Ostrowska, D. Włodarek, Z. Toeplitz, *Edukacja prozdrowotna*, Wydawnictwo Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego, Warszawa 2003.
- Gromadzka-Ostrowska J., Włodarek D., Toeplitz Z., *Edukacja prozdrowotna*, Wydawnictwo Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego, Warszawa 2003.
- Grosse T.G., *Innowacyjna gospodarka na peryferiach?*, Wydawnictwo Instytutu Spraw Publicznych, Warszawa 2007.
- Grotowska-Leder J., *Długość trwania w biedzie a procesy marginalizacji*, „Polityka Społeczna” 11–12(1999).
- Grotowska-Leder J., *Dynamika biedy* [w:] Warzywoda-Kruszyńska W. (red.), *(Żyć) Na marginesie wielkiego miasta*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2001.
- Grotowska-Leder J., *Fenomen wielkomiejskiej biedy. Od epizodu do underclass*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2002.
- Gruszczyńska B., *Przemoc wobec kobiet w Polsce. Aspekty prawnokryminologiczne*, Oficyna Wolters Kluwer Business, Kraków 2007.
- Gumuła W., *Teoria osobliwości społecznych. Zaskakująca transformacja w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2008.
- GUS, <http://stat.gov.pl/statystyka-regionalna/rankingi-statystyczne/miasta-o-najwiekszej-liczbie-ludnosci-3018/>, data dostępu: 2.02.2014.
- GUS, *Prognoza ludności na lata 2008–2035*, Warszawa 2009, http://old.stat.gov.pl/gus/5840_6064_PLK_HTML.htm, data dostępu: 14.04.2014.
- GUS, www.stat.gov.pl, data dostępu: 2.01.2014.
- Hajn Z., *Elastyczność popytu na pracę w Polsce. Aspekty prawne* [w:] E. Kryśka (red.), *Elastyczne formy zatrudnienia i organizacji pracy a popyt na pracę w Polsce*, Wydawnictwo Instytutu Pracy i Spraw Socjalnych, Warszawa 2003.
- Handy C., *Wiek przezwyciężonego rozumu*, Wydawnictwo Business Press, Warszawa 1998.
- Harrison R., Grant J., Kelley M., *Innovative firm behavior and local milieu: exploring the intersection of agglomeration, firm effects, industrial organization and technological change*, „Economic Geography” 3(1996).
- Harrison R., Huntington S. (red.), *Kultura ma znaczenie. Jak wartości wpływają na rozwój społeczeństw*, tłum. S. Dymczyk, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2003.
- Hartley P., *Komunikowanie interpersonalne*, Wydawnictwo Astrum, Wrocław 2006.

- Health promotion*, www.who.int/healthpromotion/conferences/previous/ottawa/en/index1.html, data dostępu: 30.12.2015.
- Hryniewicz J., *Endo- i egzogenne czynniki rozwoju gospodarczego gmin i regionów*, „Studia Regionalne i Lokalne” 2(2000).
- Hryniewicz J.T., *Polityczny i kulturowy kontekst rozwoju gospodarczego*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2004.
- Informacja o budowaniu zintegrowanego systemu pieczy zastępczej w MOPS w Rzeszowie*, oprac. Dział pomocy instytucjonalnej i pieczy zastępczej pod kierunkiem zastępcy dyrektora Beaty Mierzejewskiej, 2014.
- Informacja o działalności Ośrodka Poradnictwa Specjalistycznego i Interwencji Kryzysowej MOPS w Rzeszowie*, oprac. OPSIK MOPS w Rzeszowie, ul. Skubisza 4, pod kierunkiem zastępcy dyrektora Beaty Mierzejewskiej, 2014.
- Informacja o przyznanych stypendiach za wyniki i wybitne osiągnięcia*. Serwis informacyjny UM Rzeszów – Informacja o przyznanych stypendiach za wyniki i wybitne osiągnięcia, www.rzeszow.pl/mieszkancy/oswiata/informacja-o-pryznanych-stypendiach-z...htm, data dostępu: 24.09.2014.
- Informacja o przyznanych stypendiach za wyniki i wybitne osiągnięcia*. Serwis informacyjny UM Rzeszów – Informacja o przyznanych stypendiach dla młodzieży, www.rzeszow.pl/mieszkancy/oswiata/informacja-o-pryznanych-stypendiach-d...htm, data dostępu: 24.09.2014.
- Informacja o realizacji przez ośrodki pomocy społecznej procedury dotyczącej przystąpienia przez pracowników socjalnych do czynności interwencyjnych na telefoniczne wezwanie policjanta, w sytuacji gdy sprawca przemocy jest zatrzymany i rodzina wyraża potrzebę wsparcia ze strony pracownika socjalnego*, zał. nr 3 do pisma Podkarpackiego Urzędu Wojewódzkiego w Rzeszowie dotyczącego udostępnienia informacji publicznej, zn. S.I.9452.1.2014.EK z dnia 15.10.2014.
- Informacja Prezydenta Miasta Rzeszowa z dnia 22.10.2014 r., ORA-K-T.1431.228. 2014.
- Informacja Wydziału Polityki Społecznej Podkarpackiego Urzędu Wojewódzkiego skierowana do dyrektorów/kierowników ośrodków pomocy społecznej*, Rzeszów, 30.12.2013.
- Informacje o ZAR w MOPS w Rzeszowie*, oprac. ZAR MOPS w Rzeszowie pod kierunkiem zastępcy dyrektora MOPS Ireny Marszałek, Rzeszów 2014.
- Informator dla osób niepełnosprawnych*, Wyd. Zakład Ubezpieczeń Społecznych oraz Państwowy Fundusz Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych, Warszawa 2014.
- Informator gimnazjalisty. Rekrutacja do gimnazjum. Nabór 2014. Systemowa obsługa rekrutacji oświatowej*. Serwis informacyjny UM Rzeszów, www.nabor.program.pl/rzeszow.html, data dostępu: 26.09.2014.
- Informator o organizacjach działających na polu pomocy społecznej w woj. rzeszowskim*, CIS 1996.
- Instytucjonalna piecza zastępcza*, <http://bip.erzeszow.pl/jednostki-organizacyjne/miejski-osrodek-pomocy-spoecznej/formy-pomocy/pomoc-instytucjonalna-pomoc-dziecku-i-rodzinie>, data dostępu: 10.11.2014.

- Inteligentnemiasta.pl, inteligentnemiasta.pl/o-serwisie, data dostępu: 6.09.2015.
- Iwański T., *Procedura „Niebieski Miś”*, „Niebieska Linia” 1(2008), <http://www.niebieskalinia.pl/pismo/rocznik-2008/153-czasopismo/artyluly-nl/4550-procedura-niebieski-mis>, data dostępu: 22.10.2014.
- Izba Projektowania Budowlanego, *Problemy mieszkaniowe Polaków*, <http://www.ipb.org.pl/?p=516>, data dostępu: 29.09.2014.
- Jacher W., *Socjologiczne uwarunkowania wprowadzania innowacji w systemie społecznym przedsiębiorstwa* [w:] Jacher W. (red.), *Analiza struktur i zachowań w przedsiębiorstwie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1991.
- Jagodziński J., *Domy dziennego pobytu*, <http://www.zawiercie.com.pl/trybuna/archiwum/trybuna2/index.htm>, data dostępu: 6.09.2015.
- Jak wygląda współczesny Rzeszów?*, <http://www.resinet.pl/aktualnosci/rzeszow/jak-wyglada-wspolczesny-rzeszow.html>, data dostępu: 29.11.2015.
- Jałowiecki B., *Globalny świat metropolii*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2007.
- Jan Paweł II, *Twórcza rola ludzi starszych w Kościele i społeczeństwie. Przemówienie do ludzi starych w Walencji 8 XI 1982* [w:] Jan Paweł II w Portugalii, Hiszpanii i Lourdes: opracowania i homilie, oprac. J. Sobiepan, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1986.
- Jan Paweł II, *W doświadczeniach starości łączcie się z Chrystusem na krzyżu. Spotkanie z ludźmi starymi w katedrze w Monachium 19 listopada 1980* [w:] Jan Paweł II, *Nauczanie papieskie*, t. III, cz. II, Wydawnictwo Pallottinum, Poznań – Warszawa 1986.
- Jan Paweł II, *Dar długiego życia*, 17 IX Jubileusz Ludzi Starszych, „L’Osservatore Romano” (wyd. polskie) 11–12(2000).
- Jan Paweł II, *Kultura ludzi pracy musi pozostać kulturą solidarną. List Jana Pawła II do uczestników zgromadzenia generalnego Światowego Ruchu Chrześcijańskiego Ludzi Pracy*, „L’Osservatore Romano” (wyd. polskie) 9(2000).
- Jan Paweł II, *Rodzina sanktuarium życia* [w:] Jan Paweł II, *O życiu. Aborcja – eutanzja – wojna*, Wydawnictwo M, Kraków 2005.
- Janicki W., *Przegląd teorii migracji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2007.
- Janion E., *Więzi emocjonalne w rodzinach dzieci przewlekłe chorych* [w:] Z. Palak, A. Lewicka, A. Bujnowska (red.), *Jakość życia a niepełnosprawność. Konteksty psychopedagogiczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2006.
- Jarosław E., *Przemoc wobec dzieci*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1998.
- Jaspard M., *Przemoc małżeńska w Europie* [w:] C. Ockrent (red.), *Czarna księga kobiet*, Wydawnictwo W.A.B., Warszawa 2007.
- Jaszczak-Kuźmińska D., Michalska K., *Przemoc w rodzinie*, Wydawnictwo Państwowej Agencji Rozwiązywania Problemów Alkoholowych, Warszawa 2007.

- Jaszczyk-Kuźmińska D., Michalska K., *Zespoły interdyscyplinarne. Procedura „Niebieskie Karty”*, Wydawnictwo Państwowej Agencji Rozwiązywania Problemów Alkoholowych, Warszawa 2012.
- Jaszczyk-Kuźmińska D., Michalska K., *Zrozumieć przemoc w rodzinie. Poradnik dla osób doświadczających przemocy*, Wydawnictwo Państwowej Agencji Rozwiązywania Problemów Alkoholowych, Warszawa 2009.
- Jażdżikowski M., *Syndrom bezdomności*, „Pomost – o bezdomności bez lęku”, Gdańsk 2000.
- Jażdżikowski M., *Syndrom bezdomności*, „Świat Problemów” 6(89) 2000.
- Jaźwińska E., *Migracja niepełna a przebieg karier zawodowych* [w:] E. Jaźwińska, M. Okólski (red.), *Ludzie na huśtawce. Migracje między peryferiami Polski i Zachodu*, Wydawnictwo Scholar, Warszawa 2001.
- Jednostki koordynowane przez MOPS w Rzeszowie, <http://mopsrzeszow.pl/index.php/jednostki-mops>, data dostępu: 3.09.2014.
- Jednostki oświatowe. Jednostki szkolno-przedszkolne. Biuletyn informacji publicznej miasta Rzeszów, www.erzeszow.pl/jednostkiorganizacyjne/jednostki/przedszkola.htm, data dostępu: 27.10.2014.
- Jewtuchowicz A., *Terytorium i współczesne dylematy jego rozwoju*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2005.
- Jewtuchowicz A., Pietrzyk I., *Rozwój terytorialny. Teoria a polska rzeczywistość (przykład regionu łódzkiego)* [w:] A. Klasik (red.), *Zarządzanie rozwojem terytorialnym w kontekście integracji europejskiej*, Wydawnictwo KPZK PAN, Komisja Studiów nad Przyszłością Górnego Śląska PAN, O/Katowice, Akademia Ekonomiczna im. K. Adamieckiego w Katowicach, Górnośląska Wyższa Szkoła Przedsiębiorczości im. K. Godenki, Katowice – Chorzów 2003.
- Kacprzak L., *Bezpieczeństwo osobiste uczniów i poczucie jego – integralnym obowiązkiem szkoły i nauczycieli* [w:] A. Zduniak, M. Kryłowicz (red.) *Edukacja dla bezpieczeństwa – w rodzinie, szkole i pracy*, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa – Poznań 2004.
- Kajdanek K., *Opieka zdrowotna i zdrowie publiczne* [w:] S.W. Kłopotek, M. Błaszczuk, J. Pluta (red.), *Problemy społeczne w przestrzeni Wrocławia*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2010.
- Kamiński T., *Wolontariat w pomocy społecznej: sprzymierzeniec czy konkurent?* [w:] Z. Frączek, B. Szluz (red.), *Koncepcje pomocy człowiekowi w teorii i praktyce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2006.
- Kamusińska E., *Czas wolny niewykorzystanym obszarem w rehabilitacji osób niepełnosprawnych* [w:] S. Głuszek (red.), *Studia Medyczne Akademii Świętokrzyskiej*, t. 8, Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej, Kielce 2007.
- Karczewski J.K., *Higiena*, Wydawnictwo Czelej, Lublin 2002.
- Karczewski J.K., Grębowski R., *Czynniki decydujące o zdrowiu człowieka* [w:] J.K. Karczewski (red.), *Higiena*, Wydawnictwo Czelej, Lublin 2002.
- Kirejczyk K. (red.), *Upośledzenie umysłowe – pedagogika*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1981.

- Kirenko J., Sarzyńska E., *Bezrobocie, niepełnosprawność, potrzeby*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2010.
- Kleer J., *Globalizacja gospodarki a integracja regionalna* [w:] J. Kleer, B. Liberska, A. Kukliński, J. Stacewicz, T. Kowalik, L. Zacher, A. Karpiński (red.), *Globalizacja gospodarki światowej a integracja regionalna*, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 1998.
- Knapik H., Farouni A., *Aktywność społeczna osób niepełnosprawnych nieuprawiających i uprawiających sport* [w:] J. Migasiewicz, E. Bolach (red.), *Aktywność ruchowa osób niepełnosprawnych*, t. 2, Wydawnictwo Studio Wydawniczo-Typograficzne „Typoscript”, Wrocław 2006.
- Kobieta na podkarpackim runku pracy w kontekście działań finansowanych z Europejskiego Funduszu Społecznego*, Rzeszów 2012, <http://pokl.wup-rzeszow.pl/cms/upload/edit/file/2012/ewaluacja/raport%20z%20badania%20dot.%20kobiet%20-%20sierpień/Broszura.pdf>, data dostępu: 10.09.2014.
- Kobiety i mężczyźni na rynku pracy*, file:///C:/Documents%20and%20Settings/amds/Pulpit/pw_kobiety_i_mezczyzni_na_ryнку_pracy.pdf, data dostępu: 12.12.2014.
- Kochanowicz J., Marody M. (red.), *Kultura i gospodarka*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2010.
- Koczur W., *Zatrudnienie socjalne – wybrane zagadnienia* [w:] D. Kotlorz (red.), *Społeczno-ekonomiczne problemy rynku pracy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, Katowice 2013.
- Kołodko G.W., *Globalizacja a perspektywy rozwoju krajów posocjalistycznych*, Wydawnictwo „Dom Organizatora”, Toruń 2001.
- Komenda Wojewódzka Policji w Rzeszowie, <http://www.podkarpacka.policja.gov.pl/prewencja/programy-prewencyjne>, data dostępu: 29.09.2014.
- Komninos N., *Intelligent Cities: Innovation, Knowledge System and Digital Space*, Spon Press, Londyn 2002.
- Komorska M. i in. (oprac. zespół), *Standard współpracy lokalnej – procedury, kompetencje, warianty. Kompleksowe formy reintegracji społecznej i zawodowej w środowisku lokalnym*, Wydawnictwo Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich, Warszawa 2014.
- Kontakty. Przeciwdziałanie przemocy w rodzinie*, Podkarpacki Urząd Wojewódzki, <http://pwr.rzeszow.uw.gov.pl/>, data dostępu: 15.10.2014.
- Konwencja o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej* – tłum. na zlecenie Kancelarii Prezesa Rady Ministrów, http://amnesty.org.pl/uploads/media/konwencja_przemoc_wobec_kobiet.pdf, data dostępu: 22.10.2014.
- Koryś P., Okólski M., *Czas globalnych migracji. Mobilność międzynarodowa w perspektywie globalizacji*, ISS UW, „Prace Migracyjne” 55(2004).
- Kościelska M., *Przeżywanie własnej i cudzej dorosłości przez osoby z niepełnosprawnościami* [w:] R.J. Kijak (red.), *Niepełnosprawność – w zwierciadle dorosłości*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2012.

- Kotlarska-Michalska A., *Trudności terminologiczne i problemy definicyjne związane z niepełnosprawnością* [w:] M. Strugała, D. Talarska (red.), *Rehabilitacja i pielęgnowanie osób niepełnosprawnych*, Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich, Warszawa 2013.
- Kotlarska-Michalska A., *Życie poza strukturami społecznymi jako efekt przemian społecznych w Polsce* [w:] R. Suchocka (red.), *Współczesne społeczeństwo polskie. Przemiany struktury społecznej*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Nauk Humanistycznych i Dziennikarstwa, Poznań 2005.
- Kotler Ph., *Marketing*, Wydawnictwo Rebis, Poznań 2012.
- Kowalczyk M., Szaj R., *Sport osób niepełnosprawnych*, Wydawnictwo Stowarzyszenie „Instytut Ekoprussia”, Tyczyn 2013.
- Kowalewski L., *Psychologiczna i społeczna sytuacja dzieci niepełnosprawnych* [w:] I. Obuchowska (red.), *Dziecko niepełnosprawne w rodzinie*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1991.
- Koźmiński A., *Zarządzanie. Teoria i praktyka*, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 1998.
- Krajewska B., *Instytucje wsparcia dziecka i rodziny. Zagadnienia podstawowe*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2009.
- Krasiejko I., *Metodyka działania asystenta rodziny. Podejście Skoncentrowane na Rozwiązaniach w pracy socjalnej*, Wydawnictwo Śląsk, Katowice 2010.
- Krasiejko I., *Praca socjalna w praktyce asystenta rodziny. Przykład Podejścia Skoncentrowanego na Rozwiązaniach*, Wydawnictwo Śląsk, Katowice 2011.
- Krasiejko I., *Zawód asystenta rodziny w procesie profesjonalizacji. Wstęp do teorii i praktyki nowej profesji społecznej*, Wydawnictwo Edukacyjne Akapit, Toruń 2013.
- Krawczyńska-Butrym Z., *Migracje. Wybrane zagadnienia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2009.
- Kryńska E., *Popyt na pracę w Polsce – tendencje i perspektywy* [w:] H. Czerniewska (red.), *Praca i polityka społeczna w perspektywie XXI wieku*, Wydawnictwo Instytutu Pracy i Spraw Socjalnych, Warszawa 1998.
- Krzysztofek K., Szczepański M.S., *Zrozumieć rozwój. Od społeczeństw tradycyjnych do informacyjnych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2002.
- Kubiak-Szyborska E., *Podmiotowość: o szansach i możliwościach rozwoju* [w:] R.J. Kijak (red.), *Niepełnosprawność – w zwierciadle dorosłości*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2012.
- Kulik A., Szczęsny J., Wróbel W., *Ludzie bezdomni*, „Wprost” 49(1998).
- Kupczyk T., *Kobiety w zarządzaniu i czynniki ich sukcesów*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Handlowej, Wrocław 2009.
- Kuratorium Oświaty w Rzeszowie, http://www.ko.rzeszow.pl/rejestr/adresy/adresy_pp.php, data dostępu: 15.12.2014.
- Kuta-Pałach M., Malicki K., Pokrzywa M., Wilk S., *Wykluczenie społeczne i ubóstwo w województwie podkarpackim*, Podkarpacki Instytut Książki i Marketingu, Rzeszów 2011.

- Kwak A., *Od i do małżeństwa i rodziny: „czas” rodziny – „czas” jednostki* [w:] A. Kwak, M. Bieńko (red.), *Wielość spojrzeń na małżeństwo i rodzinę*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2012.
- Kwak A., *Rodzina w dobie przemian. Małżeństwo i kohabitacja*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2005.
- Kwaśniewski J., *Patologia społeczna. Wybrane problemy*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1991.
- Kwiatkowski K., *W kierunku interdyscyplinarnych metod konsultacji i partycypacji społecznych. Delibertacja – metajęzyki – „Centra odrodzenia miast”* [w:] M. Malikowski, M. Palak, J. Halik (red.), *Zmiany w przestrzeni współczesnych miast*, Wydawca UR, Rzeszów 2015.
- Lausch-Żuk J., *Dzieci z głębszą niepełnosprawnością intelektualną* [w:] I. Obuchowska (red.), *Dziecko niepełnosprawne w rodzinie*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1991.
- Lechman G., *Problem suburbanizacji a kondycja istniejącej zabudowy miejskiej* [w:] P. Lorens (red.), *Problem suburbanizacji*, Wydawnictwo Urbanista, Warszawa 2005.
- Lewandowska-Kidoń T., *Dziecko o specjalnych potrzebach edukacyjnych w szkole masowej – mit a rzeczywistość* [w:] Z. Palak, A. Lewicka, A. Bujnowska (red.), *Jakość życia a niepełnosprawność. Konteksty psychopedagogiczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2006.
- Liczba studentów na uczelniach wyższych*. Serwis Informacyjny Urzędu Miasta Rzeszowa, www.rzeszow.pl/miasto-rzeszow/dane-statystyczne.htm, data dostępu: 11.10.2014.
- Lindstrom M., *Brand sense marka pięciu zmysłów*, Wydawnictwo Helion, Gliwice 2009.
- Lipińska B., *Ochrona dziedzictwa kulturowego: ujęcie krajobrazowe*, Wydawnictwo Politechniki Gdańskiej, Gdańsk 2011.
- Lipińska J., *Dzieci niepełnosprawne w klasach integracyjnych*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 7(2000).
- Lipkowski O., *Pedagogika specjalna*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1981.
- Lipowska-Teutsch A., *Rodzina a przemoc*, Wydawnictwo Państwowej Agencji Rozwiązywania Problemów Alkoholowych, Warszawa 1997.
- Lisowska K., *Minister zdrowia zapowiada ewolucję*, „Rynek Zdrowia” 2015, nr 12.
- Lizak D., *Promocja zdrowia jako element egzystencji współczesnego człowieka* [w:] R. Żarów (red.), *Człowiek w zdrowiu i chorobie, promocja zdrowia, leczenie i rehabilitacja*, t. 1, Wyższa Szkoła Zawodowa, Tarnów 2010.
- Ludność i gospodarstwa domowe w województwie podkarpackim. Stan i struktura społeczno-ekonomiczna. Narodowy spis powszechny ludności i mieszkań 2011*, Rzeszów 2014, http://old.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/rzesz/ASSETS_Raport_NSP.pdf, data dostępu: 20.09.2014.

- Ludność, stan oraz struktura demograficzna i społeczno-ekonomiczna. Województwo podkarpackie*, Rzeszów 2003, file:///C:/Documents%20and%20Settings/amds/Pulpit/ludnosc_stan_oraz_struktura_nsp2002.pdf, data dostępu: 3.11.2014.
- Ludność w województwie podkarpackim. Stan i struktura demograficzno-społeczna. Narodowy spis powszechny ludności i mieszkań 2011*, Rzeszów 2013.
- Łukacijewska E., <http://www.lukacijewska.pl/pl/inicjatywy/podkarpacie>, data dostępu: 17.10.2014.
- Łukowski W., *Społeczny sens ruchliwości niepełnej (biwalentnej)* [w:] E. Jaźwińska, M. Okólski (red.), *Ludzie na huśtawce. Migracje pomiędzy peryferiami Polski i Zachód*, Wydawnictwo Scholar, Warszawa 2001.
- Maison Research Consulting Dominika Maison, <http://www.dachnadglowa.org>, data dostępu: 29.09.2014.
- Majchrowska A., *Wewnętrzne migracje zarobkowe na Lubelszczyźnie. Ekspertyza naukowa*, Lublin 2012.
- Majer A., *Socjologia i przestrzeń miejska*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 2010.
- Makarczyk W., *Przyswajanie innowacji*, Ossolineum, PAN, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1971.
- Malczewski J., *Dzielnice Rzeszowa*, Wydawnictwo Pro Carpathia, Rzeszów 2014.
- Malczewski J., *Układ komunikacyjny na obszarze węzłowym aglomeracji rzeszowskiej. Stan obecny i potrzeby* [w:] M. Malikowski (red.), *Rzeszów w XX-lecie III RP*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2012.
- Malikowski M., *Więź mieszkańców z miastem. Studium na przykładzie społeczeństwa miasta Rzeszowa*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Rzeszów 1984.
- Malikowski M., Palak M., *Zmiany przestrzenne i społeczne w rzeszowskich suburbiach* [w:] M. Malikowski, S. Solecki (red.), *Przemiany społeczne w dużych miastach Polski i Europy Środkowo-Wschodniej*, Wydawnictwo Nomos, Kraków 2007.
- Malikowski M., Rębisz S., *Główne problemy społeczne w mieście w opiniach jego mieszkańców* [w:] E. Michałowska (red.), *Zagrożenia społeczne w wielkim mieście*, Wydawnictwo Absolwent, Łódź 1998.
- Malikowski M. (red.), *Podkarpacka bieda. Przestrzenne i społeczne aspekty biedy wiejskiej na Podkarpaciu*, Wydawnictwo MANA, Rzeszów 2005.
- Malikowski M., Kinal J., Palak M., Halik J. (red.), *Wybrane problemy współczesnych miast. Kultura, promocja, symbolika*, Wydawca UR, Rzeszów 2015.
- Malikowski M., Palak M., Halik J. (red.), *Społeczne i ekonomiczne aspekty urbanizacji i metropolizacji*, Wydawca UR, Rzeszów 2015.
- Malikowski M., Palak M., Halik J. (red.), *Zmiany w przestrzeni współczesnych miast*, Wydawca UR, Rzeszów 2015.
- Marek-Zborowska B., *Struktura i wartości przedsiębiorców Rzeszowa. Studium powstawania nowej klasy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2007.
- Markowski K., *Ekonomiczne aspekty migracji* [w:] M.S. Zięba (red.), *Migracje – wyzwanie XXI wieku*, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2008.

- Marszałek I., *Idea asystentury rodzinnej w praktyce na przykładzie pracy Grupy Wymiany Doświadczeń Asystentów Rodziny z Podkarpacia* [w:] R. Wielgos-Struck (red.), *Obszary wsparcia rodziny w doświadczeniu lokalnym*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2015.
- Masłow A., *Motywacja i osobowość*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 2006.
- Mądrała A. (red.), *System ochrony zdrowia w Polsce*, Akademia Zdrowia 2030, Warszawa 2013.
- Mellibruda J., *Przeciwdziałanie przemocy domowej*, Wydawnictwo Instytutu Psychologii Zdrowia Polskiego Towarzystwa Psychologicznego, Warszawa 2009.
- Mellibruda J., *Tajemnice Etoh*, Wydawnictwo Państwowej Agencji Rozwiązywania Problemów Alkoholowych, Warszawa 1993.
- Miasto Rzeszów – materiał na spotkanie Unii Metropolii Miast Polskich w 2014 r., oprac. zbiorowe: MOPS w Rzeszowie – J. Gołubowicz; MZŻ – E. Dyś; Biuro Rozwoju Miasta Rzeszowa; Biuro Gospodarki Mieniem Miasta Rzeszowa oraz Wydział Zdrowia Miasta Rzeszowa – R. Żukowska, Rzeszów 2014.
- Michałowska A.M., *Przeciwdziałanie przemocy w rodzinie w świetle ustawy z dnia 29 lipca 2005 roku o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie i przepisów kodeksu postępowania karnego z 1997 roku* [w:] E. Kowalewska-Borys (red.), *Problematyka przemocy w rodzinie. Podstawowe środki prawne osób pokrzywdzonych*, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2012.
- Micun A., Bień B., *Zaspokajanie środowiskowych potrzeb osób starszych na wsi celem programu poprawy jakości życia* [w:] I.D. Karwat, L. Jabłoński (red.), *Problemy zdrowotne i społeczne osób starszych i niepełnosprawnych na wsi*, Fundacja Fuga Mundi, Norbertianum, Lublin 2001.
- Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej w Rzeszowie, *Powiatowy program rozwoju pieczy zastępczej na lata 2012–2014*, Rzeszów 2012.
- Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej w Rzeszowie, *Sprawozdanie z realizacji zadań z zakresu wspierania rodziny i systemu pieczy zastępczej za 2012 rok*, Rzeszów 2013.
- Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej w Rzeszowie, *Sprawozdanie z realizacji zadań z zakresu wspierania rodziny i systemu pieczy zastępczej za 2013 rok*, Rzeszów 2014.
- Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej w Rzeszowie, *Sprawozdanie rzeczowo-finansowe z wykonywania przez powiat zadań z zakresu wspierania rodziny i systemu pieczy zastępczej za okres od 2013-01-01 do 2013-06-30 oraz 2013-07-01 do 2013-12-31*.
- Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej w Rzeszowie, *Strategia rozwiązywania problemów społecznych na lata 2009–2015*, Rzeszów 2009.
- Miejski program profilaktyki i rozwiązywania problemów alkoholowych oraz przeciwdziałania narkomanii na rok 2014. Załącznik do uchwały nr LXV/1201/2013 Rady Miasta Rzeszowa z dnia 17 grudnia 2013 r.
- Miejski program przeciwdziałania przemocy w rodzinie i ochrony ofiar przemocy w rodzinie na lata 2012–2015. Załącznik do uchwały nr XXII/463/2011 Rady Miasta Rzeszowa z dnia 14 grudnia 2011 r.

- Miessen M., *Koszmar partycypacji*, Wydawnictwo Fundacja Nowej Kultury Bęc Zmiana, Warszawa 2010.
- Milczarek A., *Możliwości zaspokajania potrzeb ludzi starszych w domach dziennego pobytu*, <http://www.dps.pl/domy/index.php?rob=radar&dzial=12&art=725>, data dostępu: 6.09.2015.
- Milian L., Byłok F., Sztumska B., *Sukces życiowy jako wykładnia aktywności rynkowej*, „Prace Wydziału Zarządzania Politechniki Częstochowskiej. Seria Zarządzanie i Marketing” 1(1999).
- Ministerstwo Infrastruktury i Rozwoju, *Główne problemy, cele i kierunki programu wspierania rozwoju budownictwa mieszkaniowego do 2020 roku*, http://bip.transport.gov.pl/pl/bip/projekty_aktow_prawnych/projekty_ustaw/ustawy_mieszkalnictwo_i_gospodarka_komunalna/bs_mieszk2020/px_18112010gp.pdf, data dostępu: 29.09.2014.
- Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, Ministerstwo Infrastruktury, *Krajowy program wychodzenia z bezdomności i rozwoju budownictwa socjalnego na lata 2009–2015 – projekt*, Warszawa 2009, www.mpips.gov.pl z dnia 26.01.2009 r.
- Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej, *Nowy „Program wspierający rozwiązywanie problemu bezdomności”*, <http://www.mpips.gov.pl/aktualnosci-wszystkie/pomoc-spoeczna/art,7529,nowy-program-wspierajacy-rozwiazywanie-problemu-bezdomnosc.html>, data dostępu: 5.12.2015.
- Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, <http://razembezpiecniej.msw.gov.pl>, data dostępu: 26.09.2014.
- Mistkiewicz E., *Marketing narracyjny. Jak budować historie, które sprzedają*, Wydawnictwo Helion, Gliwice 2011.
- MOPS, <http://mopsrzeszow.pl/index.php/rodzinna-pieczna-zastpcza>, data dostępu: 3.09.2014.
- MOPS Rzeszów, mops.rzeszow.pl, data dostępu: 20.06.2014.
- Mróz D., *Kontrakt socjalny jako narzędzie wspierające rozwój i upowszechnianie aktywnej integracji klientów pomocy społecznej ze środków EFS (na przykładzie MOPS w Rzeszowie)* [w:] R. Wielgos-Struck (red.), *Lokalne strategie aktywnej integracji osób zagrożonych wykluczeniem społecznym*, Indygo, Rzeszów 2012.
- Muratorplus.pl, *Budowlany serwis dla profesjonalistów. Prawo. Biznes*, http://www.muratorplus.pl/biznes/prawo/projekt-zalozenia-polityki-wsparcia-mieszkalnictwa-do-2020-roku-skierowany-do-rozpatrzenia-przez-kom_67612.html, data dostępu: 31.05.2010.
- Muszyńska E., *Ogólne problemy wychowania w rodzinie dzieci niepełnosprawnych* [w:] I. Obuchowska (red.), *Dziecko niepełnosprawne w rodzinie*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1991.
- MZBM Rzeszów, *Informacje ogólne*, http://www.mzbm.rzeszow.pl/Informacje_ogolne.html, data dostępu: 6.02.2015.
- Nabór 2014. *Przedszkole. Informator*. System obsługi rekrutacji oświatowej. Serwis informacyjny UM Rzeszów, www.nabor.program.pl/rzeszow.html, data dostępu: 27.09.2014.

- Nabór 2014. *Systemowa obsługa rekrutacji oświatowej. Informator gimnazjalisty. Rekrutacja do gimnazjum*. Serwis informacyjny UM Rzeszów, www.nabor.program.pl/rzeszow.html, data dostępu: 27.09.2014.
- Najwyższa Izba Kontroli, *Pomagamy w naprawianiu państwa. NIK o polityce mieszkaniowej*, <http://www.nik.gov.pl/aktualnosci/nik-o-polityce-mieszkaniowej.html>, data dostępu: 7.03.2012.
- Namyślak B., *Przemysły kreatywne w aglomeracji wrocławskiej* [w:] A. Klasik (red.), *Kreatywne miasto – kreatywna aglomeracja*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego, Katowice 2009.
- Narodowy program profilaktyki i rozwiązywania problemów alkoholowych na lata 2011–2015, Państwowa Agencja Rozwiązywania Problemów Alkoholowych 2011.
- Nawrot J., *Dziecko niepełnosprawne w rodzinie*, Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, Warszawa 1990.
- Niedźwiedzki D., *Migracje i tożsamość. Od teorii do analizy przypadku*, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków 2010.
- NIK krytycznie o podstawowej opiece zdrowotnej, „Rynek Zdrowia” 12(2015).
- Nojszewska E., *System ochrony zdrowia w Polsce*, LEX a Wolters Kluwer Bussines, Warszawa 2011.
- Nowak J., *Bezdomność – konieczność czy wybór? Komunikat z badań*, „Praca Socjalna” 1(2006).
- Nowakowska A., *Regionalny kontekst procesów innowacji* [w:] A. Nowakowska (red.), *Budowanie zdolności innowacyjnych regionów*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2009.
- Nowakowska U., *Stereotyp ponad prawem*, „Prawo i Płeć” 1(2000).
- Nowiny24, www.nowiny24.pl/apps/pbcs.dll/article?AID=/20100722/RZESZOW/138769354, data dostępu: 6.09.2015.
- NPZ 2007–2015. Załącznik do uchwały nr 90/2007 Rady Ministrów z dnia 15 maja 2007, K. Kuszewski, P. Goryński, B. Wojtyniak, R. Halik (red.), 2007.
- O Amnesty. *Ogólnoświatowy ruch ludzi działających na rzecz praw człowieka*, <http://amnesty.org.pl/o-amnesty.html>, data dostępu: 22.10.2014.
- Ogólne informacje o naszej działalności (MOPS w Rzeszowie)*, <http://mopsrzeszow.pl/index.php/o-orodku/75-orodek/5-joomla-license-guidelines>, data dostępu: 8.09.2014.
- Okoń W., *Nowy słownik pedagogiczny*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1998.
- Olechnicka A., Płoszaj A., Smętowski M., Wojnar K., *Warszawa innowacyjna – diagnoza potencjału*, Wydawnictwo EUROREG, Warszawa 2010.
- Olechnicka A., *Innowacyjność polskich regionów. Metody pomiaru, stan i tendencje* [w:] G. Gorzelak, A. Tucholska (red.), *Rozwój – region – przestrzeń*, Wydawnictwo Ministerstwa Rozwoju Regionalnego, Warszawa 2007.
- Omyła-Rudzka M., *Opinie o bezpieczeństwie w kraju i w miejscu zamieszkania*, Warszawa 2014, www.cbos.pl, data dostępu: 8.10.2014.

- Osiecka J., *Kształcenie osób niepełnosprawnych w Polsce – stan obecny i perspektywy*, „Biuro Studiów i Ekspertyz Kancelarii Sejmu” 635(10)98.
- Ostrowska L., *Ośrodek Wsparcia Dziennego Fundacji „Wzrastanie”* [w:] R. Wielgos-Struck (red.), *Pomoc społeczna i jej adresaci. Przegląd wybranych strategii*, Wydawnictwo MANA, Rzeszów 2006.
- Ośrodek Poradnictwa Specjalistycznego i Interwencji Kryzysowej MOPS, <http://mops.rzeszow.pl/index.php/o-orodku?layout=edit&id=88>, data dostępu: 4.11.2014.
- Oświata rzeszowska (wybrane zagadnienia) (rok szkolny 2013/2014), www.rzeszow.pl/mieszkancy/oswiata/rzeszowska, data dostępu: 28.10.2014.
- Palak M., *O współczesnych dojazdach do pracy*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy” 13(2003).
- Państwowy Fundusz Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych, *Programy i zadania realizowane obecnie*, <http://www.pfron.org.pl>, data dostępu: 10.10.2014.
- PAP, *Radziwiłł zapowiada zmiany w ustawie o zdrowiu publicznym*, www.rynekzdrowia.pl/Polityka-zdrowotna/Radziwill-zapowiada-zmiany-w-ustawie-o-zdrowiu-publicznym,157645,14.html, data dostępu: 29.12.2015.
- Pawłowska K. (red.), *Zanim wybuchnie konflikt: idea i metody partycypacji społecznej w ochronie krajobrazu i kształtowaniu przestrzeni*, Wydawnictwo Fundacja Partnerstwo dla Środowiska, Kraków 2010.
- Perspektywy.pl, <http://www.perspektywy.pl/>, data dostępu: 15.12.2014.
- Pędich W., *Ludzie starzy*, Wydawnictwo CRSS, Warszawa 1996.
- Pietrzyk I., *Polityka regionalna Unii Europejskiej i regiony w państwach członkowskich*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 2000.
- Pilch T. (red.), *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 3, Wydawnictwo Żak, Warszawa 2004.
- Pindera M., *Przemoc wobec dzieci w rodzinie* [w:] B. Szluz (red.), *Przemoc, konteksty społeczno-kulturowe. Społeczne i rodzinne aspekty zjawiska*, t. 1, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2007.
- Placówki opiekuńczo-wychowawcze – informacje*, oprac. Dział pomocy instytucjonalnej i pieczy zastępczej pod kierunkiem zastępcy dyrektora MOPS w Rzeszowie Beaty Mierzejewskiej.
- Płoucha M., *Udział pielęgniarstwa w opiece nad osobą z niepełnosprawnością sensoryczną* [w:] M. Strugała, D. Talarska (red.), *Rehabilitacja i pielęgnowanie osób niepełnosprawnych*, Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich, Warszawa 2013.
- Pogorzelski J., *Praktyczny marketing miast i regionów*, Wydawnictwo Wolter Kluwer Polska, Warszawa 2012.
- Polakiewicz A., *Poczucie bezpieczeństwa oraz wybrane zagrożenia społeczne w postawach mieszkańców Rzeszowa* [w:] M. Malikowski (red.), *Zagrożenia i bezpieczeństwo w mieście Rzeszowie. Zadania – diagnozy – praktyka*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2007.
- Pomoc dla osób doświadczających i świadków przemocy w rodzinie*, <http://www.niebieskalinia.pl/pomoc/poradnie-pogotowia>, data dostępu: 15.10.2014.

- Pomorskie Forum na rzecz Wychodzenia z Bezdomności, *Model pracy socjalnej w placówkach dla osób bezdomnych* [w:] A. Duracz-Walczak (red.), *W kręgu problematyki bezdomności polskiej*, Wydawnictwo SPB – Warszawa, FRCLiWOP w Gdańsku, PFWB – Gdańsk, Towarzystwo Pomocy im. św. Brata Alberta Koło Gdańsk, Warszawa – Gdańsk 2001/2002.
- Poprawa bezpieczeństwa miasta Rzeszowa w zakresie zagrożeń pożarowych, powodziowych i katastrof poprzez zakup sprzętu ratowniczego*, numer projektu RPPK.04.04.00-18-003/09, 26.09.2014.
- Porter M.E., *Postawy, wartości i przekonania a makroekonomia dobrobytu* [w:] R. Harrison, S. Huntington (red.), *Kultura ma znaczenie. Jak wartości wpływają na rozwój społeczeństw*, tłum. S. Dymczyk, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2003.
- Porter M.E., *The Competitive Advantage of Nations*, The Free Press, New York 1990.
- Pospiszyl I., *Przemoc w małżeństwie*, „Problemy Rodziny” 4(1995).
- Pospiszyl I., *Przemoc w rodzinie*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1994.
- Pospiszyl I., *Razem przeciw przemocy*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 1999.
- Postanowienia ogólne*, zob. <http://mopsrzeszow.pl/rysunki/2013/statut2012.pdf>, data dostępu: 8.09.2014.
- Potulicka E., Rutkowiak J., *Neoliberalne uwikłania edukacji*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2010.
- Powiatowe Centrum Pomocy Rodzinie, *Korzyści dla pracodawców zatrudniających osoby niepełnosprawne*, <http://www.pcpr.info>, data dostępu: 7.10.2014.
- Powiatowy program działań na rzecz osób niepełnosprawnych na lata 2014–2018*, Rzeszów 2014, <http://mopsrzeszow.pl/rysunki/strat/PowiatowyProgram2014-2018.pdf>, data dostępu: 8.09.2014.
- Prawelski Nieruchomości, *Rzeszowski rynek nieruchomości*, <http://www.prawelski.pl/o-firmie/aktualnosci/nowa-artyku-7/>, data dostępu: 25.06.2013.
- Prawelski Nieruchomości, *Rzeszowski rynek nieruchomości*, <http://www.prawelski.pl/o-firmie/aktualnosci/nowa-artyku-20/>, data dostępu: 27.11.2013.
- Prawelski Nieruchomości, *Słabnie popyt na nieruchomości*, <http://www.prawelski.pl/o-firmie/aktualnosci/nowa-artyku-17/>, data dostępu: 23.09.2013.
- Procedury postępowania interwencyjnego w sytuacjach kryzysowych związanych z przemocą w rodzinie. Materiały instruktażowe, zalecenia – dla osób realizujących te zadania*, Podkarpacki Urząd Wojewódzki, Rzeszów 2013.
- Profilaktyka, przemoc w rodzinie*, <http://statystyka.policja.pl/st/wybrane-statystyki/przemoc-w-rodzinie/50863,Przemoc-w-rodzinie.html>, data dostępu: 15.10.2014.
- Program „Aktywne formy przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu”. Edycja 2011–15, Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, Warszawa 2010.
- Program „Aktywny samorząd”, <http://mopsrzeszow.pl/index.php/program-aktywny-samorzad>, data dostępu: 8.09.2014.

Program Promocji Miasta Rzeszowa na lata 2009–2013.

Program Stypendialny Miasta Rzeszowa „Młody inżynier”. Serwis informacyjny UM Rzeszów – Program stypendialny miasta Rzeszowa – „Młody inżynier”, www.rzeszow.pl/mieszkancy/oswiata/program-stypendialny-miasta-rzeszowa...htm, data dostępu: 22.09.2014.

Projekt „Podkarpacie stawia na zawodowców”. Serwis informacyjny UM Rzeszów, www.rzeszow.pl/mieszkancy/oswiata/projekt-podkarpacie-stawia-na-zawodo-w...htm, data dostępu: 23.09.2014.

Projekt systemowy „Czas na aktywność w mieście Rzeszów” – informacje, oprac. pod kierunkiem zastępcy dyrektora ds. wsparcia społecznego Beaty Mierzejewskiej, Rzeszów 2014.

Przedsiębiorcy na Podkarpaciu. Fakty, liczby, PKPP Lewiatan, Warszawa 2013.

Przedsiębiorczość kobiet w Polsce, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa 2011, www.parp.gov.pl, data dostępu: 14.11.2014.

Przemoc i konflikty w domu – komunikat z badań, Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa 2012, http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2012/K_082_12.PDF, data dostępu: 22.10.2014.

Przemoc w rodzinie – statystyka policji, <http://statystyka.policja.pl/st/wybrane-statystyki/przemoc-w-rodzinie/50863,Przemoc-w-rodzinie.html>, data dostępu: 17.10.2014.

Przetacznikowa M., Makiełło-Jarża G., *Psychologia ogólna*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1977.

Przeworsk, nasze miasto, <http://przeworsk.naszemiasto.pl/artukul/powstal-podkar-packi-ruch-kobiet-im-grazynygesickiej,1016759,art,t,id,tm.html>, data dostępu: 11.09.2014.

Przybyłka A., *Patologia społeczna* [w:] A. Przybyłka (red.), *Polityka społeczna*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej, Katowice 1998.

Przyjazne przesłuchanie dziecka, <http://ms.gov.pl/pl/dzialalnosc/przeciwdzialanie-przemocy-wobec-dzieci/przyjazne-przesluchanie-dziecka/>, data dostępu: 22.10.2014.

Przymeński A., *Bezdomność jako kwestia społeczna w Polsce współczesnej*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej, Poznań 2001.

Przymeński A., *Bezpieczeństwo socjalne bezdomnych w Polsce* [w:] L. Frąckiewicz (red.), *Bezpieczeństwo socjalne*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej, Katowice 2003.

Przymeński A., *Geografia i skala zjawiska bezdomności w Polsce*, „Roczniki Naukowe Caritas” 1(1997).

Przymeński A., *Skala i geografia zjawiska bezdomności w Polsce w końcu lat dziewięćdziesiątych*, „Studia z Etyki i Socjologii Gospodarczej. Zeszyty Naukowe” 270(1998).

Przymeński A., *Zjawisko bezdomności w Polsce współczesnej*, „Polityka Społeczna” 4(1998).

- Putnam R.D., *Demokracja w działaniu. Tradycje obywatelskie we współczesnych Włoszech*, przeł. J. Szacki, Wydawnictwo Znak, Fundacja im. S. Batorego, Kraków – Warszawa 1995.
- Raław M., Trawkowska D., *Samotne rodzicielstwo. Między diagnozą a działaniem*, Wydawnictwo Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich, Warszawa 2013.
- Raport Unijnej Agencji Praw Podstawowych „Przemoc wobec kobiet w UE: codziennie i w każdym miejscu”, <http://instytut.pl/tl/Przemoc-wobec-kobiet-co-dziennie%26%23347%3Bci%26%23261%3B-w-UE.htm>, data dostępu: 20.10.2014.
- Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej w Rzeszowie, *Ocena zasobów pomocy społecznej w województwie podkarpackim 2013 rok*, Rzeszów 2014.
- Regulamin organizacyjny MOPS w Rzeszowie, <http://www.mopsrzeszow.pl/rysunki/2013/regorg2013.pdf>, data dostępu: 8.09.2014.
- Rejestr żłobków i klubów dziecięcych, <http://bip.erzeszow.pl/wydzialyurzedumia-sta/biuro-ewidencji-dzialalnosci-gospodarczej-i-zezwo-len/rejstry/rejestr-zlobkow-i-klubow-dzieciecyh>, data dostępu: 12.11.2014.
- Roczne sprawozdanie merytoryczne z działalności organizacji pożytku publicznego za rok 2012, Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, nr KRS 0000162837.
- Rocznik Statystyczny GUS, 2012.
- Rogers E.M., *Diffusion of Innovations*, The Free Press, New York 1962.
- Rosa R., *Filozofia i edukacja do bezpieczeństwa i pokoju w obliczu nowych wyzwań*, „Podlaskie Zeszyty Pedagogiczne” 2(2000).
- Rozborska L., *Pomoc społeczna w Rzeszowie w latach 1990–1994*, „Głos Rzeszowa” 6(1994), Dodatek specjalny.
- „Rynek Zdrowia” 2014, nr 4.
- Rzeszow.gazeta.pl, rzeszow.gazeta.pl/rzeszow/1,34962,14913746,Rzeszow_jest_innowacyjnie_przecietny_OPINIA.html, data dostępu: 6.09.2015.
- Rzeszowskie Centrum Organizacji Pozarządowych, <http://rcop.rzeszow.pl/>, data dostępu: 17.10.2014.
- Rzeszów ma wizję rozwoju. W jakim kierunku?, <http://www.resinet.pl/aktualnosc/rzeszow/rzeszow-ma-wizje-rozwoju-w-jakim-kierunku.html>, data dostępu: 28.01.2016.
- Rzeszów w liczbach, http://rzeszow.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/rzesz/ASSETS_13p04.pdf, data dostępu: 15.10.2014.
- Rzeszów w liczbach, koncepcja i oprac. M. Cierpień-Wolan, T. Ferenc, J. Połuszyński, 50-lecie Urzędu Statystycznego w Rzeszowie 1962–2012, Rzeszów, październik 2012.
- Schumpeter J., *Teoria rozwoju gospodarczego*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1960.
- Sekcja Usług Opiekuńczych i Pielęgnacyjnych oraz wolontariat w Dziale pomocy ds. świadczeń MOPS w Rzeszowie – informacja, oprac. zespół pod kierunkiem zastępcy dyrektora ds. pomocy środowiskowej Ireny Marszałek.

- Serwis Informacyjny Urzędu Miasta Rzeszowa, *Ilość mieszkańców na poszczególnych osiedlach*, <http://www.rzeszow.pl/miasto-rzeszow/dane-statystyczne/ilosc-mieszkancow-na-poszczegolnych-osiedlach>, data dostępu: 20.06.2014.
- Serwis Informacyjny Urzędu Miasta Rzeszowa, *Jak rosło nasze miasto*, <http://www.rzeszow.pl/miasto-rzeszow/rozszerzenie-granic-miasta/jak-roslo-nasze-miasto>, data dostępu: 20.06.2014.
- Sękowska Z., *Pedagogika specjalna*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1982.
- Sękowska Z., *Wprowadzenie do pedagogiki specjalnej*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej, Warszawa 1998.
- Siemacha, www.siemacha.org.pl, data dostępu: 4.09.2014.
- Siemaszko A., *Granice tolerancji. O teoriach zachowań dewiacyjnych*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1993.
- Slany K., *Alternatywne formy życia małżeńskiego i rodzinnego w ponowoczesnym świecie*, Wydawnictwo Nomos, Kraków 2002.
- Sławik K., *Ujawnianie przestępstw i wykrywanie sprawców*, Wydawnictwo Naukowe Semper, Warszawa 1994.
- Smartpl.eu, <http://smartpl.eu/pl/kongres>, data dostępu: 6.09.2015.
- Sokołowska M., *Szkoła promująca zdrowie* [w:] A. Andruszkiewicz, M. Banaszkiewicz (red.), *Promocja zdrowia. Teoretyczne podstawy promocji zdrowia*, Wydawnictwo Czelej, Lublin 2008.
- Solecki S., *Mobilność przestrzenna ludności Rzeszowa w okresie przemian systemowych* [w:] M. Malikowski (red.), *Społeczeństwo Podkarpacia na początku XXI wieku. Studia socjologiczne*, Wydawnictwo MANA, Rzeszów 2003.
- Sprawozdania roczne Wydziału Polityki Społecznej Podkarpackiego Urzędu Wojewódzkiego (okres 2004–2013), mps.
- Sprawozdania roczne Wydziału Zdrowia Podkarpackiego Urzędu Marszałkowskiego (okres 2006–2013), mps.
- Sprawozdania Wydziału Zdrowia Urzędu Miasta Rzeszowa (okres 2004–2006), mps.
- Sprawozdania Wydziału Zdrowia Urzędu Miasta Rzeszowa (okres 2004–2006) mps; <http://bip.erzeszow.pl/wydzialurzedumiasta/wydzial-zdrowia/sprawozdania> (2007–2013), data dostępu: 14.11.2014.
- Sprawozdanie merytoryczne z działalności Rzeszowskiego Towarzystwa Pomocy im. św. Brata Alberta, MPiPS oraz Rzeszowskie Towarzystwo Pomocy im. św. Brata Alberta, www.bratalbert.rzeszow.pl, data dostępu: 4.09.2014.
- Sprawozdanie MOPS w Rzeszowie z udzielonych świadczeń pomocy społecznej – pieniężnych, w naturze i usługach (Dział 3) w latach 2000–2014.
- Sprawozdanie roczne MOPS w Rzeszowie z udzielonych świadczeń pomocy społecznej – pieniężnych, w naturze i usługach (Dział 4), stan na 31.12.2014 r.
- Spurek S., *Przeciwdziałanie przemocy w rodzinie. Nowe zadania jednostek samorządu terytorialnego*, Wydawnictwo Presshouse, Wrocław 2011.
- Stan zdrowia ludności Polski w 2009 r.*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2011.

- Stasiakiewicz M., *Twórczość i interakcje*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań 1999.
- Statut MOPS w Rzeszowie* zatwierdzony Uchwałą Rady Miasta Rzeszowa nr XXVI/502/2012 z dnia 26 stycznia 2012 r., załącznik nr 1 do niniejszej Uchwały.
- Statystyczne Vademecum Samorządowca 2014 – miasto Rzeszów*, Urząd Statystyczny w Rzeszowie 2014, http://rzeszow.stat.gov.pl/vademecum/vademecum_podkarpacie/portrety_miast/miasto_rzeszow.pdf, data dostępu: 8.09.2014.
- Statystyczne Vademecum Samorządowca 2014 – województwo podkarpackie*, Urząd Statystyczny w Rzeszowie 2014, części: *Pomoc społeczna i polityka prorodzinna; Rynek pracy; Ludność*, http://rzeszow.stat.gov.pl/vademecum/vademecum_podkarpacie/portret_wojew%C3%B3dztwa/wojewodztwo_podkarpackie.pdf, data dostępu: 5.01.2015.
- Steuden S., Marczuk M., *Starzenie się a satysfakcja z życia*, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2006.
- Strategia marki Rzeszów na lata 2009–2013*.
- Strategia rozwiązywania problemów społecznych na lata 2009–2015*, Rzeszów 2009, <http://mopsrzeszow.pl/rysunki/strat/Strategia2009-2015.pdf>, data dostępu: 8.09.2014.
- Strategia rozwoju województwa podkarpackiego*, http://strateg.stat.gov.pl/strategie_pliki/podkarpackie_2013.pdf, data dostępu: 6.09.2015.
- Strefa biznesu, podkarpackie*, <http://www.strefabiznesu.nowiny24.pl/rankingi/>, data dostępu: 14.11.2014.
- Strumiłło P., *Rodzaje, klasyfikacje i przyczyny niepełnosprawności*, <http://pstrumil.elel.p.lodz.pl/pstrumil/swosin/w3b.pdf>, data dostępu: 29.09.2014.
- Stypendia szkolne*. Serwis informacyjny UM Rzeszów – Stypendia szkolne, www.rzeszow.pl/mieszkancy/oswiata/stypendia-szkolne.htm, data dostępu: 25.09.2012.
- Substancje psychoaktywne – postawy i zachowania*, www.ois.rops.rzeszow.pl, data dostępu: 2.02.2014.
- Sytuacja instytucji rynku pracy powiatu rzeszowskiego w kontekście uwarunkowań społeczno-gospodarczych*, Centrum Doradztwa Strategicznego, <http://www.praca-podkarpackie.pl/zalaczniki/448/Powiat%20rzeszowski.pdf>, data dostępu: 2.01.2014.
- Szarfenberg R., Żołędowski C., Theiss M. (red.), *Ubóstwo i wykluczenie społeczne – perspektywa poznawcza*, Dom Wydawniczy ELIPSA, Warszawa 2010.
- Szczepański J., *Elementarne pojęcia socjologii*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1965.
- Szczuka E., *Jakość życia osób niepełnosprawnych* [w:] J. Migasiewicz, E. Bolach (red.), *Aktywność ruchowa osób niepełnosprawnych*, t. 3, Studio Wydawniczo-Typograficzne „Typoscript”, Wrocław 2008.
- Szlendak T., *Socjologia rodziny. Ewolucja, historia, zróżnicowanie*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 2010.

- Szluz A., *Wakacje dzieci i młodzieży w Ośrodku Wypoczynkowo-Rehabilitacyjnym Caritas w Myczkowcach*, „Przemiana” 1(79) 2012.
- Szluz B., *Kwestia bezrobocia a problemy współczesnej rodziny* [w:] B. Szluz, Z. Frączek (red.), *W trosce o współczesnego człowieka*, Krośnieńska Oficyna Wydawnicza, Rzeszów 2006.
- Szluz B., *Podkarpacka bezdomność – socjologiczny szkic problemu* [w:] P. Grata (red.), *Od kwestii robotniczej do nowoczesnej kwestii socjalnej. Studia z polskiej polityki społecznej XX i XXI wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2014.
- Szluz B., *Pomoc dzieciom i młodzieży niepełnosprawnym intelektualnie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2006.
- Szluz B., *Pracownik socjalny wobec zjawiska przemocy w rodzinie* [w:] B. Szluz (red.), *Przemoc, konteksty społeczno-kulturowe. Społeczne i rodzinne aspekty zjawiska*, t. 1, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2007.
- Szluz B., *Świat społeczny bezdomnych kobiet*, Wydawnictwo Bonus Liber, Warszawa 2010.
- Szluz B., *Wokół pojęcia pomocy i wsparcia społecznego* [w:] Z. Frączek, B. Szluz (red.), *Koncepcje pomocy człowiekowi w teorii i praktyce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2006.
- Szluz B., *Zjawisko bezdomności w Unii Europejskiej. Specyfika i monitorowanie*, „Слов'янський Вісник. Збірник наукових праць” 18(2014).
- Szluz B., *Zjawisko bezdomności w wybranych krajach Unii Europejskiej. The Phenomenon of Homelessness in Selected European Union Countries*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2014.
- Szromnik A., *Marketing terytorialny – koncepcja ogólna i doświadczenie praktyczne* [w:] T. Markowski (red.), *Marketing terytorialny*, Wydawnictwo Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN, Warszawa 2006.
- Szromnik A., *Marketing terytorialny miasto i region na rynku*, Wydawnictwo Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2012.
- Sztander W., *Dzieci w rodzinie z problemem alkoholowym*, Wydawnictwo Instytutu Psychologii Zdrowia i Trzeźwości, Warszawa 1999.
- Sztompka P., *Socjologia zmian społecznych*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2005.
- Szultka S. (red.), *Klasy w sektorach kreatywnych – motory rozwoju miast i regionów*, Wydawnictwo Polskiej Agencji Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa 2012.
- Szychowiak B., *Wychowanie dzieci niepełnosprawnych ruchowo* [w:] I. Obuchowska (red.), *Dziecko niepełnosprawne w rodzinie*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1991.
- Szydlik-Leszczynska A., *Funkcjonowanie współczesnego rynku pracy. Wybrane uwarunkowania*, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2012.
- Szymański W., *Globalizacja. Wyzwania i zagrożenia*, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2001.
- Śledzianowski J., *Niepełnosprawni i „pełnosprawni”*, Wydawnictwo Jedność, Kielce 2012.

- Śliwerski B., *Diagnoza uspołecznienia publicznego szkolnictwa III RP w gorsecie centralizmu*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2013.
- Śliwerski B., *Szkoła na wirażu zmian politycznych. Bez cenzury*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2012.
- Świadczenia z zakresu pomocy społecznej należne za okres od stycznia 2013 r. do grudnia 2013 r., <http://www.rzeszow.pl/miasto-rzeszow/dane-statystyczne/pomoc-spoeczna>, data dostępu: 15.09.2014.
- Tarkowska E. (red.), *Ubóstwo i wykluczenie społeczne młodzieży*, Wydawnictwo Instytutu Pracy i Spraw Socjalnych, Warszawa 2007.
- Tasiencki T., *Satysfakcja z życia i aktywność sportowa osób po urazach rdzenia kręgowego. Badania porównawcze polsko-brytyjskie*, Wydawnictwo Akademii Wychowania Fizycznego w Poznaniu, Poznań 2007.
- Telpa J., Ćwik B., *Lokalny rynek pracy w Polsce w latach 2001–2005*, Wydawnictwo AlmaMer Wyższa Szkoła Ekonomiczna, Warszawa 2008.
- Thomas W., Znaniecki F., *Chłop polski w Europie i Ameryce*, t. 1–5, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1976.
- Titkow A., *Tożsamość polskich kobiet. Ciągłość, zmiana, konteksty*, Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2007.
- Tokarski J. (red.), *Słownik wyrazów obcych*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1980.
- Topińska I., *Ubóstwo w Polsce na podstawie badań Banku Światowego* [w:] S. Golińska (red.), *Polska bieda. Kryteria. Ocena. Przeciwdziałanie*, Wydawnictwo Instytutu Pracy i Spraw Socjalnych, Warszawa 1996.
- Trafiałek E., *Życie na emeryturze w warunkach polskich przemian systemowych*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Kielce 1998.
- Trafiałek E., *Przemoc w rodzinie jako wyzwanie interdyscyplinarne*, „Praca Socjalna” 5(2013).
- Tuner J.H., *Socjologia. Koncepcje i ich zastosowanie*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 1998.
- Tuziak A., *Innowacyjność w endogenicznym rozwoju regionu peryferyjnego. Studium socjologiczne*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2013.
- Twardowski A., *Sytuacja dzieci niepełnosprawnych* [w:] I. Obuchowska (red.), *Dziecko niepełnosprawne w rodzinie*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1991.
- Tyl M., *Dysfunkcjonalność rodziny a bezdomność*, „Praca Socjalna” 1(2005).
- Uniwersytet Opolski, Instytut Nauk Pedagogicznych, <http://www.inp.uni.opole.pl/georonto/cechy.html>, data dostępu: 6.09.2015.
- Unolt J., *Ekonomiczne problemy rynku pracy*, Wydawnictwo Naukowe Śląsk, Katowice 1999.
- Urbańska M., *Szanse kobiet na rynku pracy*, „Saeculum Christianum. Pismo historyczno-społeczne” 2(2009).
- Urząd Miasta Kielce, Biuro Planowania Przestrzennego, *Aktualizacja „Lokalnego programu rewitalizacji obszarów miejskich, przemysłowych i wojskowych w mieście Kielce na lata 2014–2020”*, Kielce 2014.

- Urząd Miasta Rzeszowa, bip.erzeszow.pl/wydzialyurzedumiasta/wydzial-promocji-i-wspolpracy-miedzynarodowej, data dostępu: 6.09.2015.
- Urząd Miasta Rzeszowa, <http://www.rzeszow.pl/>, data dostępu: 29.11.2015.
- Urząd Miasta Rzeszowa, www.rzeszow.pl/biznes/specjalna-strefa-ekonomiczna-rzeszow-dworzysko, data dostępu: 20.12.2014.
- Urząd Miasta Rzeszowa, www.rzeszow.pl/miasto-rzeszow/rankingi, data dostępu: 6.09.2015.
- Urząd Miasta Rzeszowa, www.rzeszow.pl/miasto-rzeszow/rankingi/2013-r/rzeszow-najlepiej-zarządzanym-miastem, data dostępu: 6.09.2015.
- Urząd Miasta Rzeszowa, www.rzeszow.pl/promocja/kampanie-wizerunkowe-miasta, data dostępu: 6.09.2015.
- Urząd Miasta Rzeszowa, Stan na koniec 2013 r., www.rzeszow.pl/miasto-rzeszow/dane-statystyczne/rzeszow-w-liczbach, data dostępu: 6.09.2015.
- Urząd Miasta Rzeszowa, Stan na koniec 2013 r., www.rzeszow.pl/promocja/rzeszow-celny-wybor/rzeszow-w-liczbach/6773,rzeszow-w-liczbach.html, data dostępu: 6.09.2015.
- Urząd Miasta Rzeszowa, Stan na koniec 2013 r., www.rzeszow.pl/turystyka/wizytowka-miasta, data dostępu: 6.09.2015.
- Urząd Statystyczny w Rzeszowie, *Gospodarstwa domowe i rodziny. Województwo podkarpackie. NSP 2002*, Rzeszów 2003.
- Urząd Statystyczny w Rzeszowie, *Gospodarstwa domowe i rodziny w województwie podkarpackim. Charakterystyka demograficzna. Narodowy spis powszechny ludności i mieszkań 2011*, Rzeszów 2014.
- Ustawa sześcioletka wchodzi w życie, www.men.gov.pl/index.php./2013-08-03-12-08, data dostępu: 24.09.2014.
- Walawender P., *Rynek pracy w Rzeszowie w I połowie XXI wieku* [w:] M. Malikowski (red.), *Rzeszów w XX-leciu III RP*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2012.
- Warunki życia – dane powiatowe. Edukacja. Dane powiatowe. Województwo podkarpackie 2013 – podregiony, powiaty, gminy, www.rzeszow.stat.gov.pl/dane-wojewodztwie/pow, data dostępu: 25.09.2014.
- Warzywoda-Kruszyńska W., *Historia i rozumienie biedy* [w:] Warzywoda-Kruszyńska W., Grotowska-Leder J. (red.), *Wielkomięjska bieda w okresie transformacji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1996.
- Waszczyk B., *Emerytura z nałogu*, <http://ifinanse24.com.pl/tag/wydatki/>, data dostępu: 2.02.2014.
- Weber M., *Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej*, przeł. D. Lachowska, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 2002.
- Weszła w życie ustawa o zdrowiu publicznym, www.rynekzdrowia.pl/Polityka-zdrowotna, data dostępu: 29.12.2015.
- Wielgos-Struck R., Bozacka M., *Pracownik socjalny i asystent rodziny – filary aktywnej integracji klientów pomocy społecznej* [w:] R. Wielgos-Struck (red.), *Obszary*

- wsparcia rodziny w doświadczeniu lokalnym, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2015.
- Wielka encyklopedia powszechna*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1966.
- Wiktorska-Świąćka A. (red.), *Aktywność kobiet na Dolnym Śląsku*, Oficyna Wydawnicza Atut – Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe, Wrocław 2011.
- Wilson J., Szałkowski A., *Bezdomność jako kryterium ubóstwa*, „Polityka Społeczna” 4–5(1998).
- Włodarczyk J., Makaruk K., *Ogólnopolska diagnoza problemu przemocy wobec dzieci – wyniki badania*, Wydawnictwo Fundacji Dzieci Niczyje, Warszawa 2013.
- Wolny B., *Edukacja zdrowotna w szkole*, Wydawnictwo Diecezjalne w Sandomierzu, Stalowa Wola 2008.
- Woolcock M., *Social capital and economic development: toward a theoretical synthesis and policy framework*, „Theory and Society” 1(1998).
- Woynarowska B., *Narodowy Program Zdrowia – ewolucja, możliwości realizacji* [w:] J.B. Karski (red.), *Promocja zdrowia*, Wydawnictwo Ignis, Warszawa 1999.
- Wszystko o niepełnosprawności*, http://www.niepelnosprawni.pl/labeo/app/cms/x/2626#.VC7bfWd_vHt, data dostępu: 3.10.2014.
- WUP Rzeszów, http://pokl.wup-rzeszow.pl/blind/pl/40,41/1/wyszukaj_projekt.html, data dostępu: 17.12.2014.
- WUP Rzeszów, <http://www.wup-rzeszow.pl/?cPath=80/278/4>, data dostępu: 12.12.2014.
- Wykaz niepublicznych punktów przedszkolnych wpisanych do ewidencji szkół i placówek niepublicznych prowadzonych przez miasto Rzeszów. Serwis informacyjny UM Rzeszów*, www.rzeszow.pl/mieszkancy/oswiata/wykaz-szkol/wykazniepublucznych-punktow-przedszkolnych.htm, stan na 03.09.2014 r., data dostępu: 25.10.2014.
- Wykaz przedszkoli niepublicznych wpisanych do ewidencji szkół placówek niepublicznych prowadzonych przez miasto Rzeszów. Serwis informacyjny UM Rzeszów*, www.rzeszow.pl/mieszkancy/oswiata/wykaz-przedszkoli-niepubliczne...htm, stan na 7.10.2014 r., data dostępu: 20.09.2014.
- Wykaz przedszkoli publicznych, dla których gmina miasto Rzeszów jest organem prowadzącym. Serwis informacyjny UM Rzeszów*, www.rzeszow.pl/mieszkancy/oswiata/wykaz-przedszkoli-publiczne...htm, stan na 3.10.2013 r., data dostępu: 20.09.2014.
- Wykaz szkół niepublicznych bez uprawnienia szkoły publicznej wpisanych do ewidencji szkół i placówek niepublicznych prowadzonej przez miasto Rzeszów. Serwis informacyjny UM Rzeszów*, www.rzeszow.pl/mieszkancy/oswiata/wykaz-szkol/wykaz-szkol-publicznych.htm, stan na 20.02.2014 r., data dostępu: 15.09.2014.
- Wykaz szkół niepublicznych z uprawnieniami szkoły publicznej wpisanych do ewidencji szkół i placówek niepublicznych prowadzonych przez miasto Rzeszów. Serwis informacyjny UM Rzeszów*, www.rzeszow.pl/mieszkancy/oswiata/wykaz-szkol/

- wykaz-szkol-niepublicznych.htm, stan na 10.09.2014 r., data dostępu: 20.09.2014.
- Wykaz szkół publicznych, dla których gmina miasto Rzeszów nie jest organem prowadzącym.* Serwis informacyjny UM Rzeszów, www.rzeszow.pl/mieszkancy/oswiata/wykaz-szkol/wykaz-szkol-publicznych.htm, stan na 04.02.2013 r., data dostępu: 15.09.2014.
- Wyprawka szkolna.* Serwis informacyjny UM Rzeszów – Wyprawka szkolna 2014, www.rzeszow.pl/mieszkancy/oswiata/wyprawka-szkola-2014.htm, data dostępu: 22.09.2014.
- Zabielska J.M., *Ubóstwo a procesy marginalizacji społecznej*, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2007.
- Zabielska J.M., *Ubóstwo a procesy marginalizacji społecznej* [w:] J. Klebaniuk (red.), *Fenomen nierówności społecznych. Nierówności społeczne w refleksji humanistycznej*, ENETEIA Wydawnictwo Psychologii i Kultury, Warszawa 2007.
- Zalewska A., *Informacja Departamentu Pomocy i Integracji Społecznej MPiPS dotycząca liczby osób bezdomnych w Polsce*, Warszawa 2006 (mps).
- Zalewska D., *Ubóstwo. Teorie, badania*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1997.
- Zalewski Z., *Wstępny zarys problematyki. Bioetyka a zdrowie publiczne* [w:] C.W. Włodarczyk, D. Shickle, K. Czabanowska, N.E. Moran (red.), *Zdrowie publiczne w krajach europejskich*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2007.
- Zalęga T., *Upadłość konsumencka a zadłużanie się miejskich gospodarstw w Polsce w okresie kryzysu*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy” 2(38) 2014.
- Załocki G., *Rozwój zrównoważony: idee, efekty, kontrowersje*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2012.
- Zięba M.S. (red.), *Migracje – wyzwanie XXI wieku*, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2008.
- Zintegrowany plan rozwoju transportu publicznego Rzeszowa na lata 2010–2015*, <http://bip.erzeszow.pl/plany-i-programy/9694,zintegrowany-plan-rozwoju-transportu-publicznego-rzeszowa-na-lata-2010-2015.html>, data dostępu: 2.01.2014.
- Znaniecki F., *Miasto w świadomości jego obywateli*, Wydawnictwo Polskiego Instytutu Socjologicznego, Poznań 1931.
- Żołnierczuk-Kieliszek D., *Zachowania zdrowotne i ich związek ze zdrowiem* [w:] T.B. Kulik, M. Latalski (red.), *Zdrowie publiczne*, Wydawnictwo Czelej, Lublin 2002.

Regulacje prawne

Konstytucja Rzeczypospolitej Polski, tekst uchwalony w dniu 2 kwietnia 1997 r. przez Zgromadzenie Narodowe, DzU 1997 nr 78, poz. 483 z późn. zm.

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa 2008.

Podstawa programowa kształcenia ogólnego dla gimnazjów i szkół ponadgimnazjalnych, których ukończenie umożliwia uzyskanie świadectwa dojrzałości po zdaniu egzaminu maturalnego. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 27 sierpnia 2012 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół. Załącznik nr 4, DzU 2012, poz. 977, www.men.gov.pl/images/ksztalcenia_kadra.htm, data dostępu: 28.09.2014.

Podstawa programowa kształcenia ogólnego dla szkół podstawowych. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 27 sierpnia 2012 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół. Załącznik nr 2, DzU 2012, poz. 977, www.men.gov.pl/images/ksztalcenia_kadra.htm, data dostępu: 28.09.2014.

Podstawa programowa kształcenia ogólnego dla uczniów z upośledzeniem umysłowym w stopniu umiarkowanym lub znacznym w szkołach podstawowych i gimnazjach. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 27 sierpnia 2012 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół. Załącznik nr 3, DzU 2012, poz. 977, www.men.gov.pl/images/ksztalcenia_kadra.htm, data dostępu: 28.09.2014.

Podstawa wychowania przedszkolnego dla przedszkoli, oddziałów przedszkolnych w szkołach podstawowych oraz innych form wychowania przedszkolnego. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 27 sierpnia 2012 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół. Załącznik nr 1, DzU 2012, poz. 977, www.men.gov.pl/images/ksztalcenia_kadra.htm, data dostępu: 28.09.2014.

Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 22 października 2010 r. w sprawie wzoru zaświadczenia lekarskiego o przyczynach i rodzaju uszkodzeń ciała związanych z użyciem przemocy w rodzinie, DzU 2010 nr 201, poz. 1334.

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 13 września 2011 r. w sprawie procedury „Niebieskie Karty” oraz wzorów formularzy „Niebieska Karta”, DzU 2011 nr 209, poz. 1245.

Uchwała Miejskiej Rady Narodowej nr XI/48/90 z dnia 20 lutego 1990 r.

Uchwała Rady Miasta Rzeszowa nr XXXV/33/92 z dnia 23 czerwca 1992 r.

Uchwała nr LVI/1068/2013 Rady Miasta Rzeszowa z dnia 9 lipca 2013 r. w sprawie wprowadzenia na terenie Rzeszowa Programu „Rodzina wielodzietna 3+; Rodzina zastępcza”.

Uchwała nr LX/1107/2013 Rady Miasta Rzeszowa z dnia 24 września 2013 r., DzUrz Wojewody Podkarpackiego z dnia 8 października 2013 r., poz. 3332.

- Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 1 sierpnia 1997 r., Karta praw osób niepełnosprawnych, MP 13.08.1997 nr 50, poz. 475.
- Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy, DzU 1964 nr 9, poz. 59 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty, DzU 2004 nr 256, poz. 2572 z późn. zm.
- Ustawa o ochronie zdrowia psychicznego, DzU 1994 nr 111, poz. 535 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks postępowania karnego, DzU 1997 nr 89 poz. 555 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 27 sierpnia 1997 r. o rehabilitacji zdrowotnej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych, DzU 1997 nr 123, poz. 776 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 21 czerwca 2001 r. o ochronie praw lokatorów – mieszkaniowym zasobie gminy i o zmianie Kodeksu cywilnego, DzU 2005 nr 31, poz. 266.
- Ustawa z dnia 27 lipca 2001 r. o kuratorach sądowych, DzU 2001 nr 98, poz. 1071 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i wolontariacie, DzU 2003 nr 96, poz. 873 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 28 listopada 2003 r. o świadczeniach rodzinnych, DzU 2006 nr 139, poz. 992 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej, DzU 2004 nr 64, poz. 593.
- Ustawa z 20 kwietnia 2004 r. o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy, DzU 2013, poz. 674; zm. DzU 2013, poz. 829.
- Ustawa z dnia 27 lipca 2005 r. – Prawo o szkolnictwie wyższym, DzU 2005 nr 164, poz. 1365 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie, DzU 2005 nr 180, poz. 1493 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 10 czerwca 2010 r. o zmianie ustawy o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie oraz niektórych innych ustaw, DzU 2010 nr 125, poz. 842.
- Ustawa z dnia 3 grudnia 2010 r. o wdrożeniu niektórych przepisów Unii Europejskiej w zakresie równego traktowania, DzU 2010 nr 254, poz. 1700.
- Ustawa z dnia 4 lutego 2011 r. o opiece nad dziećmi w wieku do lat 3, DzU 2011 nr 45, poz. 235.
- Ustawa z dnia 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej, DzU 2011 nr 149, poz. 887.
- Ustawa z dnia 13 czerwca 2013 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny oraz ustawy – Kodeks postępowania karnego, DzU 2013, poz. 849.
- Ustawa z dnia 11 września 2015 r. o zdrowiu publicznym, DzU 2015, poz. 1916.
- Załącznik do uchwały nr 90/2007 Rady Ministrów z dnia 15 maja 2007 – Narodowy Program Zdrowia na lata 2007–2015.
- Założenia długofalowej polityki senioralnej w Polsce na lata 2014–2020.* Załącznik do uchwały 238 Rady Ministrów z dnia 24.12.2013.

Noty o Autorach

Katarzyna Błaszczuk – doktor, adiunkt w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Rzeszowskiego

Andrzej Bryk – doktorant w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Rzeszowskiego

Grzegorz Droba – doktorant w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Rzeszowskiego

Karolina Jasina – doktorantka w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Rzeszowskiego

Piotr Kurkowski – doktorant w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Rzeszowskiego

Jan Malczewski – doktor habilitowany, profesor nadzwyczajny w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Rzeszowskiego

Marian Malikowski – profesor doktor habilitowany, profesor zwyczajny w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Rzeszowskiego

Radosław Malikowski – doktor, adiunkt w Zakładzie Pedagogiki Opiekuńczej Wydziału Pedagogicznego Uniwersytetu Rzeszowskiego

Sabina Przepióra – doktorantka w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Rzeszowskiego

Kinga Szubart-Jaszczur – magister, absolwentka Instytutu Socjologii Uniwersytetu Rzeszowskiego

Ewa Tłuczek-Tadla – doktor, adiunkt w Zakładzie Pedagogiki Ogólnej i Metodologii Wydziału Pedagogicznego Uniwersytetu Rzeszowskiego

Arkadiusz Tuziak – doktor habilitowany, profesor nadzwyczajny w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Rzeszowskiego

Małgorzata Zatorska-Zoła – doktorantka w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Rzeszowskiego

